

PREDGOVOR

Privlačnost agrarnog pejzaža prenaseljenog Hrvatskog Zagorja i slabe ekonomske prilike njegova stanovništva potakli su me, da istraživanja, vršena u gornjem porječju Bednje¹, proširim i na druge dijelove Hrvatskog Zagorja. Odlučio sam obraditi prigorje planinskog niza Ivančice, najvažniji dio Hrvatskog Zagorja.

U radu su mi pomogli Rektorat Sveučilišta i Dekanat Prirodoslovno-matematičkog fakulteta u Zagrebu novčanom pomoći za terensko istraživanje i rad u ustanovama van Zagreba, na čemu im se najljepše zahvaljujem. Veliku hvalu dugujem namještenicima Arhiva mapa u Zagrebu, područnih katastarskih i gruntovnih ureda u Pregradi, Krapini, Zlataru i Varaždinu, Državnog arhiva, Uprave Hidrometeorološke službe NRH, profesorima Seminara za hrvatsku povijest Filozofskog fakulteta i Instituta za ekonomske nauke Pravnog fakulteta u Zagrebu. Posebno se i toplo zahvaljujem svojim profesorima na Geografskom institutu dru J. Rogliču i dru I. Rubiću, za stručnu pomoć, a predstojniku Geografskog instituta dru J. Rogliču i za sugestije pri konačnoj redakciji rada.

U ljetnim mjesecima 1953. upoznao sam terenskim obilascima kraj i njegovu problematiku, a u zimskim mjesecima 1953./4. proučavao sam u Arhivu mapa u Zagrebu katastarske karte iz druge polovice 19. stoljeća. Tu sam upoznao oblike zemljišne razdiobe kraja sredinom 19. stoljeća i dobio uvid u važnost agrarnih promjena posljednjih sto godina. Za ljetnih mjeseci 1954. nastavio sam terenska istraživanja. Proučavao sam razvoj reljefa, sakupljao podatke o drugim elementima prirodne sredine te o razvoju sela, pa sam u tu svrhu obilazio katastarske i gruntovne ureda. U zimskoj polovici 1954./55. radio sam u Arhivu grada Varaždina, Historijskom institutu Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti (tu su pohranjeni spisi porodice Keglević), Državnom arhivu i Sveučilišnoj knjižnici u Zagrebu.

Terensku građu i arhivski materijal počeo sam sređivati u proljeće 1955. Plan izlaganja građe prilagodio sam osnovnoj problematici — evoluciji agrarnog pejzaža. U prikazu prirodnih prilika izložio sam osnovne osobine, a u prikazu društvenih faktora do 16. stoljeća ukazao sam na opći izgled i značenje kraja do tog vremena. Glavni mi je zadatak pratiti razvoj agrarnog pejzaža od tog vremena dalje, i to u rasporedu naseljenosti, u posjedovnim odnosima i u sistemu zemljišne razdiobe. Pitanju vremena i uzroka postanka osamljenih gospodarstava s okupljenim posjedima posvetio sam posebno poglavlje. Socijalna i ekonomska evolucija od sredine 19.

¹ C. I. O agrarnoj strukturi gornjeg porječja Bednje, Geografski glasnik, XIII., str. 101—115, Zagreb, 1951.

stoljeća odražava se u razvoju agrarnog pejzaža diobama gospodarstava, u fragmentaciji posjeda, u agrarnoj gladi i u oblicima seoskih naselja. Ta je problematika obrađivana pod naslovom: Agrarna preobrazba od sredine 19. stoljeća.

Rad ovakve vrste u našoj geografskoj literaturi predstavlja početak, što, uz osnovne metodološke teškoće i nedostatak nomenklature, onemogućuje poređenje dobivenih rezultata s prilikama u drugim dijelovima zemlje. Za Hrvatsko Zagorje nema radova ni o drugim elementima geografskog značaja², a oskudna je literatura i o drugim problemima (na pr. opće i ekonomske historije), koja bi bila od pomoći u radu. Bio sam prisiljen da neke od tih problema istražujem sam. Znatno su mi pomogle poređenja mojih rezultata sa sličnima u susjednoj Sloveniji i u stranoj literaturi (naročito njemačkoj, britanskoj i francuskoj).

² Osim članaka po raznim publikacijama i u vezi s drugim problemima i krajevima, samo o Hrvatskom Zagorju postoji manji prikaz (R. Bošnjak, Hrvatsko Zagorje, Glasnik Geografskog društva, sv. XXV., Beograd, 1939., str. 66—73) te članak o naseljima i naseljenosti (Z. Dugački, Naselja i naseljenost Hrvatskog Zagorja, Geografski vestnik, Ljubljana, 1940., str. 41—64).

UVOD

Pod Hrvatskim Zagorjem razumijevamo porječje Krapine, lijevu stranu porječja Sutle, te porječje gornjeg i srednjeg toka Bednje do njezina ulaska u podravsku nizinu. Kraj dakle ograničavaju tokovi Sutle i Save, te grebeni Medvednice, Kalnika, Topličke gore i Ravne gore. Područje u navedenim granicama predstavlja najviši prostor Hrvatske (sjeverno od Save), što se odražava u nizu specifičnosti kraja u odnosu na susjedne regije. Planinski niz Ivančice izdvaja Hrvatsko Zagorje u prostraniji južnji dio (pretežno porječje Krapine) i manji sjeverni dio (porječje Bednje). Ovo prostorno izdvajanje kraja i njihove veze sa podravskim, odnosno posavskim prostorom, različito se odražavaju u nizu geografskih osobina Hrvatskog Zagorja.

Za agrarni pejzaž Hrvatskog Zagorja karakteristična su raštrkana naselja. Prevladavaju zaseoci s patronimičkim nazivima, dok su zbijena naselja i osamljena gospodarstva relativno malobrojna. Zaseoci su razbacani po rebrastim uzvisinama i na malenim udaljenostima, a okružuju ih obradive površine malog prostranstva. Neobradivi prostori (šume, grmlje, a rjeđe i pašnjaci) ne čine zatvoreni okvir obradivim površinama, pa polje jednog zaseoka neprimjetno prelazi u prostor susjednog.

Raspored pojedinih kategorija iskorišćivanja zemljišta pretežno je određen prirodnim osobinama, što se djelomično odražava i u njihovu inverznom rasporedu: dolinske ravni brojnih tokova gotovo su isključivo pokrivena livadama, dok su obradive površine (oranice, vrtovi, voćnjaci i vinogradi) smješteni na padinama i uravnjenim bilima reljefnih rebara. Vinogradi su na ocjeditijim i prisojnim padinama planinskih grebena i koncentrirani su u izdvojena vinogorja.

Brojne i sitne parcele razbacane su po čitavom seoskom prostoru, na prvi pogled bez ikakva pravila i reda. Velik broj mlađih parcela izdužen je nagibom terena, što otežava obradu i pogoduje jakom spiranju površinskog, humusnog sloja. Izgled raznobojnih parcela na rebrastoj reljefnoj podlozi čini agrarni pejzaž vrlo privlačnim, ali život seljaka nije s time u skladu³.

Prevladavaju sitni posjedi i 66,5% poljoprivrednih gospodarstava ima posjede do 3 ha, a ova imaju u prosjeku pet članova po domaćinstvu. Obraduje se tek oko 60% površina posjeda, te prinosi ne mogu prehraniti domaćinstva. Prevladava kultura kukuruza, koji daje veći prinos od pšenice i agrarnoj sirotinji predstavlja izdašniju hranu. Kukuruz prosječno

³ Podaci o poljoprivredi i stanovništvu navedeni u Uvodu uzeti su iz: Statistički godišnjak NRH za 1953., Zavod za statistiku i evidenciju NRH, Zagreb, 1954., i Statistički godišnjak NRH., Zavod za statistiku NRH, Zagreb, 1955.

zauzima do 50% oraničnih površina (prosjeak za Hrvatsku oko 30%), iako mu je prinos (11,6 kvintala) manji od prosječnog prinosa Hrvatske (13,6 kvintala). Broj stoke nije dovoljan ni za obradu posjeda, jer na domaćinstvo dolazi po 1,7 goveda, a jedan konj, tek na svako peto domaćinstvo.

Nerazvijena industrija ne može zaposliti stanovnike suviše u poljoprivredi. Zemlja predstavlja najsigurniju bazu životne egzistencije, te je logična posljedica dioba očinskog posjeda među sve sinove, a redovno i među neudate kćeri. Glad za zemljom dolazi do izražaja u sporovima, koji su žalosna društvena pojava kraja. Ovaj gusto naseljeni kraj (147 st. na 1 km²) predstavlja jako emigraciono žarište, iz kojeg se velik broj iseljava u rjeđe naseljene prostore istočne Hrvatske.

Spomenute prilike uvjetovane su geografskim osobinama kraja, njegovom društvenom ulogom u prošlosti i agrarnom preobrazbom od sredine 19. stoljeća. Postojeće stanje ne možemo razumjeti, ako ne uočimo njegove uzroke, pa je to zadatak ovog rada. Obradivati ćemo samo dio Hrvatskog Zagorja, ali, zbog istih historijskih prilika, ekonomskog razvoja i socijalnih odnosa, dobiveni rezultati mogu, u bitnim crtama, imati značenje i za ostalo Hrvatsko Zagorje.

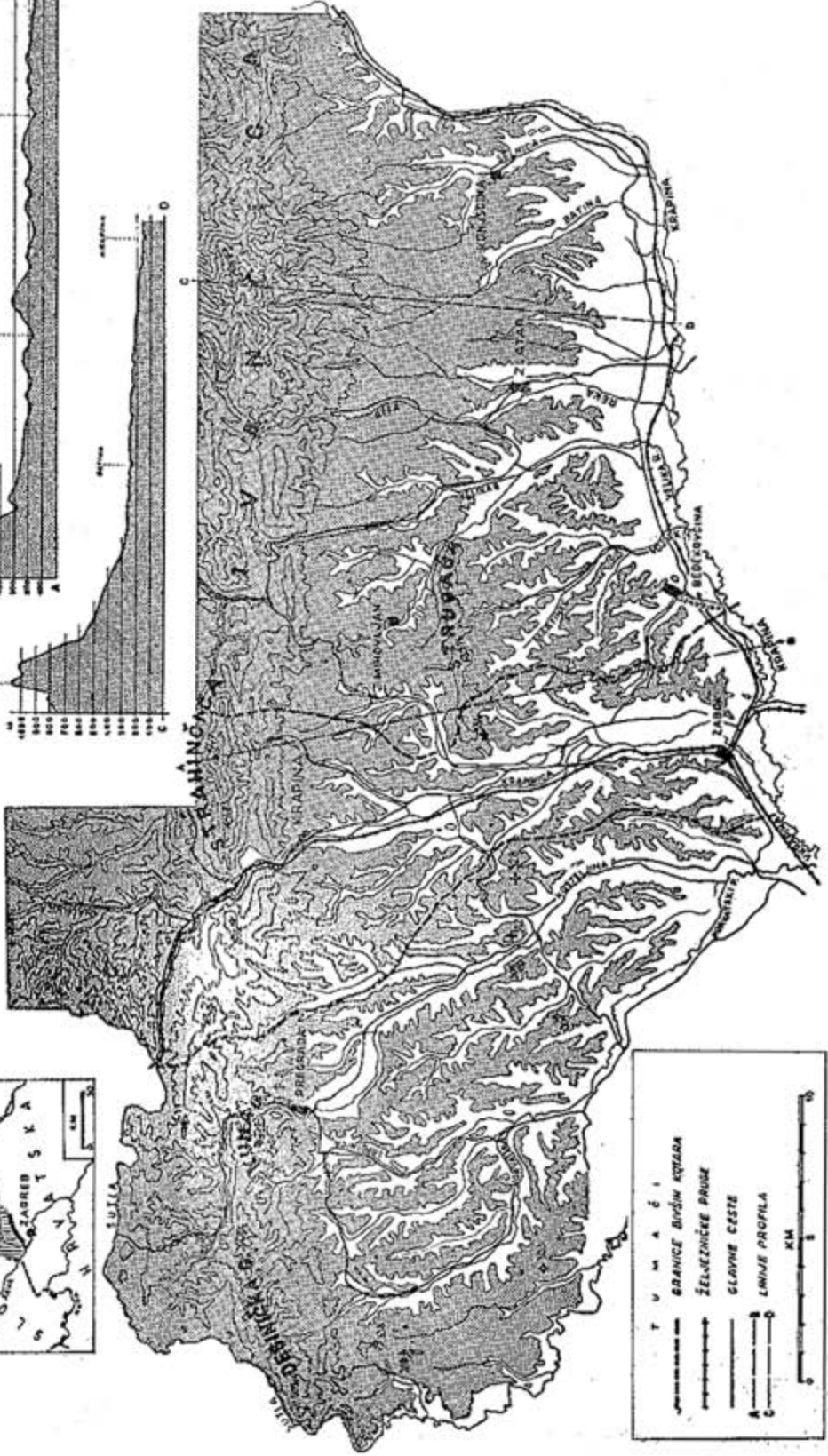
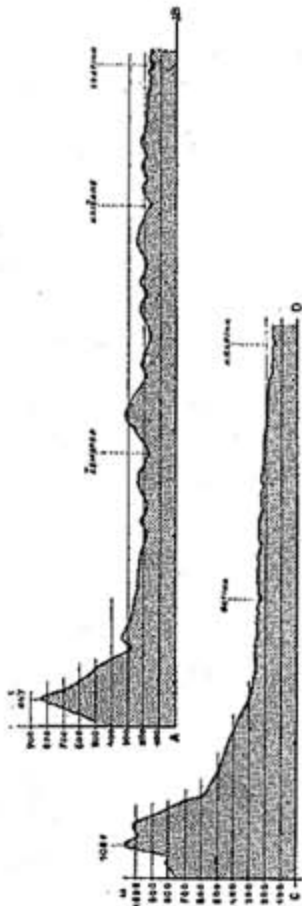
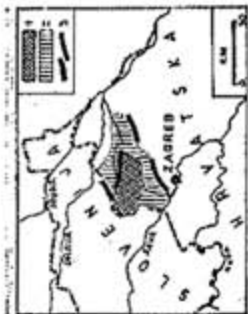
Istraživani kraj (Sl. 1) pruža se usporednički južno od grebena Desiničke gore i Kune gore, Brezovice, Strahinčice, koji čine povezan niz, poznat pod zajedničkim imenom »planinski niz Ivančice«⁴. Istočnu i južnu među čini tok Krapine do Zaboka, a zapadnu donji tok potoka Horvatske i razvođe između Sutle i Horvatske do Desiničke gore na Sutli. Kraj je izdužen u smjeru istok-zapad do 50 km; udaljenosti u smjeru sjever-jug mnogo su manje i iznose prosječno 20 km.

Sjeverni dio kraja, na širini od 6 km, ima pretežno planinski izgled. Ističe se nekoliko gora, međusobno odijeljenih brežuljkastim zonama. Na krajnjem zapadu planinski dio počinje Desiničkom gorom (Koštrun 505 m); visine prema istoku rastu: Kuna gora 520 m i Brezovica 531 m. Istočno od Krapinice planinski je dio jače naglašen Strahinčicom 847 m i Ivančicom 1061 m. Južno od planinske zone je prostrana zaravan, koja zaprema oko 80% površine istraživanoga kraja. Visina zaravni postepeno pada od sjevera (oko 300 m) prema jugu, gdje se gubi u aluvijalnoj ravni Krapine, visokoj 175 m do 145 m. Postepen pad zaravni prekidaju u njezinu srednjem dijelu greben Strugače (414 m) i uzvišenja (kod sela sv. Vid i Galovec i kod Krapinskih Toplica) smjera istok-zapad.

Prostor prigorja predstavlja prirodnu cjelinu, koja je, općim nagibom, tokovima i putovima upućena prema jugu u dolinu Krapine, gdje je glavni put Zagorja. U detaljima postoje znatne unutrašnje razlike, koje nisu bez važnosti i odražavaju se u međama bivših kotara (Sl. 1).

Istočna polovica ima oblik pačetvorine, izdužene u pravcu istok-zapad. Zauzima čitav prigorski dio Ivančice i istočnog dijela Strahinčice. Navedeni planinski grebeni zatvaraju kraj sa sjeverne strane osim Veterničke previje između Ivančice i Strahinčice, i doline Belskog potoka, kojima su vodili stari putovi u dolinu Bednje i dalje za Varaždin. Na prisojnim pa-

⁴ Gorjanović-Kramberger, Tumač geologijske karte Zlatar—Krapina, Zagreb, 1904. Shematska tektonska karta u prilogu.

Sl. 1. Položaj i reljef južnog prigorja planinskog niza Ivančice. 1 prigorje, 2 Hrvatsko Zagorje, 3 glavni planinski grebeni
 Fig. 1. Situation et relief des contreforts sud de la chaîne de montagnes Ivančica. 1 contreforts; 2 Le Zagorje route; 3 principales crêtes de montagne.

dinama planinskih grebena nalaze se izdvojene kupe pogodne za smještaj utvrđenih srednjovjekovnih gradova.

Ocjeditiji tereni podnožja planinskih grebena predstavljali su pogodnije prostore za obrađivanje od nižih dijelova na jugu, koji su i danas podvodni i jače pokriveni šumama. Prirodne nepogodnosti južnog dijela djelomično su svladane tek izgradnjom cesta i željezničke pruge; otada je taj dio preuzeo vodeću ulogu.

Srednji dio istraživanog kraja je porječje Krapinice. Stanovnici tog prostora imaju jednake mogućnosti pristupa do željezničkih pruga u dolini Krapinice (pruga Zabok—Rogatec) i Krapine. Cesta i željeznička pruga naslijedile su trasu starog puta, koji je, dolinom Krapinice i probojnicom između Brezovice i Strahinčice, vezao dolinu Krapine i Štajersku. U ovom kraju nije došlo do tako jakih izmjena u važnosti pojedinih njegovih dijelova. I ovdje su prisojne padine Strahinčice i Brezovice pogodovale ranijem naseljavanju, ali ni ostali dijelovi nisu niski i vlažni kao oni u istočnom dijelu kraja, pa su relativno jače zahvaćeni starijom kolonizacijom.

Krajnji zapadni dio prigorja izdužen je u smjeru sjeverozapad-jug-istok i zaprema porječje Hrvatske i Kosteljine. Ovo je najviši dio našega kraja, i podvodne doline zauzimaju manje površine. Kraj je udaljen od glavnog prometnog puta u dolini Krapine.

Istaknute razlike utjecale su na administrativno-teritorijalnu podjelu. Svaki od navedenih dijelova predstavljao je posebno kotarsko područje. Istočni dio u prigorju Ivančice bio je područje kotara Zlatar (384 km²)⁵, srednji dio u porječju Krapinice kotara Krapina (238 km²), a zapadni u porječju Hrvatska i Kosteljine kotara Pregrada (199 km²). Cijeli kraj ima površinu od 821 km². Podudarenje navedenih dijelova prigorja i administrativnih granica kotarâ omogućuje upotrebu statističkih podataka, jer se granice kotarâ nisu mijenjale sve do najnovije administrativno-teritorijalne reorganizacije 1955. god.⁶

⁵ Administrativno-teritorijalna podjela i imenik naseljenih mjesta NRH, Statistički ured NRH, Zagreb, 1951.

⁶ Rad je završen prije nove administrativno-teritorijalne podjele, pa sam se služio statističkim podacima bivših kotarâ.

PRIRODNE OSOBINE

Gorske kose planinskog niza sastavljene su od starijih i otpornijih stijena, strme su i najvećim dijelom pokrivene šumom. Iznad visina od 400 m obradive su površine rijetke, a naselja izuzeci. Važnija je prostrana pri-gorska zaravan, sastavljena od mekših neogenih stijena i discirana brojnim tokovima. Ocjeditiji rebrast reljef zaravni pruža pogodnije uvjete za nase-ljavanje, pa je tu najveći dio naselja i stanovništva kraja. Radi svoje visine i položaja, kraj prima najveće količine padalina u sjevernom dijelu Hrvat-ske. Uslijed strmih nagiba, voda se brzo slijeva u brojne dolinske ravni, pa su one izložene poplavama. U isto vrijeme zatvorenost kraja dovodi do čestih temperaturnih inverzija, pa su najniži dijelovi i najhladniji. To je, uz podvodnost i česte magle, razlog da su ovi dijelovi kraja i najslabije naseljeni. Tu prevladavaju livade, a jače naseljavanje vrši se tek od iz-gradnje željeznica i glavnih cesta.

Društveni razvoj navedenih triju dijela našeg kraja bio je različit, što je ovisilo ne samo o društveno-političkim prilikama i stupnju razvoja teh-ničkih pomagala, već i o njihovim prirodnim osobinama. Prikaz prirodnih osobina ima zbog toga osobitu važnost. Prikazati ću samo one prirodne elemente, koji su u razvoju kraja imali osobito značenje.

Sastav i građa

Jezgre i najviši dijelovi planinskih grebena na sjeveru i pojedinih uzvišenja zaravni građeni su uglavnom od trijaskih stijena.⁷ Najstariji član trijasa je verfen i on izbija na površinu u više jaraka sjevernog ruba Ivančice te kod Pregrade u Kuni gori. Iznad verfena mjestimično se javlja ljuštorni vapnenac (Muschelkalk). Inače su trijaskie naslage pretežno za-stupane vapnencima i dolomitima gornjeg trijasa.

Najveće prostranstvo imaju tercijarne tvorevine. Gornjooligocenski, srednjomiocenski i gornjomiocenski sedimenti čine plašt starije planinske

⁷ Ukoliko nije posebno naznačeno, osnovni podaci o sastavu i građi uzeti su iz: Gorjanović-Kramberger, Geologijska karta (i Tumači geologijske karte) Hrvatske i Slavonije, list Rogatec—Kozje i Krapina—Zlatař, Zagreb, 1904. Buduća geološka istraživanja vjerojatno će izmjeniti i dopuniti postojeće geološke podatke Gorjanovića-Krambergera, ali to u biti ne će utjecati na naše shvaćanje o razvoju mladeg fluvijalnog reljefa.

jezgre, dok je prostrana zaravan prigorja sastavljena od pontskih stijena. Naslage tercijarnog plašta poredane su zonalno, nastarije (oligocenske) obično uz planinke jezgre, a mlađe (miocenske) dalje prema rubovima. U navedenom redosljedju nedostaje mjestimično oligocen.

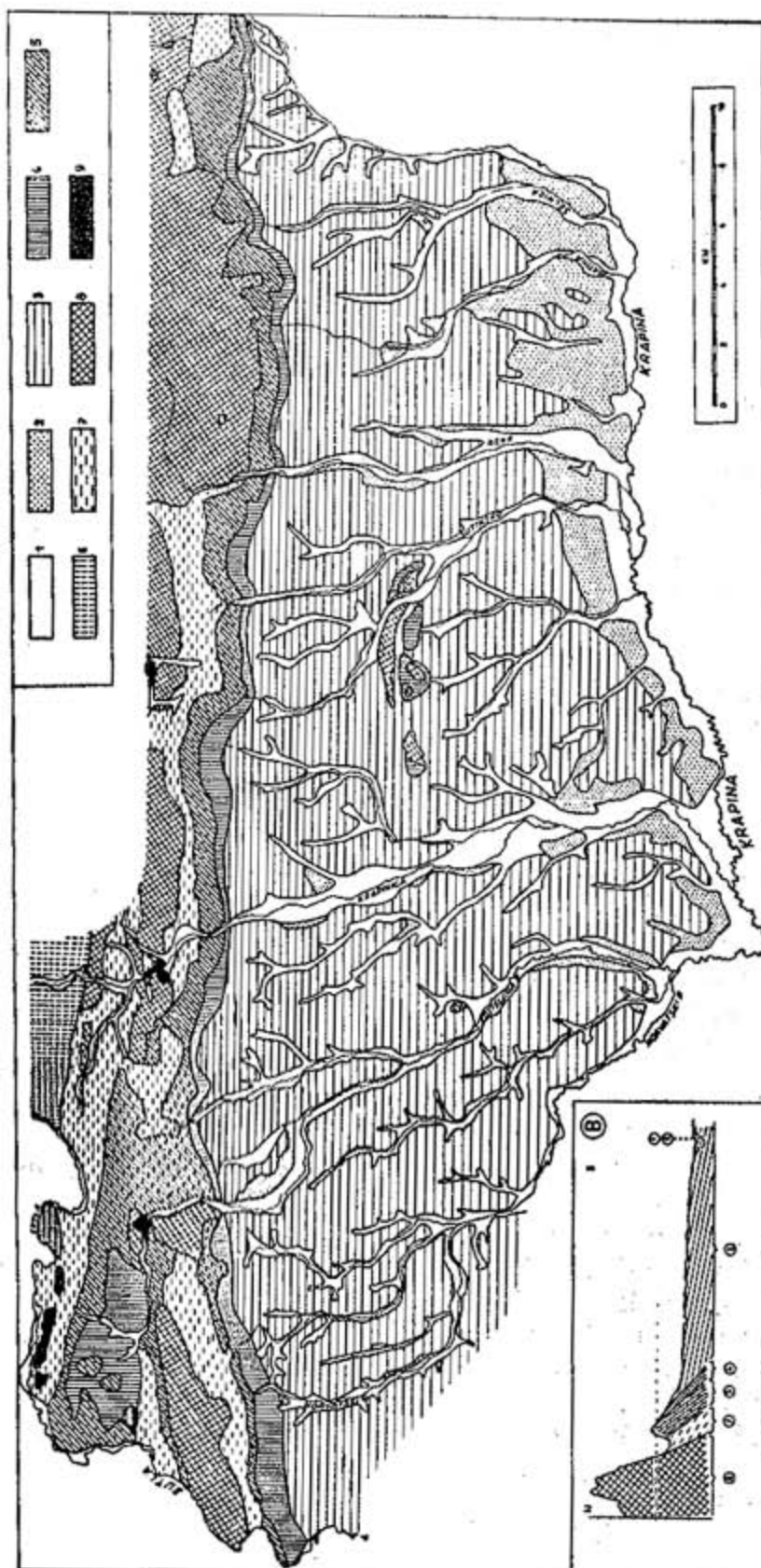
Oligocenske naslage leže transgresivno preko trijasa i padaju pod litavske vapnence. Širina oligocenske zone nije ustanovljena, bušenjem je utvrđeno, da je ona uska⁸. Prevladavaju pješčenjaci i pijesci (bogati slojevima smeđeg ugljena). Naslage su mjestimično jako poremećene pa i nabrane. Na mjestima, gdje nisu nabrane, pad slojeva prilagođen je padinama jezgre. Oligocenski sedimenti jače su podložni površinskom odnosjenju, te su u njima usječene doline. Srednjomiocenski sedimenti u donjim dijelovima pretežno su građeni od krupnijeg materijala (konglomerata), koji postepeno, preko pješčenjaka ili sitnih konglomerata, prelazi u litavski vapnenac. Ti su otporniji i manje se troše, pa se ističu u obliku prirodnih bedema, koji prate južne padine planinskog niza Ivančice, a prelaze i u zaleđe Desiničke gore i Kune gore. Slojevi se redovno pružaju u smjeru istok-zapad i padaju paralelno s nagibom planinske jezgre, bez obzira da li su taloženi neposredno na trijasku jezgru ili na oligocenske sedimente. Gornjomiocenske (sarmatske) tvorevine mlađi su član u građi tercijarnog plašta. Veće zone tih sedimenata nalaze se sjeverno od Desiničke gore, a manje krpice i južno od Strugače i Krapinskih Toplica. Inače oni uvijek prate i pokrivaju i južne padine litavskog bedema. Pretežno su to pjeskoviti sedimenti, odnosno vapnenasti i glinasti lapori.

Jezerske tvorevine pontske starosti grade isključivo zaravan. Njih, osim u izdvojenoj krpici sjeverno od Desiničke gore, nalazimo jedino južno od planinskog niza Ivančice. Na površini prevladavaju žuti pjeskoviti sedimenti, koji leže na podlozi debelih sivih lapora. Materijal je uslojen, poremećen, a mjestimično i nabran. Tvorevine su mekše, pa su jako erodirane.

Sjeverne i južne padine gora i grebena prate uzdužne rasjedne linije, ali su i poprečni rasjedi brojni⁹. Uz njih izbijaju sporadični vulkanski izlivi i paleozojski fragmenti. Uz najvažniju rasjednu liniju (Sutla-Bednja), kontaktom oligocenskih stijena i donjomiocenskih lapora i pješčenjaka (sjeverno od planinskog niza Ivančice) izbijaju andezitski pršinci (tufovi) i andeziti. Vulkanski materijal gradi pojedina uzvišenja (Mali Hum, 346 m; Veliki Hum, 586 m; Videž; Taborsko 415 m; sv. Vid i Hromec) sjeverno od Desiničke gore uz Sutlu. Duž linije izbili su na površinu i karbonski fragmenti; naročito su brojni duž sjeverne padine Strahinčice. I u poprečnim rasjedima nalazimo izolirane mase eruptivnih stijena, a karbonski i permški fragmenti pojavljuju se na površini duž južne padine Ivančice i Desiničke gore.

⁸ D. Anić, Gornjopliocenske naslage južnog pobočja Ivančice u Hrvatskoj, Geološki vjesnik, sv. II—IV, Zagreb, 1952., str. 11.

⁹ Gorjanović-Kramberger (o. c., str. 30) smatra, da najvažniji uzdužni rasjed (linijom Hum-Brda-Željeznica) spaja gornji tok Sutle (smjera istok-zapad) i dolinu Bednje. Drugi važan uzdužni rasjed ide sredinom zaravni u smjeru Cesarogradska gora—Strugača (t. zv. »krapinska termalna linija«). Navodi, da uzdužne rasjedne linije postoje duž svih gora i grebena sa sjeverne i južne strane. Od poprečnih rasjeda spominje: rasjed između Kune gore i Brezovice prema Krapinskim Toplicama, 2. rasjed od Lobora na sjever, 3. rasjed sutjeske Očure i 4. rasjed gornjeg toka Željeznice.

Sl. 2. Geološka skica (Gorjanović-Kramberger, Geologijska pregledna karta kraljevine Hrvatske i Slavonije, list Krapina-Zlatar i list Rogatec-Kozje, Zagreb, 1904. g.). 1 aluvij, 2 pleistocene obronačne ilovine, 3 pontski sedimenti, 4 sarmatski slojevi, 5 litavske naslage, 6 donjo-miocenske naslage, 7 oligoceni sedimenti, 8 trijaski vapnenci i dolomiti, 9 eruptivi. B šematski profil kroz južno prigorje Ivančice.

Fig. 2. Esquisse géologique (v. Gorjanović-Kramberger, Geologijska pregledna karta kraljevine Hrvatske i Slavonije, feuille Krapina-Zlata et feuille Rogatec-Kozje, Zagreb, 1904). 1 alluvion; 2 pléistocène de l'argile des contreforts; 3 sédiments pontiens; 4 couches sarmatiques; 5 couches de Leitha. 6 couches myocènes inférieures; 7 sédiments oligocènes; 8 calcaires et dolomites triasiques; 9 roches éruptives, B Coupe schématique des contreforts sud de l'Ivančica.

Najmlađi elemenat u građi našeg kraja su dolinske naplavine. Periglacialni proces uvjetovali su intenzivna površinska odnošenja i akumulaciju u dolinama. Ove pleistocenske obronačne ilovine zapremaju najveće prostore na prijelazu zaravni u dolinu Krapine, a u manjim površinama nalazimo ih i duž većine ostalih tokova.

Oligocenske naslage položene su diskordantno preko stare trijaske jezgre, a preko ovih mladi neogeni članovi (srednjomiocenski, gornjomiocenski i pontski). Diskordantnost između trijaskih jezgara i paleogena uvjetovana je dugim periodom kopnene faze. Bušenjem kroz oligocen (do 257 m) uz južnu padinu Ivančice došlo se do trijaske jezgre, ali nisu nađeni sedimenti mladi od trijasa ili stariji od paleogena¹⁰. Diskordantnost paleogena prema neogenu uvjetovali su pokreti između oligocena i miocena. Nastala je uslijed nejednakog gibanja trijaskih jezgara, na što ukazuju mjestimična naposredna srednjomiocenska taloženja na trijaske sedimente. Oligocen je tada poremećen i lokalno nabran.

Litavske, sarmatske i pontske tvorevine konkordantne su i zajedno poremećene. Iako su pokreti zahvatili čitavo neogeno područje, oni nisu svuda bili jednako intenzivni. Najjači su bili u blizini tektonski aktivnih zona u blizini trijaskih jezgara, odnosno rasjednih linija. Kod Cesargradske gore sve neogene tvorevine padaju prema sjeveru i jugu pod kutem od 70°, kod Krapinskih Toplica pontski sedimenti padaju prema JJI pod kutom od 66°, a sarmatski prema istoku pod kutom od 60°, kod sela Šanjugovo pontski sedimenti padaju prema JJZ pod kutom od 50°. Kod sela Orehovečki Lug (ispod kote 230 m) našao sam kongerijske pijeske nagnute prema JJI, ali samo pod kutom od 25°, dakle znatno manje nego u prvim slučajevima, koji su bliži planinskim grebenima.

Konkordantnost i poremećenost svih neogenih sedimentata, pa i pontskih, ukazuje na tektonsku živost i u postpontsko doba. Nemoguća je, dakle, rekonstrukcija jezerskog (pontskog) i prejezerskog reljefa. Izgleda malo vjerojatno, da bi se starije abrazijske forme mogle očuvati, a niti sam ih sa sigurnošću mogao konstatirati. Glavne crte reljefa očito su mlađe od poremećaja neogenih naslaga.

Reljef

Zaravan istraživanog prigorja zasijeca poremećene pontske sedimente što znači, da je nakon poremećaja u postpontsko doba nastupio period, u kojem je radom egzogenih procesa zaravan stvorena. Kako je zaravan nagnuta u smjeru otjecanja današnjih riječnih tokova, očito je fluvijalnog postanka. Abrazijski postanak ne dolazi u obzir ne samo zbog morfoloških osobina zaravni i poremećenosti njezinih stijena, već i zbog toga, što nema ni geoloških dokaza, da je u doba njezina stvaranja u našem kraju bilo more, odnosno jezero. Sve upućuje, da je zaravan fluvijalnog postanka, a naročito odnos hidrografske mreže i osnovnih crta reljefa uz glavne tokove.

Duž čitave južne padine Desiničke gore, na udaljenosti od oko 10 km i širini od 1 km, pruža se izdužena udolina u oligocenskom materijalu. Uklještena je između trijaske jezgre sa sjeverne i litavskih vapnenaca

¹⁰ D. Anič, o. c., str. 10.

s južne strane. Usprkos znatnoj prostornosti, dužinom udoline ne teče jedinstven tok. Brojni potoci izviru na kontaktu trijaskе trupine i znatno erodiranog oligocena, ali odvojeno teku prema jugu i probijaju viši i otporniji bedem litavca (visine ovog variraju od 320—400 m). Ti potoci čine izvorišne krakove toka Horvatske. Izvorišni krakovi potoka Kosteljine nastaju u zaleđu Desiničke gore i tu se spajaju u jedinstven tok. Taj međutim nizvodno probija najotpornije stijene (dijabaz i vapnenac trijasa), više Kune gore (između visina 360—407 m), a ne niže i mekše stijene oligocena između Desiničke gore i Kune gore. Potok Kosteljina erodirao je poprečnu dolinu istočnim rubom Kune gore.

Hidrografska mreža u prostoru Desiničke gore i Kune gore nije u skladu s današnjim crtama reljefa, te se mora pretpostaviti, da je u doba iniciranja tokova reljef morao imati drugačiji izgled. Slične prilike nalazimo i duž drugih gora, a naročito oko Strahinčice, duž južne padine Ivančice, te između Strahinčice i Ivančice. Tipičan je primjer sutjeska Očure, odnosno položaj razvodnice između Bednje i Krapine, te probojnica Krapinice između Brezovice i Strahinčice.

Sutjeske Očure odvaja zapadni dio trupine Ivančice. Izvorišni krakovi Očure i njezine desne pritoke Presačine nalaze se i nižim oligocenskim stijenama. Oba se toka sutjeskama probijaju prema sjeveru kroz više i otpornije trijaskе vapnence te kroz karbonske naslage i vulkanski materijal. Sutjeskom Očure prolazi doduše najvažniji poprečni rasjed Ivančice, ali je sama sutjeska erozivnog postanka. Oligocenske naslage okružuju trijaski greben sa tri strane i u kontinuiranoj površini, pa je vjerojatno, da su one nekad prekrivale i dio danas ogoljelog trijaskog grebena. Na viši položaj oligocenskih naslaga ukazuje i njihova izolirana krpica na trijaskoj trupini Ivančice ispod ruševina grada Oštrca (ispod kote 736 m).¹¹ Hidrografska mreža nije dakle u skladu s glavnim crtama reljefa, koji je nastao poslije iniciranja tokova Presačine i Očure.

Glavna razvodnica između Bednje i Krapine, odnosno između sliva Drave i Save, prolazi južno od bila Ivančice na visini od 400—570 m. Tokovi izviru na mekšem i nižem oligocenskom materijalu, ali potoci Željeznica i Belski potok teku prema sjeveru i probijaju mnogo više i otpornije dijelove Ivančice. Taj se proces objašnjava antecedencijom postojećih tokova prema planinskom trupu.¹² Izolirana krpica oligocenskog materijala u izvorišnom dijelu potoka Lojnice unutar trijaskе trupine Ivančice, nalazi se iznad dijela grebena Ivančice, koji spomennuti potoci probijaju. Odnos smjera tokova Željeznice i Belskog potoka i grebena Ivančice, može se dakle shvatiti kao rezultat drugačijih reljefnih prilika u doba iniciranja navedenih tokova.

Sjeverno od mjesta Krapine, rječica Krapinica odvaja Strahinčicu, na istoku, od Brezovice na zapadu, probija se između njih složenom dolinom prema jugu. U toj su dolini proširenja Đurmanca i Strahinja u manje otpornim oligocenskim naslagama, dok okvir proširenja čine otporniji trijaski dolomiti i vapnenci te litavske, a mjestimično i karbonske naslage

¹¹ D. Anić, o. c., str. 19.

¹² A. Winkler, Über Beziehungen zwischen Sedimentation, Tektonik und Morphologie in der jungtertiären Entwicklungsgeschichte der Ostalpen, Wien, 1924., strana 376.

i dijabazi. U kotlinama nema riječnih terasa, ali su uz rubove zaostali oligocenski sedimenti u obliku nivoa relativne visine od 50 m (aps. visine dna proširenja Strahinja 182 m, a Đurmanca 189 m). Proširenja Đurmanca i Strahinja spaja sutjeska u otpornijim eruptivima (greben dijabaza, visok oko 280 m) i u trijaskim vapnencima (visina oko 270 m). Relativna visina otpornijih grebena u odnosu na visine spomenutih nivoa u mekšem oligocenskom materijalu iznosi dakle oko 40 m, što dozvoljava zaključak, da je za tu visinu oligocenski materijal bio viši. Tada su oligocenske naslage prekrivale i otpornije stijene, u koje je usječena sutjeska. Inicijalni tok se počeo usijecati u oligocenski pokrov, a tek kasnije i u otporniju podlogu. Pleistoceni klimatogeni procesi su u tom razvijenom reljefu izazvali velike promjene i olakšali spiranje materijala.

Sutjeske u trijaskom materijalu i proboji u litavskom bedemu epigenetskog su postanka. Korita izvorišnih tokova Horvatske, Kosteljine, Očure, Željeznice, Belskog potoka i Krapinice između Brezovice i Strahinčice počela su se usijecati u višem i drugačijem reljefu, pa su se tek kasnije spustila u otporniju podlogu. Kod ovog se usijecanja smjer tokova mjestimično prilagodio otpornosti podloge i slijedio pravce starih rasjeda. Usijecanjem tokova mekši je oligocenski materijal odnesen, i stvorene su današnje crte reljefa. Očito je dakle, da je mlađi reljef, pa i zaravni, fluvijalnog postanka. Nivo u kome se počeo stvarati, sigurno je prelazio 400 m jer su to visine grebena koje prosijeca većina navedenih sutjeski i proboja. Pretpostavljenoj visini inicijalnog fluvijalnog reljefa odgovara i najveća visina, u kojoj nalazimo pontske sedimente na Strugači. Početak stvaranja i gornjih dijelova riječnih dolina do visina od 400 m moramo staviti u postpontski period, jer u njima nema pontskih sedimenata.

Na poremećenim pontskim naslagama počelo je modeliranje današnjeg reljefa, u kome se ističu otporniji grebeni, zaravan prigorja i u njoj usječene doline. Znači, da su u fazi modeliranja reljefa postojala barem dva perioda; prvi odgovara stvaranju zaravni, a drugi usijecanju dolina u njoj.

Zaravan prigorja dolazi do izražaja u brojnim uravnjenim bilima reljefnih rebara, u koja je raščlanjena. Mjestimično su bila uska i odgovaraju širini seoskih putova, koji njima prolaze. Zaravan je izrazitija u istočnom dijelu kraja. Veća raščlanjenost zaravni u zapadnom dijelu odražava se u nemirnijem reljefu tog prostora. Na zaravni često nalazimo riječni šljunak (kod sela Žbilj ispod kote 257 m, mjesta Klupci na putu za selo Vrtnjakovec ispod kote 269 m, mjesta Lovreča Sela ispod kote 276 m, sela Pustodol Orehovečki ispod kote 247 m), što je još jedan znak, da je taj nivo nastao radom tokova. Fazi stvaranja zaravni očito odgovara period stabilnosti. Tada su vjerojatno nastali i nivoi u oligocenskom materijalu na rubovima proširenja Strahinja i Đurmanca.

Naknadno je oživljela dubinska erozija, koja je zaravan prigorja rebrasto raščlanila. Ta mlada disekcija bila je krajem pliocena i vjerojatno je u vezi s gibanjima zemljišta, koje općenito karakteriziraju kraj pliocena i početak pleistocena¹³. Pojačanom dubinskom erozijom tokovi su se usijecali bez povremenih zastoja, jer nigdje u njihovim dolinama na pontskim sedimentima nisu nađene riječne terase.

¹³ H. Stille, Grundfragen der vergleichende Tektonik, Berlin, 1924., str. 20!

Pleistocene klimatske prilike dovele su do naknadnih promjena reljefa. Jakim spiranjem zemljišta došlo je do akumulacije materijala u dolinama, čemu su pogodovale i petrografske prilike. Pontski su sedimenti zastupani na površini sa jače propustljivim pjeskovitim materijalom, koji leži na laporovitoj podlozi i čiji slojevi često puta izbijaju na površinu. Naplavine dolinskih ravni naglo i u ostrim kutovima prelaze u padine susjednih brežuljaka. Očito je, da bi produžeci dolinskih strana predstavljali oblike prije pleistocene akumulacije.

Postpleistoceni period karakteriziraju najmlađe promjene reljefa. Značajno je pojačano usijecanje tokova, jer su pleistocene naplavine znatno erodirane i očuvane na rubovima dolina u obliku riječnih terasa (Tab. 1). Mlade naplavine predstavljaju samo tanak pokrov pleistocene akumulacije u podlozi. Broj profila kroz naplavnu ravan nažalost je nedovoljan za stvaranje detaljnijih zaključaka o razvoju reljefa tokom najmlađe faze.

Tab. 1. Položaj utvrđenih riječnih terasa u pleistocenom materijalu
Tab. 1. Situation des terrasses fluviales constatées en sédiments du pléistocène.

Mjesta nalaza:	Uz tok:	Visina (m)	
		Apsolutna	Relativna
Mirkovec ¹⁴	Krapinice	165	12
Začretje	Krapinice	170	12
Zlatar (Bistrica)	Krapine	165	10
Zabok	Krapinice	160	12
Labaš, dvorac	Krapine	165	12
Konjščina	Krapine	170	10
Brezje	Sutle	195	12
Plavić	Sutle	205	12

Prema navedenoj rekonstrukciji razvoja reljeva abrazioni oblici ne mogu postojati u visinama ispod 400 m. Utvrđeni su podovi duž obih padina planinskog niza Ivančice na visinama od 250 m, 340 m, 430 m, i to kod mjesta Mađarevo, kod Zajezde i Lobora (južnim obodom Ivančice) te kod sela Druškovec na sjevernoj padini Desiničke gore.¹⁵ Te sam podove i sam uočio, ali mi abraziona priroda njihova postanka ne izgleda moguća, jer su u pojasu mlađe fluvijalne erozije. Činjenica, da su navedeni podovi na kontaktu litavskog bedema i trijaske jezgre, ukazuje na mogućnost drugačijeg postanka. Litavski vapnenci diskordantno su položeni na trijasku trupinu i manje su otporni od trijaske jezgre. Kontakt stijena različite otpornosti predstavlja liniju, duž koje je neotporniji vapnenac izložen

¹⁴ O. Oppitz, Terasa kod Oroslavlja, Alma Mater, br. 9., god. III., Zagreb, 1940., uspoređuje niže nivoe kod Oroslavlja s terasama kod Mirkovca, Začretja i Zaboka.

¹⁵ R. Bošnjak, Hrvatsko Zagorje, Glasnik Geografskog društva, sv. XXV., str. 67., Beograd, 1939., smatra ove podove tragovima pontskog uravnavanja. B. Ž. Milojević, Glavne doline u Jugoslaviji, Beograd, 1951., navodi tri abrazijske terase (250 do 260 m, 380—400 m i 450 m), ali ne navodi gdje ih je utvrdio, a ja ih na terenu nisam uočio.

raspadanju, glave litavskog vapnenca se krune, a bedem postepeno snižuje, pa se na taj način stvaraju nivoi.

Ali ni u višim visinama planinskih grebena nisam našao sigurnih tragova reljefa jezerske faze. Iznijeto je mišljenje¹⁶, da bi najviši dijelovi Desiničke gore predstavljali ostatke pontskog nivoa (u visinama od 500—520 m), na što upućuju iste visine zaobljenih vrhova (Koštrun i Špičak). Navedeni element je jedina indikacija takvog podrijetla, ali je teško pretpostaviti pokretima. Pored toga, znatan je i iznos mlađeg fluvijalnog modeliranja reljefa.¹⁷

Procesima diferencirane erozije u postpontskoj kopnenoj fazi izdvojeni su dakle otporni grebeni (pretežno u sjevernom dijelu kraja) i snižene tercijarne mekše naslage (uglavnom u užem prigorju). Dok su u otpornijim grebenima usjenčene sutjeske, u tercijskim su naslagama između njih sniženi prijevoji. Izdvojene gore s dubokim probojnicama i sniženim prijevojima na sjevernom dijelu kraja, te uravnjeno i kasnije disicirano prigorje na jugu, značajni su elementi za geografiju našeg kraja.

Središnji pojas kraja čini podgorje na prijelazu zaravni u gorske kose. Predstavlja ga bedem litavca, koji, sa raspadanju podložnim sarmatskim tvorevinama na južnim padinama, čini prirodno najpovoljniji prostor za aktivnost čovjeka u doba slabije tehnike i političke nesigurnosti.

Sjeverno od bedema su ili udoline u oligocenskim tvorevinama ili pak strme trijasko trupine. U doba političke nesigurnosti takve su reljefne prilike dobro iskorišćivane. Strmi obronci planinskih trupina predstavljali su pogodna mjesta za podizanje utvrđenih gradova, koji su u bedemu litavca ispred sebe imali prirodnu zapreku i obranu. U isto vrijeme prisojne padine litavskog bedema i njegova sarmatskog pokrova u nižim visinama predstavljali su agrarno najpogodnije prostore kako zbog vrste tla, tako i zbog povoljnijeg podneblja i ocjeditosti terena.

Južno od podgorske zone, u zaravni prigorja, dominira rebrast reljef. U njemu je znatno izražena erozija tla, koja stvara karakteristične mikrofome. Na padinama rebara brojne su jaruge, zemljani tokovi, odroni, kličnja i sl. Erozija je pojačana procesom agrarne preobrazbe od sredine 19. stoljeća i nepovoljnim plodoredom.

Podneblje

Na osobine podneblja prigorja, položenog između panonskog prostora i Jadranskog, odnosno Sredozemnog mora, utječu kontinentalni i maritimni utjecaji. Pored tih općih karakteristika, kraj ima i specifične osobine, uvjetovane lokalnim geografskim elementima. Granični planinski niz prelazi naime na sjeveru mjestimično visine od 1000 m i predstavlja barijeru, koja uvjetuje izlučivanje znatnih količina padalina i zatvara kraj od

¹⁶ V. Kokole, Morfološki razvoj područja med Savo in Sotlo, Geografski vestnik, sv. XXV., Ljubljana, 1953., str. 171.

¹⁷ Ne odgovara ni komparacija s oblicima istog opstanka i starosti u susjednim područjima. Većina pontskih ravnjaka u slovenskom području prelazi visine od 600 m. (I. Rakovec, Morfološki razvoj v območju posavskih gub, Geografski vestnik, sv. VII., Ljubljana, 1931., str. 25. i 27.). Pretpostavljeni tragovi pontskih ravnjaka na našem području imaju znatno niže visine.

hladnih sjevernih utjecaja. Sličnu ulogu ima i Medvednica, jer zatvara porječje Krapine s jugoistočne strane dajući mu karakter reljefnog zaliva, otvorenog prema jugozapadu.

Poređenje podataka donje tabele pokazuje na razliku u temperaturama našega kraja i susjednih regija.

Tab. 2. Poređenje temperatura Kostela sa susjednim stanicama¹⁸

Tab. 2. Parallèle entre les températures de Kostel et les stations voisines.

Postaja	Geografske širine	Apsolutne visine (m)	Srednje temperature u °C				Godine
			Proljeća	Ljeta	Jeseni	Zime	
Kostel	46° 11'	253	10,1	18,9	10,0	—0,3	9,7
Klenovnik	46° 16'	243	11,0	19,8	11,0	0,6	10,8
Zagreb, Grič	45° 49'	163	12,3	21,2	12,3	1,8	11,9

Sjeverno od Ivančice položeni Klenovnik ima doduše nižu srednju godišnju (i pojedinih godišnjih doba) temperaturu od južnijeg i Medvednicom zaklonjenog Zagreba, ali najniže temperature pokazuje stanica Kostel u našem prigorju usprkos tome, što se nalazi južnije od Klenovnika i što je grebenom Ivančice zaklonjena od sjevera. Navedene razlike u temperaturama nisu dakle uvjetovane geografskim širinama postaja, već lokalnim prilikama kraja. Kostel ima niže temperature od obiju stanica kroz čitavu godinu, i jedino kod njega srednja temperatura zimskih mjeseci (XII., I., II.) pada ispod 0° C. To je međutim vrijeme, kad dolaze do izražaja najkarakterističnije posljedice reljefne zatvorenosti, a to su česte inverzne pojave, koje snizuju temperature našeg kraja.

Poređenje temperatura postaje Kostel i Sljeme¹⁹ za siječanj (najhladniji mjesec obiju stanica) pokazuje, da je srednja temperatura siječnja na Sljemeni (—2,9° C) tek za 1,4° C niža od Kostela (—1,5° C). Prosječna razlika u temperaturama Kostela i Sljemena ostaje dakle ispod razlike, koja bi odgovarala termičkom gradijentu. Ova razlika nije međutim bila jednaka u svim satima promatranja. Temperaturne razlike bile su najveće u popodnevnim satima (14^h 2,4° C), a manje u jutarnjim (7^h 0,6° C) i večernjim (21^h 1,0° C). To ukazuje na utjecaj inverzija, koje su u jutarnjim i večernjim satima i najčešće. Od 1946.—1953. broj dana s inverzijama u

¹⁸ Podaci navedenih postaja dobiveni promatranjem 1946—54. Kostel je jedna stanica našega kraja, koja daje podatke o temperaturama, i to od 1946., a stanica Klenovnik za padaline već od 1936. Sve vrijednosti za temperature i padaline u ovom radu odnose se na period od početka promatranja do 1953. (ukoliko u tekstu nije posebno naglašen drugi period promatranja). Zbog kratkog perioda promatranja, prikaz podneblja ima tek relativnu vrijednost.

¹⁹ Apsolutna visina meteorološke postaje Sljeme je 999 m. To znači da bi prema normalnom termičkom gradijentu, temperature Sljemena trebale biti oko 1,0° C niže od temperatura na Kostelu. S obzirom na visinu i smjer pružanja, prilike na Sljemeni odgovarale bi prilikama na Ivančici, gdje nema meteorološke postaje.

Tab. 3. Srednje temperature siječnja stanica Kostel i Sljeme (1946.-53.)

Tab. 3. Températures moyennes de janvier aux stations de Kostel et de Sljeme (1946-53).

Godine	7 ^h		14 ^h		21 ^h		Srednje mjes. temperature	
	Kostel	Sljeme	Kostel	Sljeme	Kostel	Sljeme	Kostel	Sljeme
1946.	-4,8	-6,4	-2,5	-4,7	-3,6	-6,0	-3,6	-5,8
1947.	-7,1	-8,3	-4,9	-6,7	-7,4	-8,1	-6,9	-7,8
1948.	2,0	1,2	5,4	2,1	2,3	1,7	3,1	1,7
1949.	-0,5	-0,6	3,3	1,4	0,8	-0,3	1,0	0,1
1950.	-5,8	-5,0	-1,0	-3,8	-4,2	-4,4	-3,7	-4,4
1951.	0,3	-0,6	3,3	0,4	1,5	-0,5	1,7	-0,2
1952.	-3,1	-3,3	-0,1	-2,9	-2,6	-2,8	-1,9	-2,8
1953.	-3,5	-4,3	0,1	-2,0	-2,4	-4,1	-2,0	-3,8
Prosjeck	-2,8	-3,4	0,4	-2,0	-2,0	-3,0	-1,5	-2,9

prosjecku je iznosio: s pojavom u 7 sati 13,5 dana, u 14 sati 4,9 dana, a u 21 sat 10,2 dana.

K tome su u jutarnjim i večernjim satima inverzne razlike i najveće, i maksimalna je razlika u promatranom periodu iznosila 14,6° C (27. I. 1951. u 7 sati), odnosno 11,4° C (8. I. 1947. u 21 sat).

Tab. 4. Maksimalne inverzije temperatura Kostela i Sljemena tokom siječnja (1946/53.)

Tab. 4. Inversions de température maxima en janvier (1946-53).

Godine:	7 ^h			14 ^h			21 ^h			Dnevni srednjaci		
	Dana	K.	S.	Dana	K.	S.	Dana	K.	S.	Dana	K.	S.
1946.	4	1,8	10,6	4	4,2	6,9	3	1,6	7,5	4	3,7	8,0
1947.	8	-12,6	1,6	6	1,3	4,1	8	-7,8	3,6	6	-0,9	2,8
1948.	8	-17,5	9,8	8	-4,5	7,5	9	-9,0	-2,4	8	-8,3	4,2
1949.	11	-0,6	2,6	9	-9,4	0,6	10	-0,6	2,3	9	-12,0	-2,7
1950.	14	-6,2	0,8	18	1,2	3,8	26	-10,8	-0,8	26	0,2	5,5
1951.	27	-15,4	-0,8	26	-7,8	1,4	28	-1,2	5,6	27	-8,2	-0,1
1952.	28	-5,4	0,0	29	1,4	3,4	29	0,6	7,0	29	0,8	3,5
1953.	30	-11,8	-4,2	30	-7,4	0,7	30	-11,4	-3,6	30	-10,2	-2,8

U ljetnim su mjesecima temperaturne razlike navedenih dviju stanica znatno veće od onih, koje bi odgovarale termičkom gradijentu, jer se otvorena prigorja jače zagrijevaju od pošumljenih vrhova rubnih planina. Temperaturne su inverzije u ljetnim mjesecima rjeđe i u toku promatranog

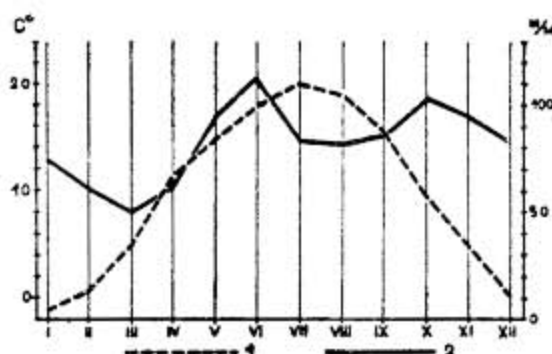
perioda najčešće su se javljale u večernjim satima (prosječno 2,4 dana), manje u jutarnjim (1,3 dana), a vrlo rijetko u podnevnim (0,4 dana).

Osim tih visinskih temperaturnih kolebanja, postoje znatne temperaturne razlike u horizontalnom smjeru zbog utjecaja hladnog strujanja kroz dolinu Sutle. Ovome je naročito izložen zapadni dio prigorja. Kroz otvoreni prostor između planinskih grebena struje sa sjevera dolinom Sutle hladne zračne mase²⁰ i zadržavaju se u proširenju, koje je s juga zatvoreno grebenima Tisovca i Cesargradske gore. Ovaj prostor predstavlja najhladniji otok zapadnog dijela Savsko-dravskog međurječja. Zbog utjecaja tog hladnog zraka imaju zimske izoterme našeg kraja meridijalni pravac i izdvajaju naš kraj u nekoliko toplinskih područja, koja su prema istoku sve toplija.

Ako u zimsku polovicu godine uključimo mjeseci sa snježnim pokrovom (X—III mjeseci), ona je relativno hladna (srednja temperatura 3,1° C). Osim listopada (9,3° C), studenoga (5,0° C) ostali mjeseci zimske polovice godine imaju temperature ispod 0° C. Prosječni broj dana sa snježnim pokrovom najveći je u prosincu (17,7) i siječnju (17,4), dok je taj broj u ostalim mjesecima manji od deset. Najveći broj dana s mrazom imamo u studenom (6,1 dan), zatim u prosincu (3,3 dana) i listopadu (2,7 dana), dakle u mjesecima, koji su snijegom relativno siromašniji. Mraz se rjeđe javlja od siječnja do svibnja (prosječno: siječanj 2,1 dan, veljača 1,6, ožujak 1,6, travanj 0,4, svibanj 0,3 dana), a tek katkad i u rujnu. Kroz dva prva mjeseca i u posljednjem mjesecu ljetne polovice godine (od IV—IX) mraz, iako nije redovit, nanosi poljoprivredi velike štete. Ostali ljetni mjeseci, osim onih s pojavom mraza, imaju srednje mjesečne temperature iznad srednjaka ljetne polovice godine (14,4° C), što je povoljan uvjet za rast kultura.

Sl. 3. Godišnji hod temperatura stanice Kostel (1) i padalina stanice Zabok (2); period promatranja 1946.-53.

Fig. 3. Marche annuelle des températures à la station météorologique de Kostel (1) et des précipitations atmosphériques à la station de Zabok; (2) période d'observation 1946-53.

Količina padalina u skladu je s orografskim prilikama. Planinski grebeni Ivančice (i Medvednice) primaju godišnje preko 1200 mm, što je znatno više od količine koja padne u nižim i naseljenim dijelovima našeg kraja (978 mm — Zabok). Prigorje prima padaline kroz čitavu godinu, ali najveće količine padnu u ljetnoj polovici godine (51%). Iako su jesenski mjeseci najkišovitiji (primaju oko 30% godišnje količine padalina), apsolutni je maksimum u lipnju (111 mm).

²⁰ M. K o v a č e v i ć, Temperatura zraka, Zemljopis Hrvatske I., Zagreb, 1942., str. 190.

Godišnji hod padalina nije uvijek u skladu sa hodom temperatura (Sl. 3). Manja količina padalina od siječnja do uključivo ožujka ne odražava se štetno zbog snježnog pokrova, koji ozimim kulturama daje vlagu i štiti ih od zamrzavanja; značajniji je manjak padalina od lipnja do rujna. Značenje odnosa temperatura i padalina pokazuju međutim kišni faktori (dalje k. f.), odnosno omjer količine padalina i srednje temperature kišnog perioda (Tab. 5). Godišnji kišni faktor za navedeni period iznosi blizu 100, a to znači, da je naše prigorje humidno područje, ali tokom godine znatno koleba. Prema kriteriju M. Gračanina²¹, izlazi, da kraj imade semiaridno podneblje u srpnju i kolovozu, semihumidno u travnju, svibnju, lipnju i rujnu, humidno u veljači, ožujku i listopadu, perhumidno u studenom i prosincu, dok siječanj ima nivalne karakteristike (izrazi prema Gračaninu). Ljetni mjeseci imadu, dakle, manjak padalina, jer ni jedan nema karakter humidne klime, a srpanj i kolovoz (najtopliji mjeseci s najmanjim količinama padalina u toku ljeta) pokazuju čak i semiaridne karakteristike. Ova semiaridnost, ako ne nastupe naročite sušne godine ne

Tab. 5. Vrijednosti mjesečnih kišnih faktora i godišnjeg kišnog faktora²²

Tab. 5. Valeurs des facteurs pluviaux mensuels et annuel.

Postaje:	I	II	III	IV	V	VI	VII	VIII	IX	X	XI	XII	god.
Kostel, temperatura	-1,4		4,9		14,8		19,0		15,4		5,0		9,8
Zabok, padaline	74		49		90		83		86		95		978
k. f.	9,8	n	5,4		6,2		4,0		10,7		16,4		99,7
			10,0		6,0		4,1		5,5		10,0		

dovodi do posebnih poteškoća u poljoprivredi, jer sušnost ublažuje znatna relativna vlažnost zraka. Nažalost, u našem slučaju nedostaju podaci o relativnoj vlažnosti upravo onih mjeseci, koji imadu semiaridne značajke. No i navedene vrijednosti dovoljno ukazuju na značaj relativne vlažnosti.

Podneblje pogoduje društvenim aktivnostima, iako ekstremi (u temperaturama i padalima) mogu dovesti i do povremenih poteškoća. Klimatski je naročito povoljno župno prigorje. U podneblju međutim dolaze do izražaja i lokalne razlike uvjetovane reljefom i ekspozicijom. Nažalost,

²¹ M. Gračanin, Pedološka studija otoka Paga, Zagreb, 1935., str. 114., smatra mjesečne k. f. do 3,3 znakom aridnosti, k. f. 3,3—5,0 znakom semiaridnosti, k. f. 5,0—8,3 znakom semihumidnosti, k. f. 8,3—13,3 znakom humidnosti, a više od 13,3 znakom perhumidnosti dok negativne temperature mjeseca odražavaju nivalne karakteristike.

²² Vrijednosti temperatura i padalina odnose se na period promatranja god. 1946.—1953.

Tab. 6. Relativna vlažnost, po mjesecima i satima promatranja

Tab. 6. Humidité relative, par mois et heures de l'observation.

Kostel, 1947.-53. po mjesecima:	7h	14h	21h	Srednja mjesečna
IV	82,7	63,4	80,3	75,4
V	85,0	68,5	86,1	79,5
VI	87,0	68,2	87,6	78,7
IX	91,8	81,8	85,8	88,2
X	94,0	76,0	90,8	86,5

zbog pomanjkanja pogodnih podataka, te se mikroklimatske razlike ne mogu izraziti brojčanim vrijednostima.²³ One se međutim odražavaju već u rasporedu prirodne vegetacije i obradivih površina.

Glavni dijelovi kraja

Reljefni elementi: gorske kose, zaravan prigorja i doline, predstavljaju tri različite prirodne sredine, koje su se prema stupnju razvitka odražavale u životu i radu čovjeka.

Stjenovite i klimatski surovije gorske kose nisu nikad privlačile čovjeka, a i danas su slabo naseljene. Iznad visine od 400 m gotovo i nema naselja. Doline su jače naseljene i ekonomski su se razvile tek od sredine 19. stoljeća, kada je vodeća društvena uloga konačno prešla iz zaravni u pojas duž glavne ceste i željezničke pruge. Do ovog je pomicanja došlo uslijed socijalnih i gospodarskih promjena. Razbacani feudalni dvorci izgubili su važnost ekonomskih centara, a porasla je važnost prometno povoljnije položenih i većih lokaliteta u dolinama. To znači i slabljenje ovisnosti čovjeka o prirodnim uvjetima, koji su prije vezali stanovnike uz agrarno povoljniju podgorsku zonu.

Antropogeografsku ulogu i razvoj pojedinih dijelova, moguće je odrediti i pratiti pomoću historijskih podataka. Historijski podaci su međutim nepotpuni, a oni koji postoje, nisu uvijek pogodni za analizu razvoja agrarnog pejzaža. Prikaz prirodnih elemenata sredine od osnovne je važnosti za razumijevanje antropogeografskih faktora, a — u pomanjkanju historijskih podataka — on je glavni elemenat i za njihovo objašnjenje.

Doline — Značajka je kraja velik broj dolina i paralelizam njihova pružanja. U donjim dijelovima prevladavaju široka i podvodna dolinska dna, dok su za gornje dijelove karakteristične sutjeske.

Najvažnija zona izvora nalazi se na prijelazu zaravni u planinsko područje, na kontaktu stijena različite starosti i otpornosti. Tokovi ove izvorišne zone stvorili su brojne paralelne doline²⁴, koje rebrasto raščla-

²³ Zbog čestih ciklonalnih prolaza (na stazi Vb) za naš bi kraj bio značajan prikaz i vremenskih prilika, ali za takav prikaz ne postoji dovoljno sigurnih podataka.

²⁴ Osim tokova s izvorima oko Ivančice (Belskog potoka, Željeznice, Očure), koji otječu u Bednju odnosno u sliv Drave, svi ostali tokovi našega kraja otječu u smjeru juga u Krapinu, odnosno u sliv Save.

njuju zaravan prigorja. Najkraći tokovi izvire na samoj zaravni, ali i ti uglavnom samostalno otječu prema jugu. Kosteljina i Krapinica, dva jedina veća toka, izvire sjeverno od planinskih grebena i probijaju se prema jugu uskim sutjeskama.

Najveće porječje ima centralno položen tok Krapinice, koja odvodnjava najveći dio bivšeg kotara Krapina. Prostranstvom porječja izdvaja se još Horvatska i Kosteljina, zapadno od Krapinice. Oko 85% površine kraja pripada porječjima niže navedenih tokova. Manji broj porječja i njihove

Tab. 7. Glavne tekućine i njihova porječja²⁵ (vidi sl. 4)

Tab. 7. Principales eaux courantes et leurs bassins.

Tok	Površina porječja u km ²	Tok	Površina porječja u km ²
Horvatska	141,1	Sutinsko	78,6
Kosteljina	111,6	Reka	55,8
Krapinica	194,2	Batina	34,1
Vojsek	38,0	Selnica	40,5

veće površine u zapadnoj polovici odraz su većeg prostranstva ovoga dijela; zapadni dio je i viši. Ove se razlike odražavaju i u različitom intenzitetu poplava koje su jače u istočnom dijelu; poplave su posljedica i drugih uzroka.

Za vrijeme pleistocena Sava je nosila velike količine materijala i njegovim taloženjem znatno podigla svoj nivo u prostoru ušća Krapine. Uslijed toga je smanjena prijenosna moć Krapine, te dolazi do njenog razlivanja i nanosa²⁶. Glinovite naplavine čine nepropusni sloj, koji zadržava poniranje vode. Spomenuti procesi doveli su do usporavanja i do pojačanog taloženja i u dolinama pritoka Krapine, dakle i u našem kraju. Ali na poplave utječu i lokalni uzroci.

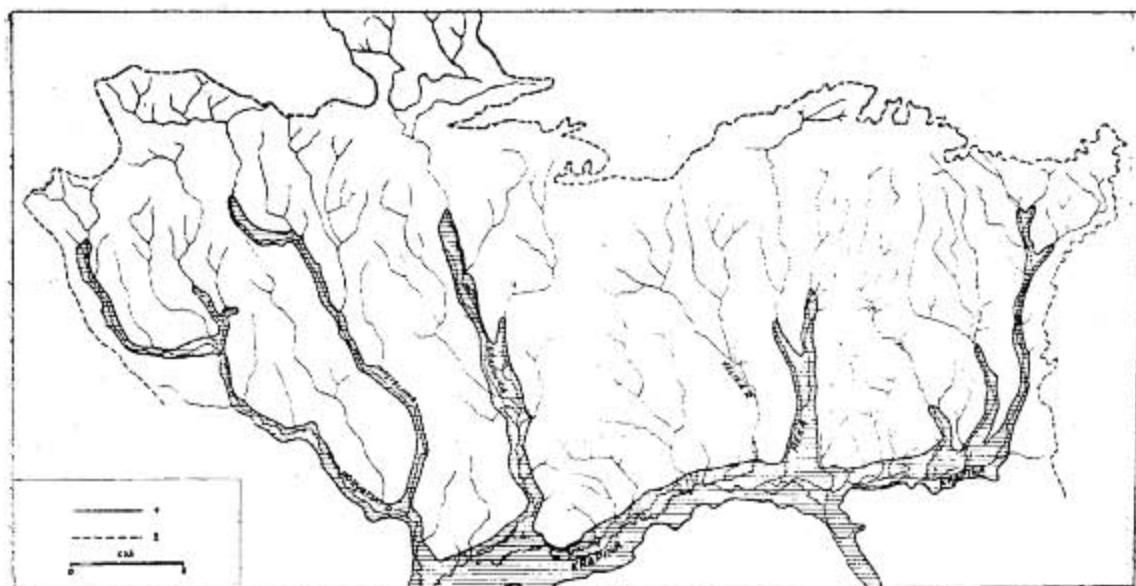
Padalinama najbogatije planinsko zaleđe strmo se izdiže iznad rebrastog prigorja; voda se naglo sliva u brojne i strme tokove. Naprotiv, donji tokovi, zbog malog nagiba ne mogu svu vodu odvoditi brzinom pritjecanja, te dolazi do poplava, osobito u proljeće, za vrijeme otapanja snijegu, i ujesen, u doba jakih kiša. Naročito su štetne ljetne poplave od svibnja do kolovoza, izazvane naglim ljetnim kišama. Poplave su pojačane znatnijim krčenjem šuma i pašnjaka, naročito od druge polovice 19. st. Smanjene su površine trajnijeg biljnog pokrova i poremećena ravnoteža u stvaranju rastresitog tla i njegova zadržavanja na samom mjestu. Iza jakih kiša česti su »zemljani tokovi«, koji sa strmih brežuljaka odnose najplodniji površinski sloj zemlje i talože ga u susjednim dolinama. Nanosom mate-

²⁵ I. Srebrnić, Regulacija rijeke Krapine i pritoka, elaborat »Hidroprojekta«, Zagreb, 1953.

²⁶ Ustanovljeno je, da se u dolini Krapine već na maloj dubini nalazi nepropusni pleistoceni sloj I. Srebrnić, spomenuti elaborat.

rijala smanjuje se pad glavnih tokova i otežava otjecanje vode, što pojačava poplavnost.

Poplavna su područja znatna i veća su od prikazanih na slici 4, jer nemamo točnih podataka o prostranstvu manjih poplavnih područja.²⁷ Redovno su poplavljene i dolinske ravni gotovo svih tokova istočne polovine kraja. Ova se plavljena područja vežu na široku plavljenu zonu u dolini Krapine, koja djelomično prelazi izvan međa našega kraja.

Sl. 4. Poriječja i plavljene dolinske ravnice (šrafirano), 1 tokovi, 2 razvodnice Krapine
 Fig. 4. Bassins et vallées inondées (en hachuré) 1 cours d'eau; 2 ligne de partage d'eau de Krapina.

Poplave negativno utječu na kvalitetu tla²⁸ te u dolinskim ravnima prevladavaju nerazvijena tla²⁹. Nastala su ili riječnim nanosima ili spiranjem sa susjednih brežuljaka, ali se u njihovim kvalitetama odražava i utjecaj biljnog pokrova. Pretežno su glinastog ili glinasto-ilovastog, a manje ilovastog sastava. S obzirom na prirodu postanka tla i na prilike,

²⁷ Plavljene površine porječja navedenih u slici 4 iznose: Horvatske 710 ha, Kosteljine 532 ha, Krapinice 1225 ha, Reke 734 ha, Krapine (od Zaboka do Konjščine) 2576 ha.

²⁸ Znatne količine padalina i relativno visoke temperature povoljan su preduvjet, da se iz petrografske osnove stvori jedinstven tip tla, ali su od odlučujuće važnosti drugi faktori i oni razvoju daju drugi pravac. Znatna energija reljefa (razlike u relativnim visinama i unutar raščlanjene zaravni iznose do 80 m) i poremećenost slojeva pogoduje jakom odnošenju površinskog, humusom bogatijeg sloja. Zbog toga petrografska osnova ostaje odlučujući faktor u razvoju i osobinama tla. Taj proces erozije pojačan je krčenjem šuma i pašnjaka od druge polovice 19. stoljeća i neracionalnim iskorišćivanjem obradivih površina. Priložena geološka skica uglavnom odražava i prostorni raspored različitih tipova tala.

²⁹ P. Kovačević i B. Pušić, Pedološka istraživanja poplavnog područja porječja Krapine i smjernice za melioraciju, Biljna proizvodnja, sv. 3., Zagreb, 1953., str. 124.

pod kojima su se dalje razvijala na mjestu akumulacije, imamo različite vrste, pretežno određene bogatstvom kalcijskog karbonata i stepenom za- močvarivanja. U gornjem dijelu doline Krapine i gotovo čitavom dužinom svih ostalih dolina nalazimo močvarna tla. Kako su dolinske strane pre- težno građene od pliocenskog laporovitog materijala, bogatog kalcijским karbonatima, ta su tla karbonatna. Riječnim nanosima i ispiranjem sa strane nastala su močvarna tla i u području pleistocenih naslaga, ali kako su ove karbonatima siromašne, ta su tla beskarbonatna. Ova su međutim ograničena na manje prostore kao i močvarna tla na starijim terenima, gdje se već opažaju procesi stvaranja podzolastih tala³⁰.

Iz podvodnih dolina ishlapljuje mnogo vlage, koja se hlađenjem kon- denzira i stvara magle. One su redovna pojava u rano proljeće, kada iza toplih i vlažnih dana dolaze tihe i hladnije noći, odnosno ujesen, kada iz unutrašnjosti tla još uvijek nije izašla sva toplota.

Zbog navedenih prirodnih osobina doline su manje obrađene od za- ravni. Prevladavaju kisele livade, naročito u prostoru močvarnih tala. Livade su raširene potiskivanjem šuma johe (*Alnetum glutinosae*)³¹ uz najvlažnije podvodne dijelove neposredno duž tokova, a manje i hrasta lužnjaka (*Quercus robur*) u korist vlažnih šaševa (*Caricetum vulpinae*), busike (*Deschampsietum caespitosae*) i krestaca (*Cynosuretum cristati*). Na mjestima prvobitnih šuma preostala su pojedinačna stabla, i to pretežno uz tokove. Na manje podvodnim rubovima dolina imamo manje obradive površine, ali su kulture povremeno izložene štetnom djelovanju magla, pa kukuruz ranije suši, a vinogradi ne uspijevaju.

Prijenos prometnih linija u dolinu Krapine i nedostatak obradivih po- vršina nametnuli su rješavanje problema poplava. Osnovana vodna zadruga počela je radove na izravnavanju donjeg toka Krapine, čime se skraćuje njegova duljina i povećava otjecajna brzina vode. Iza toga će se kopati dovodni kanali iz pritjecajnih tokova i olakšati odvodnjavanje njihovih dolina. Radovi će biti od velike koristi, jer se predviđa paralelan rad na komasaciji zemljišta, pretvaranju kiselih livada u oranice i sprečavanje erozije tla.

Zaravan prigorja — Relativno jednoličan petrografski sastav, ocjedit teren i izloženost suncu bitne su prirodne značajke raščlanjene zaravni. Najveće prostore zapremaju rahli pliocenski žuti pijeskovi, koji leže na laporovitoj podlozi. Zbog poremećenosti spomenutih i znatne erozije slojeva, laporovita podloga često izbija na površinu i obogaćuje površinski dio kalcijским karbonatima, te su se razvila karbonatna tla, koja zapremaju najveće površine. Zbog nejednake topografije i vlažnosti terena, među njima se izdvajaju dva podtipa različitih osobina — žučkastosivo i smeđe tlo.

Na vlažnijim dijelovima pliocenskih naslaga, gdje su uvjeti za minera- lizaciju organskih tvari povoljniji, razvio se sivožučkasti podtip, dosta

³⁰ P. Kovačević i B. Pušić, o. c., str. 129 i 130.

³¹ Podaci o vegetaciji prema I. Horvat u radu: M. Gračanin. Tipovi tala Hrvatskog Zagorja, Poljodjelska znanstvena smotra, sv. 6., Zagreb, 1942., str. 112 i dalje.

siromašan humusom (oko 2,5%), manje propustljiv za vodu i pretežno ilovastoglinastog sastava. Profili tog podtipa obično su deblji od smeđeg, koji se stvara na relativno strmijim nagibima, gdje su uvjeti za mineralizaciju organskih tvari nepovoljniji, pa je postotak humusa veći (oko 4%), a propustljivost jača. Pretežno je ilovasto-pjeskovitog ili pjeskovito-glinastog sastava. Oba su podtipa bogata kalcijским karbonatima, koji mjestimično prelaze vrijednost 70%, i nitratnim dušikom, kojeg ima nešto više u smeđem podtipu.³²

Često se oba tipa izmjenjuju već na istoj njivi, što se odražava na prinosu i obradi. Svaki od navedenih podtipova zahtijeva specifičan način obrade i vrstu kultura. Sivožučkasti podtip je poznat u seoskoj nomenklaturi kao »teško tlo« (»teška zemla«), koje se osim toga (u području sela: Mače, Perša ves i Lobor) naziva i »kupinščica«. Kod racionalne je obrade kupinščice za jedan plug potrebna sprega od dva konja ili četiri krave. Zemlja je tvrda, pa se iza oranja mora obrađivati motikama i prašiti. Tlo je pogodno za uzgoj kukuruza, a manje za uzgoj drugih kultura i pri umjerenim kišama daje dobar prinos. Mjestimično je smeđi podtip pogodniji za bijele žitarice i općenito se lakše obrađuje.

Pleistoceni akumulacioni materijal, uz južni rub zaravni i nekih dolina unutar nje, pretežno je ilovastog sastava. Na njemu su se razvila bezkarbonatna, podzolasta tla. Prevladavaju umjereni podzoli, siromašni humusom (oko 2,4%), dušikom i kalcijem, a bogati silikatima. Mali prinos, koji daju ta tla, može se pripisati siromaštvu navedenih tvari³³, koje se u vodi lako otapaju. Jače ispiranje pleistocenih sedimenata očito je posljedica veće vlažnosti nižih dijelova zaravni.

Na zaravni je temeljnica duboka i rijetki bunari na reljefnim rebrima obično su dublji od 20 m. Snabdijevanje vodom ipak ne predstavlja problem, jer se stanovništvo opskrbljuje vodom iz susjednih dolina. Veće poteškoće imaju stanovnici u jače brežuljkastom zapadnom dijelu kraja bivših kotara Pregrada i Krapina. Tu susrećemo cisterne (manje ih ima i na drugim brežuljcima), u kojima se sakuplja voda za stoku i prskanje vinograda. Dubina temeljnice posljedica je ocjeditosti zaravni, koju ne zahvaćaju ni magle susjednih dolina, a — zbog otvorenosti — jače je i trajnije izložena suncu. To naročito vrijedi za više dijelove zaravni uz podgorsku zonu. Ova leži na visinama od 300—400 m, pa je manje izložena i pojavama temperaturnih obrata.

Svojstva zaravni uz podgorsku zonu utjecala su — pored prije navedenih reljefnih pogodnosti za izgradnju utvrđenih gradova — na aktivnost čovjeka, koji je upravo te prostore počeo najranije iskorišćivati. Tek je kasnije počeo osvajati i niže dijelove zaravni prema jugu, dok je osvajanje dolina još u toku. Neposredni odraz, a ujedno i najbolji dokaz ovakvog naseljavanja kraja je raspored očuvane prirodne vegetacije i obradivih površina.

Podgorska zona planinskih grebena i užji pojas zaravni uz nju (širok do 3 km) intenzivno se obrađuju, i šume ovdje gotovo i nema. Jače uništavanje šumskog pokrivača ovog pojasa rezultat je njegove dulje nase-

³² M. Gračanin, o. c., str. 95—102.

³³ M. Gračanin, o. c., str. 79—94.

ljenosti. Ostali dio zaravni, južno od ovog pojasa, ima izgled prostranog krčevinskog prostora, u kome se izmjenično nalaze seoska naselja s obradivim površinama i manji šumarci na strmijim padinama. Ti šumarci predstavljaju ostatke prvobitnih šuma hrasta kitnjaka i običnog graba (*Querceto carpinetum*) na pleistocenoj ilovači, odnosno šuma hrasta i pitomog kestena (*Querceto castenetum croaticum*) na strmijim nagibima. Kao što ćemo vidjeti, ove su krčevine pretežno rezultat mlade, sekundarne, kolonizacije, a karakteristike seoskih naselja i parcelarna struktura njihovih obradivih površina odražavaju agrarnu preobrazbu u posljednjih sto godina.

G o r e — U užem podgorskom pojasu oligocenskih i miocenskih naslaga uvjeti za stvaranje tala mnogo su nepovoljniji zbog strmijih nagiba i otpornije podloge. Najveće prostore zapremaju rendzine, koje u prilično pravilnim i izduženim zonama prate rubove gora. Ta se tla redovno razvijaju na podlozi litavskih naslaga, mjestimično sarmatskih pješčenjaka, a manje i na trijaskim vapnencima. Ta ocjedita tla lako propuštaju vodu i zrak, pa su relativno bogatija humusom (5—6,5⁰/₀), a kako su se razvila na laporovitoj i vapnenastoj podlozi, bogatija su kalcijским karbonatima (mjestimično do 95⁰/₀)³⁴. Podloga im je redovno otporna prema raspadanju, a kako su i nagibi strmi, tla se najčešće sastoje samo od tankog pokrova i rijetko služe za oranične kulture. Na obradivim prostorima uglavnom su zasađeni vinogradi, dok su ostali dijelovi strmijih nagiba pokriveni šumom hrasta medunca i crnog graba (*Querceto Ostryetum carpinifoliae*), koja u većim prostorima pokriva strme i jugu izložene lokalitete.

U višim zonama gora na podlozi trijaskih, karbonskih i eruptivnih stijena, nalazimo pretežno skeletna tla male debljine, nepodesna za agrarno iskorišćivanje. Na većim visinama prevladavaju zatvoreni kompleksi bukavih šuma (*Fagetum silvaticae croaticum*). Na prisojnim stranama donja granica bukavih šuma obično dopire do visina od 600—700 metara, dok se na osojnim stranama spušta čak do 200 metara visine³⁵.

Prirodna je dakle vegetacija najjače očuvana na sjevernijem dijelu kraja, na gorama i brežuljkastim zonama između njih. Iznad visina od 400 metara šume pokrivaju gotov čitav prostor, pa se manje i izolirane obradive površine nalaze samo u nižim dijelovima. Na pošumljeni niz gora veže se zatvoreni šumski kompleks u zaleđu Brezovice i Strahinčice, na podlozi otpornijih maceljskih pješčenjaka. Obradive su površine tu rijetke i međusobno izolirane. Prevladavaju bukva i jela.

³⁴ M. Gračanin, o. c., str. 105 i 107.

³⁵ I. Horvat, spomenuti rad, str. 76.

DRUŠTVENI UTJECAJ I PREOBRAZBA KRAJA

Naseljenost i značenje kraja do 16. stoljeća

Prema raspoloživim izvorima zaključujemo da je u predslavenskom periodu ovaj kraj imao izgled zatvorenog šumskog područja s podvodnim i teško prohodnim dolinama³⁶. Nalazi paleolitskog čovjeka ukazuju, da se on u našem kraju javlja rano, ali se držao planinskog ruba³⁷. Brojni nalazi neolitika već su prilično ravnomjerno raspoređeni po čitavu prostor, što ukazuje, da je čovjek usavršavanjem oruđa i oružja, proširio svoj životni prostor i po velikom dijelu zaravni, ali i tu tek unutar otvorenijih dijelova, izoliranih šumskim kompleksima³⁸. Relativno rijetka naseljenost ostala je karakteristika našega kraja i za vrijeme rimskog vladanja³⁹.

Rimska su naselja postojala uz glavne ceste,⁴⁰ a te su naš kraj zaobilazile,⁴¹ te je on predstavljao periferno područje, kojim je išla međa gradskog područja Ptuja i Siska.⁴² U našem se kraju u to vrijeme ne spominje niti jedno naselje, a oskudni arheološki nalazi ukazuju, da su njime prolazile tek drugorazredne ceste.⁴³ Iako Rimljani nisu ostavili jačih tragova kraj nije bio pust i u istočnom su dijelu živjeli Jasi,⁴⁴ dok su zapadni dio

³⁶ M. Gračanin, o. c., str. 112., na osnovu analize tala i podataka o vegetaciji I. Horvat zaključuje, da je čitavo Hrvatsko Zagorje prvobitno bilo šumsko područje, kasnije potiskivano širenjem obradivih površina. Današnji šumarci relikti su, prema tome, ranije zatvorenog šumskog pokrova.

³⁷ Gorjanović-Kramberger. Kultura diluvijalnog čovjeka iz Krapine u Hrvatskoj, Zagreb, 1913., str. 1., smatra, da je preduvjet relativno dugog trajanja paleolitskog naselja bila plastika i geološki sastav okolice.

³⁸ Đ. Szabo, Spomenici kotara Krapina i Zlatar, Vjesn. hrv. arheol. društva, sv. XIII., Zagreb, 1914., str. 103. i 104., navodi, da su neolitska nalazišta otkrivena u sljedećim selima: Batina, Golubovec, Gotalovec, Konjščina, Krapina, Mače, Martinci, Mihovljan, Peroša ves, Radoboj, Šemnica, Ratkovec, Sutinsko, Šikač, Zabok, Zajezda, Završje (Belečko) i Zlatar. J. Brunschmid, Nahodjaji bakrenog doba u Hrvatskoj i Slavoniji i susjednih zemljah, Vjesn. hrv. arheol. društva, sv. VI., Zagreb, 1902., str. 33., navodi, da se relativno gusta neolitska nalazišta nalaze na povišenim mjestima, dakle na ocjeditim i manje vlažnim lokalitetima.

³⁹ J. Brunschmid, Arheološke bilješke iz Dalmacije i Panonije, Viest. arheol. društva, Zagreb, 1898., str. 201 i 202., i I. S. Kukuljević, Panonija Rimska, Zagreb, 1873., str. 47.

⁴⁰ G. Glauert, Kulturlandschaftliche Veränderungen im Gebirgslande zwischen Drau und Save bis zum Beginn der deutschen Südostsiedlung, Südostforschungen, Hft. 1/2., 1942., str. 22.

⁴¹ Cesta iz Ptuja za Osijek i Sisak imala je zajedničku trasu do Varaždinskog polja (J. Klemenc, Archeologische Karte, Blatt Ptuj, Zagreb, 1936., str. 90 i 91.), gdje se odvajao krak preko Ivančice (vjerojatno dolinom Belskog potoka, moja primjedba) na Podrute, Hrašćinu i dalje prema jugu.

⁴² J. Klemenc, o. c., str. 93.

⁴³ J. Klemenc, o. c., str. 91; I. S. Kukuljević, o. c., str. 47; Đ. Szabo, o. c., str. 105.

⁴⁴ Pilar, Aquae Jasae, Vjesn. hrv. arheol. društva, Zagreb, 1879., str. 33 i A. Mayer, Jasi, Vjesn. hrv. arheol. društva, Zagreb, 1935., str. 69.

vjerojatno zahvatili Serapili, koji su živjeli oko Rogatca. Nisu međutim sačuvani podaci o rasporedu navedenih plemena unutar našega kraja.

Kada, pred kraj 4. stoljeća, rimska vlast slabi i nastaje dugi period opće nesigurnosti, vjerojatno je i u našem kraju došlo do kulturnog nazadovanja, koje traje sve do slavenske kolonizacije. Nemamo nikakvih tragova, koji bi za taj predslavenski, pa i raniji slavenski period do 12. stoljeća, kada počinju prvi pisani spomenici, ukazivali na veće značenje kraja kao i na eventualne razlike u naseljenosti pojedinih njegovih dijelova. Nije poznato, da li su se i u kojoj su se mjeri doseljeni Hrvati vezali uz prethodno naseljene prostore, ali će postojeći podaci pokazati, da su jače naselili uzak podgorski pojas na prijelazu zaravni u gore planinskog niza.

Pored prirodnih prednosti, pogodovala je većoj naseljenosti podgorske zone granična uloga kraja i koncentracija utvrđenih gradova duž južnih padina gora planinskog niza Ivančice. Zaledem zapadnog dijela kraja prolazi granica između Hrvatske i Slovenije, koja u 12. stoljeću dobiva određeni pravac⁴⁵. Položaj uz političku granicu daje kraju strateško značenje, uvjetuje organizaciju Zagorske županije⁴⁶ i podizanje utvrđenih gradova.

Utvrđeni gradovi pretežno su bili izgrađeni na sjevernom dijelu kraja, na strmijim i zaštićenim lokalitetima južnih padina planinskog niza Ivančice, a u zaleđu litavskog grebena (osim Krapine), koji im je poslužio kao prirodna zaštita. Krapina se spominje kao »locus« 1193. (iako je već tada sigurno bila castrum,⁴⁸ pod kojim se nazivom prvi put spominje 1330.), Grebengrad 1209., Lobar 1250. (castrum), Oštrc 1330. (castrum) i Belec 1334. (castrum). Na čitavom ostalom daleko prostranjenom području užeg prigorja spominje se samo jedan utvrđeni grad Cubul 1248. god.⁴⁹ Smjestio se na najvišem dijelu zaravni, na prigorju južne padine Strugače.

Poznato je, da su se sredovječna naselja vezala uz blizinu utvrđenih gradova, koji su koristili strateški povoljnija i za dominaciju nad okolnim područjem pogodnija mjesta. Rasporedu utvrđenih gradova odgovarao bi, dakle, i raspored seoskog stanovništva. Primijenimo li ovaj princip na naš kraj, u 13. i 14. st. najjače bi bila naseljena zona uz južne padine gora planinskog niza Ivančice. Za prostor zaravni moramo pretpostaviti slabiju naseljenost. O neposrednom povodu i vremenu postanka navedenih gradova nemamo nikakvih podataka i možemo samo reći, da se većina njih spominje u 13. i 14. stoljeću, dakle u vrijeme, kad gradove gradi kralj ili onaj, kome on to dopusti⁵⁰. Ništa ne znamo o transformaciji plemenske župe u županiju kasnijeg tipa, ali je sigurno, da su utvrđeni gradovi već bili izgrađeni, kad je ovaj proces završen. Vrlo je vjerojatno, da su navedeni gradovi postojali već u doba plemenske župe, pa su tek kasnije pojačani. Ako su gradovi postojali već u doba plemenske organizacije, raspored stanovništva bio bi tada isti kao i u 13. i 14. stoljeću.

⁴⁵ S. Srkulj, Hrvatska povijest u 19 karata, Zagreb, 1937., str. 36.

⁴⁶ F. Šišić, Povijest Hrvata u vrijeme narodnih vladara, Zagreb, 1925. str. 674. i V. Klaić, Povijest Hrvata, Zagreb, 1911., sv. I., str. 130.

⁴⁸ »Castra« su utvrđeni kraljevski gradovi.

⁴⁹ Ime sredovječnog grada Cubul očuvalo se u današnjem naselju Kebeš (Đ. Szabo, Kroz Hrvatsko Zagorje, Zagreb, 1939. str. 63.).

⁵⁰ Đ. Szabo, Spomenici kotara Krapine i Zlatar, str. 105.

O posjedima 13. i 14. stoljeća znamo relativno malo, ali i ono, što je poznato, pokazuje na veću naseljenost podgorske zone. Vlastelinstvu grada Krapine pripadaju velike površine, koje možemo približno odrediti prema podacima iz 1258. god.⁵¹ Na osnovu njih zaključujemo, da je ovo vlastelinstvo zahvaćalo najveći prostor kotara Zlatar zapadno od linije Oštrc — potok Batina i na jugu do toka Krapine. Prostranstvo prema zapadu nije određeno, ali je vrlo vjerojatno i ovdje zahvaćalo velike prostore, jer se i Prišlin (sjeverno od Desiničke gore) 1248. god. spominje kao posjed grada Krapine⁵². Vlastelinstvo grada Krapine zapremalo je dakle najveći i centralni dio našega kraja.

Istočno od krapinskog posjeda nalazila su se relativno manja vlastelinstva. Kad 1258. god.⁵³ podložnici grada Belca vraćaju Vratislavu i Noreti dva jutra zemlje, što su im oduzeli u doba tatarske provale, navode se međe tog vlastelinstva. Njih nije moguće ubicirati, pa navodim samo važnije granične lokalitete: Kremena gorica (?), Birč (?), potok Batina, Kočina (?), Pogana Gostum (?), Pečt (brdo) i mjesto Kalč. Spominju se i susjedi vlastelinstva: Mihajlo, Ivanoci, gradokmet⁵⁴ Vlečina, Zoticha (?), vinograd sinova Jako, gradokmet Mortun, gradokmet Benedikt, posjed Farkazija i zemlje sinova Jakobovih. Istom prilikom navode se međe i susjednog posjeda na istoku, Selnice. Od trajnijih graničnih lokaliteta spominju se: rijeka Krapina, potok Batina, Birč (?), ušće potoka Klímen u Batinu, te potoci Selnica i Melnica. Prema navedenim lokalitetima posjed Selnica zahvaćao je prostor istočno od vlastelinstva Belec, a između rječice Krapine i donjeg toka potoka Batine. Navode se susjedi: Atha (?) s južne strane Krapine, Pekurna sin Kupanov, Juraj sin Čonkov, Stjepan Volpoth, Bratila, Durzan sin Rakov i posjed Hrašćine (istočno od Krapine). God. 1346.⁵⁵ Selnica se spominje kao pusto zemljište kod grada Belca, a izručuje se Dominiku. Slijedeće godine utvrđene su međe posjeda⁵⁶, a navode se slijedeći trajniji lokaliteti: Mostišť (voda), stari put (koji je vjerojatno u produženju vodio preko Belskog potoka na sjever u dolinu Bednje), potok Selnica, posjed Prepuštovec (danas selo Prepuštovec), potok Melnica, brdo Gradec, rijeka Krapina i potok Batina. Lokaliteti uz međe uglavnom su isti, ali su se susjedi znatno izmijenili, sad se navode kao susjedi: posjed Prepoštovec, posjed sina Jakova, posjed Bratila, zemlja Jakova, posjed Andrije i Juraja sinova Branića, Nikola sin Petra od Ludbrega. U prostoru između vlastelinstva grada Krapine i Selnice spominje se 1259. Lobar⁵⁷. Kraljica Marija daruje naime Čehu, sinu Pućine, neki posjed u Požeškoj županiji u zamjenu za Lobar, koji je Pućini oduzeo kralj Bela. Nema podataka o međama njegova posjeda. Na krajnjem istočnom dijelu kraja navodi se 1234. god.⁵⁸ zemlja Budindol s lokalitetima uz međe: potok Melnica, potok Ribnik i rijeka Krapina. Zemlja Budindol zahvaćala je dakle prostor na sjeveroistoku od posjeda Selnice. Kao susjedi navode se: posjed Gverdine, posjed Tuzde, posjed Ilije i Kosme, posjed Ivanovaca, te posjed Hrašćina, istočno od Krapine. Od ostalih posjeda spominje se Grebengrad 1346. god.,⁵⁹ Zajezda 1367. god.⁶⁰ i četiri zemlje kod Komora 1256. god.⁶¹ i Batine⁶² (1267. god.), ali bez međa, koje bi se mogle ubicirati.

Pored navedenih vlastelinstava, bila je posjednik i crkva. Templari posjeduju grad i posjed Belu možda već 1165., a sve do 1313., kad prelazi u ruke Ivanovaca, koji su već od 1250. posjedovali jedan dio (Kamene Gorice)⁶³. Posjed belski »prosti-

⁵¹ S. Ortner, Povijest gradine i trgovišta Krapine, Zagreb, 1899., str. 28.

⁵² S. Ortner, o. c., str. 28.

⁵³ T. Smičiklas, Cod. dipl. V., 109.

⁵⁴ To su iobagiones castri. U početku kmetovi, postepeno postaju plemići i predstavljaju najnižu stepenicu u feudalnoj hijerarhiji.

⁵⁵ T. Smičiklas, Cod. dipl. XI., 319.

⁵⁶ T. Smičiklas, Cod. dipl. XI., 412.

⁵⁷ T. Smičiklas, Cod. dipl. V., 148.

⁵⁸ T. Smičiklas, Cod. dipl. III., 423.

⁵⁹ T. Smičiklas, Cod. dipl. XI., 268.

⁶⁰ T. Smičiklas, Cod. dipl. XIV., 50.

⁶¹ T. Smičiklas, Cod. dipl. V., 22.

⁶² T. Smičiklas, Cod. dipl. V. 227.

⁶³ I. S. Kukuljević, Priorat Vranski, Zagreb, 1886., str. 10 i 43.

rao se s obje strane Ivančice duboko u unutrašnjost Hrvatskog Zagorje.⁶⁴ Najveći dio belskog posjeda nalazio se međutim van našeg kraja, sjeverno od Ivančice, dok je na njezinoj južnoj strani zahvaćao samo uzak pojas, i tu je međašio s posjedima Selnice i Budindola.

Najveći dio posjeda bio je dakle vezan uz utvrđene gradove (Krapina, Bela, Lobar, Grebengrad i Komor), dakle uz podgorsku zonu. Imena ostalih posjeda očuvala su se u naseljima podgorske zone (Selnica, Zajezda, Batina, Budindol – možda Budinščina).

Koncentracija sjedišta posjeda uz podgorsku zonu očit je znak, da su tu bile i najvrednije površine (obrađive), dok su u rebrastom reljefu nižeg dijela zaravni vjerojatno veće prostore zauzimale šume. Takav raspored iskorišćivanja zemljišta postoji uostalom i danas, s tom razlikom, što su šume zaravni kasnijim krčenjem znatno reducirane.

Raspored utvrđenih gradova i vlastelinskih posjeda ukazuje, da je podgorska zona sve do 14. stoljeća bila jače naseljena od nižih dijelova zaravni. Takav raspored naseljenosti potvrđuje broj i raspored crkvenih župa tokom prve polovice 14. stoljeća.

Sasvim je sigurno, da su samo gušće naseljeni prostori imali svoje crkvene župe, a iz njihova popisa 1334. godine,⁶⁵ vidimo, da je od četrnaest ubiciranih župa (od petnaest navedenih u popisu) jedanaest njih bilo u podgorskoj zoni planinskog niza (Pregrada i Kostel uz Kunu goru; Konoba, danas Petrovsko, podno Brezovice; Krapina, podno Brezovice i Strahinčice; Radoboj podno Strahinčice; Petrova gora, Lobar, Martiščina, Juranščina, Selnica i Zajezda, podno Ivančice), a samo tri (Krapinske Toplice, Začretje i Komor) na ostalom daleko prostranijem dijelu zaravni u užem prigorju. Rasporedu utvrđenih gradova, odnosno vlastelinstava, odgovara i raspored crkvenih župa. Dok bi se raspored gradova uz podgorsku zonu i mogao tumačiti isključivo strateškim razlozima (ne vodeći računa o rasporedu stanovništva), raspored crkvenih župa određen je rasporedom stanovništva⁶⁶ i najbolji je indikator relativno gušće naseljenosti i veće vrijednosti podgorske zone, odnosno slabe i nepovezane naseljenosti ostalog prigorja do kraja 14. stoljeća.

Čitavo 15. stoljeće predstavlja u razvoju našeg kraja prelazno doba. Podgorska zona je i dalje najnaseljenija, ali se već javljaju predznaci znatnih promjena. U borbi za prijestolje između Sigismunda, muža Ljudevitove kćeri Marije (koja ga je naslijedila) i ustanika, grofovi Celjski dobivaju od Sigismunda (1399. god.) znatne prostore i velik broj gradova u sjeverozapadnoj Hrvatskoj. Tom prilikom dolazi u posjed Celjskih Zagorska županija.⁶⁷ Iza njihova relativno kratkotrajnog vladanja (do 1456.) posjedi mijenjaju gospodare (Ivan Vitovac, Ivaniš Korvin, Juraj Brandenburški), Juraj Brandenburški, muž udovice Ivaniša Korvina, rasprodao je golem posjed, koji je dobio po ženi. Najveći dio kupuju Keglevići (dolaze 1523. iz Keglegrada na Zrmanji), i to polovicu vlastelinstva grada Krapine (drugu polovicu kupuje Imreffy) te vlastelinstvo Kostel. Ratkaji kupuju vlastelinstvo Veliki Tabor.⁶⁸

⁶⁴ I. S. Kukuljević, o. c., str. 47.

⁶⁵ F. Rački, Popis župa zagrebačke biskupije 1334. g. i 1501. g., Starine IV., Zagreb, 1872., str. 205. i J. Butorac, Popis župa zagrebačke biskupije od 1334., PO Zbornika zagrebačke biskupije od 1094–1944., Zagreb, 1944., str. 9 i 10.

⁶⁶ Malo je vjerojatno uobičajeno mišljenje o koncentraciji seoskog stanovništva oko crkava, suprotan je proces mnogo logičniji.

⁶⁷ J. Ortner, o. c., str. 30.

⁶⁸ Đ. Szabo, Kroz Hrvatsko Zagorje, str. 37 i 51.

U promijenjenim političkim prilikama ukida se Zagorska županija i 1486. priključuje Varaždinu, odnosno Varaždinskoj županiji⁶⁹. Kraj ostaje administrativno vezan za Varaždin sve do polovice 19. stoljeća, kad se u njemu stvaraju kotari kao posebne administrativne jedinice. Prijevoji preko Ivančice (dolina Belskog potoka, Veternička previja i sedlo između Žutnice i Bednje) predstavljaju povoljnije putove nego podvodna dolina Krapine na jugu.

Razvoj od 16. do sredine 19. stoljeća

Naša istraživanja ukazuju da promjena vlasnika znači početak novih društveno-ekonomskih odnosa, koji će u slijedeća četiri stoljeća utjecati na sliku agrarnog pejzaža. Gradovi podgorske zone gube prijašnje značenje, a nesigurnost u drugim dijelovima Hrvatske dovodi do jače kolonizacije nižih dijelova zaravni. Naselja se postepeno šire prema jugu, i zaravan dobiva sve veće značenje. Tom mlađom, sekundarnom, kolonizacijom stvara se agrarni pejzaž zaravni, koji će postojati do sredine 19. stoljeća.

Naseljenost — Osnovni uzrok sekundarne kolonizacije prigorja bile su nesigurne prilike vremena i relativna zaštićenost našega kraja. Pojavom Turaka, naročito iza Krbavske bitke 1493., započelo je iseljavanje hrvatskog stanovništva iz ugroženih ili okupiranih dijelova Hrvatske i Bosne⁷⁰. Stanovništvo bježi u sigurnija područja na sjeverozapadu i sjeveru Hrvatske i jedan se dio sklonio i u naš kraj, zaštićen s jugoistočne strane nizom planina (Žumberačka gora — Medvednica — Kalnik). Nedostatak podataka otežava rekonstrukciju kolonizacije. Snagu kolonizacione struje i prostor, koji je zahvatio ocjeniti ćemo poređenjem naseljenosti podgorske zone i zaravni prigorja u različitim vremenskim odsjecima. To ćemo dopuniti analizom pejzaža, koji je tom kolonizacijom stvoren.

Čini se, da je kolonizacija u prvoj polovici 16. stoljeća još uvijek bila relativno slaba, i da su najveći prostori naseljeni u toku slijedećih sto godina, od sredine 16. do polovice 17. stoljeća. Naseljavanje se doduše vršilo i kasnije, čak i u 18. stoljeću, ali u manjoj mjeri nego u prethodnom periodu. Na takav zaključak upućuju podaci o broju, veličini i prostornom rasporedu vlastelinskih posjeda u prvoj polovici 16. stoljeća, podaci o broju i rasporedu crkvenih župa i seoskih naselja u drugoj polovici 17. stoljeća, te popis urbarskih zemljišta u času ukinuća kmetstva 1848.

Naseljenost u prvoj polovici 16. stoljeća najbolje se odražava u popisima ratnih daća⁷¹. Ovi sadrže vlastelinske posjede i svote forinti, određenih za uplatu ratne daće. Kako je ognjište ili dim (fumus) predstavljalo poreznu osnovicu, na koju su svi oporezovani uplaćivali određen iznos

⁶⁹ V. Klaić, Povijest Hrvata, sv. III., prvi dio, str. 14.

⁷⁰ V. Klaić, o. c., str. 18.

⁷¹ Radi vječnih borbi s Turcima u 15. stoljeću uvedena je nova izvanredna daća — ratna daća (dica), koja se nije mogla određivati ni ubirati bez privole staleža, sabranih na saboru. Nije se dozvoljavala svake godine, već prema potrebama (V. Klaić, o. c., str. 34). Popisi ratnih daća sadržani su u knjizi: *Conscriptiones dicarum comitatum Crisiensis, Varasdiniensis et Zagradiensis* (u Državnom arhivu), a sadrži sve vlastelinske posjede navedenih županijskih područja (iz godina: 1543., 1554., 1555., 1601.), odnosno samo za područje Križevačke i Zagrebačke županije (za godine: 1546., 1559., 1564., 1566., 1567., 1570., 1572., 1574., 1576., 1578., 1579., 1582., 1588., 1589., 1596., 1597. i 1598.).

forinti, moguće je iz visine zadužene sume i porezne stope, koja se imala platiti po ognjištu⁷², odrediti broj ognjišta ili kmetskih selišta, jer su ova tada bila identična⁷³. Za naše prigorje nalazimo podatke za manji broj godina, a naročita je šteta, što nedostaju podaci za god. 1598., jer su popisima te godine popisani ne samo vlastelinski posjedi, već poimenično i svi kmetski domovi. Našoj će svrsi poslužiti i popis iz god. 1543.

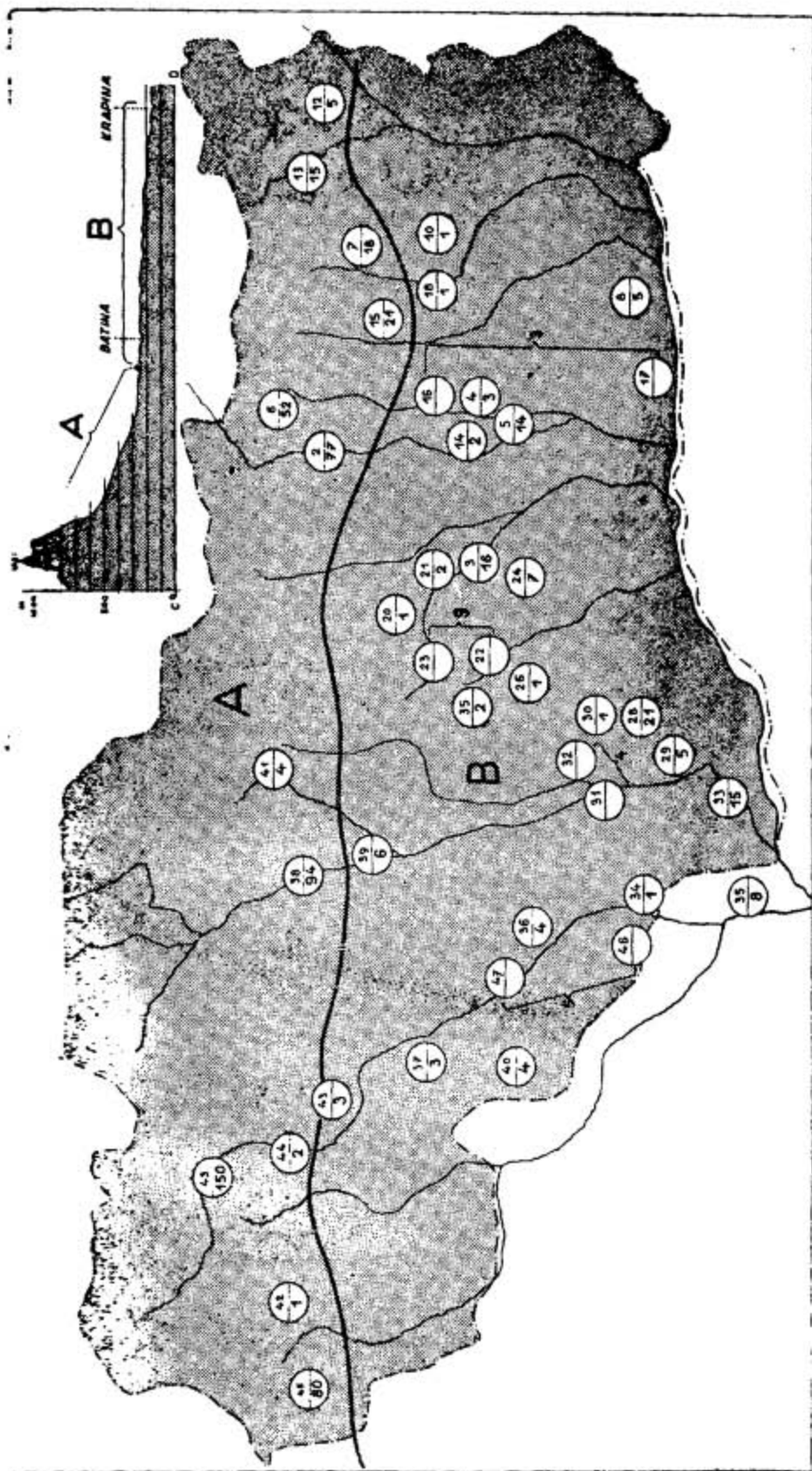
Popis navodi u našem kraju pedeset posjeda (vidi tab. 8), od kojih sam uspio ubicirati četrdeset i tri (neubicirani su navedeni na tabeli 8 brojevima: 9, 11, 19, 27, 37, 49, 50). Popisana vlastelinstva bila su dužna platiti 736 forinti ratne daće. Pitanje je, da li se taj broj može uzeti kao mjerilo naseljenosti, odnosno kao približan broj kmetskih selišta, jer stopa ratne daće za god. 1543. nije bila jedinstvena⁷⁴. Slijedeći primjer pokazat će opravdanost takvog poređenja. U vrijeme popisa naš je kraj već bio uključen u Varaždinsku županiju⁷⁵, koja je tada imala uplatiti 1858 forinti

⁷² Već od uvođenja ratne daće vrijedilo je pravilo, da Hrvatska plaća samo polovinu visine, koja se po selištu uplaćivala u Ugarskoj i obično se kod nas plaćalo samo pola forinte po selištu (V. Klaić, Povijest Hrvata, sv. III., dio prvi, str. 34.). Povremeno je hrvatski sabor donosio zaključke i o većoj poreznoj stopi, ako su to tražile ratne prilike.

⁷³ R. Horvat, Proračun i obračun Hrvatske i Slavonije za god. 1553., Vjesnik Hrv.-slav.-dalm. zem. arh., Zagreb, 1911., knj. XIII., str. 40.

⁷⁴ Kao što se vidi iz pisma Franje Bačana ostrogonskom biskupu (niži citat), hrvatski je sabor za god. 1543. odredio nejednaku stopu, što donekle otežava rekonstrukciju broja kmetskih selišta. Citat pisma glasi: »Scire volumus dominationem vestram reverendissimam, quod a maiestati regia missi fuimus cum domino Luka Zekel in regnum Sclavontiae, illic omnia negotia (volente Deo) bono modo conclusimus, banum dominum Zrini ipsius praefecimus. quem grato animo susceperunt et vix unquam necessarius ita fuit banus eis, sicut nunc; iura continuo ipsius celebrare instituimus, assessoribus illis et sellarium ordinavimus. Tandem in omnibus summam fidelitatem ac obedientiam maiestati regiae exhibuerunt; Subsidium DUORUM FLORENUM maiestati regiae dare obtulerunt, in omnibus seriarem habent, unum florenum iterum et alterum ad festum Penthecosthes dare promiserunt: coloni, qui sub castris in fuga resident, MEDIUM FLORENI et qui in villis, integrum solvere tenebuntur, quia non tantum per Thurcas quantum per mortem et famam defecerunt, nunc quoque deficiunt« (V. Klaić, Popis ratne daće u Slavoniji god. 1543., Vjesnik Hrv.-slav.-dalm. arh., god. IX., Zagreb, 1907., str. 82).

⁷⁵ Administrativna podjela Županije odražavala je raspored stanovnika, pa je ona za nas od znatnog interesa. Bila je podijeljena u četiri sučije (processus iudicium nobilium), i to: Petra Šemovečkog, Stjepana Dragoša, Nikole Marigoltha i Ivana Puhakovca (V. Klaić, o. c., str. 93., u ovom se radu nalaze popisana i sva vlastelinstva pojedinih sučija). Od četiri navedene sučije prve su dvije zapremale prostor podravske nizine i dio porječja Bednje, i to sučija Petra Šemovečkog kraj istočno od Varaždina i Varaždinskih Toplica, a Stjepana Dragoša zapadno od Varaždina u podravskoj nizini. Prostor tih dviju sučija činit će kasnije dio t. zv. donjopoljskog kotara Varaždinske županije. Ostale dvije sučije bile su daleko veće i jedino one zahvaćaju naš kraj. Sučija Nikole Marigoltha zauzimala je čitav prostor gornjeg porječja Bednje sjeverno od Ivančice. Greben Ivančice činio je dakle jezgru i središnji dio prostora te sučije, što se jedino može shvatiti većom naseljenošću užih podgorskih zona uz rubove Ivančice, a slabijom podalje od njih. Zapadni dio prostora bivšeg kotara Zlatar (zapadno od potoka Velika Reka), prostor kotara Krapine, Pregrade te dio kotara Klanjec (oko Cisarogradske gore) činio je područje sučije Ivana Puhakovca. Tek će kasnijim naseljavanjem nižih dijelova užih prigorja doći do potrebe stvaranja manjih kotarskih područja. U gornjem porječju Bednje stvorit će se t. zv. gornjopoljski kotar Varaždinske županije.

Sl. 5. Raspored i približna veličina vlastelinskih posjeda 1543. god. (vidi tab. 8). Gornji broj označava redni broj posjeda na preglednoj tabeli, a donji visinu dace kojom je bio zadužen, odnosno približan broj kmetskih selišta. Viticom povezani krugovi su posjedi u popisu zajednički navedeni, a broj sa strane označava visinu zajedničkih daca, odnosno približan broj njihovih kmetskih selišta. A — uži pojas prigorja, B — prigorska zaravan.

Fig. 5. Disposition et grandeur approximative des possessions appartenant aux propriétaires terriens en 1543 (vidi tabelu 8). Le chiffre plus haut indique le nombre ordinal de la possession figurant dans le tableau synoptique, et le chiffre plus bas le montant de l'impôt dont elle était grevée ou bien le nombre approximatif de ses sessions de paysans corvéables. Les cercles liés par un tortillon représentent les possessions qui sont indiquées ensemble dans la liste, alors que le chiffre de côté désigne le montant des impôts communs, respectivement le nombre approximatif de paysans corvéables. A - zone restreinte des contreforts. B. - plateau des contreforts.

Tab. 8. Posjedi prve polovice 16. stoljeća, prema popisu ratne daće godine 1543.

Tab. 8. Possessions de la première moitié du 16e siècle, d'après le recensement de la contribution de guerre de 1543.

Red. br.	Posjedi Naziv	Zadužena suma	Red. br.	Posjedi Naziv	Zadužena suma
1.	Bela Castrum Bela cum pertinenciis Benedicti Pethew	50	16.	Ratkovec Ratkowcz et Gerenthar Sthephani Bws / any / ch	3
2.	Lobor Castrum Lobor cum pertinenciis d. Keglewych	63	17.	Grančari	
	Lobor Oppidum eiusdem ad idem	14	18.	Petruševac Petrossowcz Petri Arras	1
3.	Suteska Zotheska relicte Johannis Bradach	8	19.	Korduševac Kordwssowcz Hozzwhegy	3
	Suteska Zotheska Homzky	8	20.	Graberje Graberye Simonis Swselych	1
4.	Borkovec Borkwcz Nicolai Fodroeczy	3	21.	Ferkuljevec Ferkwlowcz Anthonij	1
5.	Zlatar Zlatharya Polychanyn	14	22.	Orehovica Orehowycza et Borychewcz Johannis Dwdych	7
6.	Oštrc Castrum Ozthercz cum pertinenciis Emerici Bradach	52	23.	Boričevac	
7.	Selnica Zelnycze Georgij Vragouch	18	24.	Komor Komor Michaelis Bedekoych	5
8.	Lipovec Lipowcz Georgij Prenar	5		Komor Komor Georgii Dyhanowych	2
9.	Slatina Zlathyna relicte Michealis	1	25.	Zadravec Zadrawcz Bernardi Wyrch	2
10.	Pomperovec Pomporowcz Georgii Kos	1	26.	Martinci Marthyncz Georgii Ladomer	1
11.	Budindol Bwdyndol Ladislai literati	3	27.	Naševina Naseyna Nicolay Bedekoych	8
12.	Gotalovec Gotthalowcz Nicolai	3	28.	Križanče Krysancz Mathiae Baxay	1
13.	Zajezda Zayezda Thenea Zalay	7		Križanče Krysancz Georgii Spychko	16
	Zajezda Zayezda relicte Perthath	2		Križanče Krysancz Balthasaris	4
	Zajezda Zayezda Balthasaris	3	29.	Mirkovec Myrkowcz Simonis	3
	Zajezda —Zayezda Nicolai	2		Mirkovec Myrkowcz relicte Johannis	1
14.	Ladislavec Ladislawcz Petri Czwehych et Michaelis Bedekoych	2		Mirkovec Myrkowcz Georgii Gywrekoych	1
15.	Belec Castrum Belec cum pertinenciis Johannis Thwroczy	21	30.	Brezova Myrkowcz et Brezowa Andree Myrkoczy	1
			31.	Puhakovec Pwhakowcz et Zyglencyze Johannis Puhakoczy	4

Red. br.	Posjedi Naziv u spisu	Zadužena suma	Red. br.	Posjedi Naziv u spisu	Zadužena suma		
32.	Ciglenica		40.	Erpenja	Erpenye Petri prebendarii ibidem	4	
33.	Zabok	Zabok Balthazaris cum fratribus	3	41.	Radoboj	Kowachowcz et Radoboye Simonis prebendarii ividem	4
	Zabok	Zabok Johannis et Lwdouici	10	42.	Trnovec	Thernowcz Anthonii Lwdykowych	1
	Zabok	Zabok Blasij literati	1	43.	Kostel	Castrum Cozthel cum pertinenciis d. Keglewich	150
	Zabok	Zabok Andree Gwbasoczy	1	44.	Pregrada	Gorycza sive Pregrada Georgii	2
34.	Viča sela	Wychazela et Zabok Balthazaris Schytaroczy	1	45.	V. Tabor	Castrum Nagytabor d. Rathkay	80
35.	Gubaševo	Gwbasovo et Myrkowcz Stephani Gwbasoczy cum fratribus	8	46.	Gregurovec	Gregwrowcz Toplyczy Oskowcz et Wethekowcz Wincentii et Johannes	5
36.	Vino	Wynno Benedicti	1	47.	Kr. Toplice	Bwssyn Johannis Forchych	3
37.	Ratkovec	Ratkowcz et Karlowcz Pauli Glawach	3	48.	Bušin	Marthyndol Pauli Greych	1
38.	Krapina	Castrum Crapyna cum pertinen ciis	94	49.	Martindol	Oskowcz Gasparis cum fratribus	1
39.	Popovec	Popowcz plebani Krapinensis	6	50.	Oškovec		

ratne daće. Od osobite je važnosti, što se taj broj ne razlikuje znatno od broja kmetskih selišta, koji je Varaždinska županija imala samo deset godina kasnije (1553.), kad je imala 1537,5 kmetskih selišta⁷⁶. Ova mala razlika upućuje, da visina zadužene sume forinti god. 1543. predstavlja ujedno i približan broj kmetskih selišta. Svoti od 736 forinti ratne daće našega kraja odgovarao bi dakle broj od oko 700 kmetskih selišta.

Iako je popis ratne daće dosta siguran pokazatelj opće naseljenosti, treba pretpostaviti, da su postojale utaje broja selišta, da bi se platilo manje poreza, kao i mogućnost, da su neki posjedi bili oslobođeni od plaćanja. Sam popis međutim ne pokazuje razlike u naseljenosti podgorske zone (Sl. 5., oznaka A) i zaravni prigorja (Sl. 5., oznaka B). Iako su vlastelinstva i kmetska selišta većinom vezana uz podgorsku zonu, moguće je, da su se neka od njih nalazila i na zaravni. Popis ove razlike ne navodi, jer su sva selišta iskazana u popisu vlastelinstva, kome su pripadala, a ova su imala svoja sjedišta u podgorskoj zoni. Ubicirani posjedi van podgorja koncentrirani su na tri prostora, odnosno u sredovječne crkvene župe: oko tokova Horvatske i Kosteljine (blizina sredovječne župe Krapinske Toplice), u donjem toku Krapinice (oko sredovječne župe sv. Križ Začretje) i na padinama Strugače (oko župe u Komoru). Ova podudarnost

⁷⁶ R. Horvat, o. c., str. 35.

rasporeda posjeda 16. stoljeća i sredovječnih crkvenih župa još uvijek odražava prilike naseljenosti iz 14. stoljeća, a tada je zaravan prigorja bila slabo naseljena.

U prvoj su, dakle, polovici 16. stoljeća najveći posjedi još uvijek bili vezani u podgorskoj zoni. Oko Desiničke gore i Kune gore najveće su posjede imali Keglevići. Njihovi su posjedi bili gotovo dvostruko veći od svih ostalih posjeda ovog prostora zajedno, a među ovima su najveći posjed imali Ratkaji u Velikom Taboru. Na ostalom prostranijem dijelu prigorja bili su manji posjedi sa tek nekoliko kmetskih selišta, pretežno u porječjima Kosteljine i Horvatske. Isti je raspored bio i kod drugih planinskih grebena. Neposredno uz rub Ivančice, pored vlastelinstva Bele (čiji su posjedi bili smješteni pretežno sjeverno od Ivančice, dakle van našega kraja), nalazila su se dva velika posjeda, i to Lobor i Oštrc. Prvi je također bio vlasništvo Keglevića, a drugi je pripadao Bradačima. Podno Brezovice i Strahinčice nalazio se posjed vlastelinstva Krapine (sada vlasništvo Keglevića i Sekelja). Svi ostali posjedi kraja bili su relativno manji. Najveća skupina ovih bila je smještena uz više prigorje Strugače, oko izvorišnih dijelova potoka Orehovice, gdje je najveći dio kraja pripadao porodici Bedekovića.

Raspored vlastelinstava i približan broj njihovih kmetskih selišta ukazuje, da se sredovječni raspored naseljenosti još uvijek nije bitno izmijenio. To potvrđuje i broj crkvenih župa, koji je ostao isti još i upočetku 16. stoljeća, što se vidi iz njihova popisa 1501. god.⁷⁷ Moramo dakle zaključiti, da je u prvoj polovici 16. stoljeća zaravan prigorja još uvijek predstavljala pretežno šumom pokriven prostor, za razliku od otvorenijeg pejzaža podgorske zone. No u toku slijedećih sto godina šume će i ovdje biti znatno reducirane uslijed pojačanog naseljavanja. Tu pojačanu mladu kolonizaciju slijedit će osnivanje novih crkvenih župa. Vrijeme njihova osnivanja i prostorni raspored najbolji je odraz brzine i snage mladog naseljavanja.

Najstarija novonastala župa osnovana je u Maču u 16. stoljeću (o godini osnivanja ne postoji jedinstveno gledište). Rano osnivanje župe rezultat je smještaja u istočnom i sjeveroistočnom prigorju Strugače, koje je već tokom 16. stoljeća bilo dosta naseljeno. Nije poznato, od koje je župe odvoje njen teritorij, ali je najvjerojatnije nastala odvajanjem dijela sredovječne župe Lobor⁷⁸. Teritorij sredovječne župe sv. Martina u Martinšćini protezao se od Ivančice na jug do Krapine, a pripadao je vlastelinstvu Oštrca. Kad se oštrčko imanje u 16. stoljeću počelo drobiti, a novi suvlasnici stali naseljavati i na prostoru župe u užem prigorju⁷⁹, rubni položaj župnog centra uz Ivančicu nije više mogao zadovoljavati, te je centar prenijet u središnji dio župe u Zlatar god. 1699. Prijenos župskog centra iz podgorske zone tipična je ilustracija procesa kolonizacije, koja je postepeno zahvaćala i niže dijelove zaravni. Župa u Bedekovčini osnovana je god. 1658., a naslijedila je staru sredo-

⁷⁷ F. Rački, o. c., str. 205.

⁷⁸ V. Noršić, Historijski razvoj crkvenih župa zagorskog arhidakonata, rukopis. Podaci o teritorijalnom razvoju župa korišteni dobrotom pisca.

⁷⁹ Zadnji, koji je imanje držao cjelokupno, bio je Ljudevit Pekri. Njemu je imanje poklonio kralj Vladislav god. 1516. Za njega je počelo drobljenje imanja, a nastavilo se tokom 16. i 17. stoljeća. Razni novi posjednici oštrčkog imanja (njegovih dijelova) podizali su na svojim dijelovima kuće i naseljavali kmetove. Narod se od Martinšćine sve više spuštao prema jugu (V. Noršić, Povijest župe bl. dj. Marije u Zlataru, Zagreb, 1942., str. 35).

vječnu župu u Komoru, na rubu Strugače. Za novu župu odvojen je dio teritorija sredovječne župe Začretje, osnovana je dakle na južnom rubu prigorja uz dolinu Krapine. Iste je starosti i župa u Zaboku. Pored spomenutih župa iz kraja 17. stoljeća, u prostoru užeg prigorja kotara Zlatar, jedino je župa Orehovica mlađa. Stvorena je tek god. 1799., odnosno u vrijeme, kad je u prigorju Strugače velika naseljenost fražila nove župe. Sve navedene župe osnovane su unutar užeg prigorja bivšeg kotara Zlatar.

Na području bivšeg kotara Krapina sredovječne su se župe nalazile u Krapini, Petrovskom (Konoba) i Radoboju (u podgorskoj zoni) te u Začretju (u zaravni prigorja); na kotarskom području Pregrada u Desiniću, u Pregradi (podgorska zona), Vrbovcu (sjevernom prigorju Desiničke gore), te u Krapinskim Toplicama u zaravni prigorja. U oba ova bivša kotarska područja stvorene su nove crkvene župe pretežno u 18. stoljeću, i to u pregradskom kotaru (osim Prišlina, u kojem je župa od 1650. god.) u Šutlanskoj Poljani god. 1788. i u Vinagori (na odvojenom dijelu Desiničke župe) god. 1789., a u području kotara Krapina u Jasenju (na dijelu župe Radoboj) god. 1785.

Nove su dakle, crkvene župe osnovane u odvojenim dijelovima sredovječnih župa, čiji su centri bili u podgorskoj zoni. Naseljeni se prostor širio od planinskih grebena prema jugu prigorja, što je uvjetovalo stvaranje župa tokom 17. i 18. stoljeća. Raspored novih crkvenih župa pokazuje, da je naseljavanje zahvatilo čitavo područje prigorja, a to potvrđuje i pojava većine današnjih naselja.

U bivšem kotaru Zlatar izvještaji crkvene vizitacije iz druge polovice 17. stoljeća (1665. god.)⁸⁰ navode u župi Zajezda, pored ranije poznatih naselja (Zajezda, Kamene Gorice, Selnica) i sela: Pece, Topličica, Pomperovec, Krapinica, Pažurovec (Pasur), Mačkovec (dio ranije poznatog sela Kamene Gorice), Budinščina (možda raniji Budindol), Marigutić, Gretovec te neubicirana naselja: Koprivnica, Truhakovec. Szorgavezi, Doljan i Dovnetić. U isto vrijeme u župi Belec uz ranije poznata sela (Petruševac, Belec, Juranščina, Prepuštovec) spominju se: Završje, Ščrbinec, Repno, Klimen te neubicirana sela: Zlatina, Hirananzzy, Korduszenczy i Breziche. Podaci iz druge polovice 17. stoljeća (god. 1667.) spominju u župi Lobar naselja: Lobar, Martinci, Ladislavec, Perša ves, Delkovec, Velika, Golubovec (tada Fratersko, jer su ovdje imali posjede pavlini), Vojnovec, Šipki, Petrova gora, te neubicirana naselja: Taksinci, Vrhovci, Križovljan, Koos i Suun. Iako ova župa zaprema prostor uz podgorsku zonu Ivančice, nalazimo i ovdje znatan broj naselja, koja prije nisu spominjana. Iz istog su vremena i najraniji podaci za župu Mače, u kojoj se spominju sela: Mače, Poznanovec, Bukovec Mali i Veliki, Komor Mali i Veliki, a od neubiciranih: Beletez i Dubravica. U župi Mihovljan, koja je djelomično zapremala prigorje Strugače, nalazimo veći broj naselja: Donji Komor (vjerojatno dio Velikog ili Malog Komora), Orehovica, Kebel, Martinec, Zadravec, Kuzminec (Veterički), Graberje, Ferkuljevec, Gregurovec i neubicirana: Komarica, Bodajni, Dolac, Trebinci, Szoniak, Roginovec, Rovno, Prigorje i sub Monte. Sjeverno od Mihovljana u župi Radoboj koja je tada zahvaćala i prostor sjeverno od Strahinčice, u izvještaju crkvenih vizitacija spominju se samo Jesenje, Mala gora, Velika gora, Popovec i Radoboj. U vrijeme premještanja župskog centra iz Martinščine u Zlatar god. 1699. navode se u župi Zlatar sela: Martinščina, Lipovec, Turnišće, Veleškovec, Grančari, Lovrečan, Gornji i Donji Brestovec i Zlatar. Većina ovih naselja nalazi se u užem prigorju. U krajnjem jugoistočnom dijelu bivšeg zlatarskog kotara, dakle u najnižem dijelu našega kraja, izvještaj crkvene vizitacije župe Konjščine (god. 1667.) navodi selo Galovec, Krapina-selo te neubicirana sela: Selo od Gornjega dvora, Gornji Gorinci, Belovezi, Antolovci, Boki i Cirkveno selo (vjerojatno Gornja Konjščina). Najraniji crkveni izvještaj župe Bedekovčina (god. 1726.) spominje sela: Špičkovinu, Kotarice, Križanče, Židovinjak, Grbovec, te neubicirana sela: Goričane, Mačkovu ves, Jalševac i Jorupce.

⁸⁰ Kanonske vizitacije Zagorskog arhiđakonata, Nadb. arhiv. Godine izvještaja navedene su u tekstu.

U području bivšeg kotara Krapina izvještaji crkvenih vizitacija iz druge polovice 17. stoljeća (god. 1676.) navode u župi Začretje sela: Začretje, Dukovec, Galovec, Trnovec, Štrucljevo, Mirkovec, Grdenci, Zabok, Klupci, Grotečno, Jakuševac, Kozjak, Šemnica, Jurjevec, Prosenik, Pustidol, te neubicirana sela: Sudovnjak, Markova ves, Senjak, Ternovec. Iz popisa imanja roda Patačić⁸¹, koji je god. 1555. uveden u posjed vlastelinstva Zajezda, vidi se, da su Patačići posjedovali imanja Grdenec, Štrucljevo i Zlec (in districtu Špičkovina) smještena u području začretnske župe, a ova postepeno prerasla u sela. Koliko su ta sela bila malena, pokazuje primjer danas najvećeg naselja župe Štrucljeva, koje je svoj današnji cestovni oblik dobilo spuštanjem porodice (Roginić i Majsec) sa susjednih brežuljaka uz dolinu Krapinice tek u drugoj polovici 19. stoljeća⁸².

U užem prigorju bivšeg pregradskog kotara, južno od Desiničke gore i Kune gore, bilo je u prvoj polovici 16. stoljeća relativno malo posjeda (prema popisu ratne daće god. 1543.), koji su osim toga imali tek po nekoliko kmetskih selišta. Naprotiv, crkvene vizitacije iz prve polovice 17. stoljeća navode znatan broj sela. U župi Krapinske Toplice spominju se (god. 1639.), pored već prije poznatih lokaliteta) Erpcnja i Krapinska Toplice), slijedeća naselja: Vrtnjakovec, Materovec, Selno, Jasenovec, te neubicirana sela: Dokretina, Gradišće, Orehovec i Peturlovci. Mlađa naseljenost prigorja pregradskog kotara više je došla do izražaja u župi Desinić. Izvještaj crkvene vizitacije god. 1639. navodi sela: Sopot, Horvatska (ova su naselja vjerojatno starijeg datuma), Jelenjak, Jalšovec, Desinić, Gostenje, Gaberje, Šimunci, Dubravica, Orešje, Stipernica te neubicirana naselja: Pavlovec, Marinci, Stopiščina, Divje selo i Pod Gorom. Sva su ta sela smještena u gornjem dijelu porječja potoka Horvatske i njegovih, uglavnom lijevih pritoka. Istočno od ovog područja, u župi Pregrada, izvještaj iz god. 1667. spominje sela: Gorjakovo, Hlevnica, te neubicirana naselja: Kušinovec, Klatečko, Bezowzi, Vrbanci, Kneginci, Ratkovci i Szedruzuy (možda Svedruža).

U drugoj polovici 17. stoljeća nalazimo u našem kraju oko sto četrdeset sela, sada već prilično jednakomjerno raspoređenih po čitavom prostoru. Znatan broj ovih sigurno je postojao i prije (naročito uz podgorsku zonu), ali se nisu posebno navodila, jer su bila malena. Takva su uostalom bila još i u vrijeme izvještaja crkvenih vizitacija, na što ukazuje velik broj neubiciranih sela. Naselja su se naime sastojala iz razbacanih gospodarstava, te su se prvobitni nazivi za manje skupine kuća izgubili ili zamijenili novima. Oslabila je ranija koncentracija stanovnika uz podgorsku zonu. Relativno brzu kolonizaciju užeg prigorja od sredine 16. stoljeća do kraja 17. stoljeća treba shvatiti kao brzo prostorno širenje naseljavanja, a ne vremenski brzu i jaku aglomeraciju stanovnika u manji broj većih naselja. Naseljavanje se vršilo postepeno, a ta se činjenica odrazila u tipu naselja i u sistemu zemljišne razdiobe, o čemu će biti govora kasnije.

Naseljavanje se vršilo i dalje; analiza katastarske mape iz sredine 19. stoljeća upućuje, da je proces trajao sve do kraja 18. stoljeća⁸³. Tada su konačno naseljeni i prirodno najnepovoljniji prostori rubom dolinskih ravni brojnih tokova. Na takav zaključak upućuju sačuvani patronimički nazivi pojedinih dolina (Vajdićev jarek, Horvatov jarek, Ivanov jarek, Mihaljekov jarek i sl.) kao i činjenica, da se u tim prostorima pored gospo-

⁸¹ Kodeks roda Patačić iz god. 1740.? Status familiae Patachich, Sveučilišna knjižnica Zagreb.

⁸² Oko prvobitne jezgre Štrucljeva, koju su sredinom 19. stoljeća činila dva gospodarstva, izraslo je naselje sa 80 domaćinstava.

⁸³ J. Janković, Pabirci po povijesti Varaždinske županije, Varaždin, 1898., str. 58—60., ukazuje na teške ekonomske prilike kraja u 18. stoljeću i ističe, da se zlo povećavalo doseljavanjem izbjeglica iz Turske.

darstva navedenih prezimena rijetko nalaze i druga, što bi u slučaju njihova ranijeg naseljavanja bilo nemoguće. Pored toga upravo u tim prostorima katastar iz sredine 19. stoljeća pokazuje najčistija osamljena gospodarstva s okupljenim posjedom, što se, kako ćemo kasnije vidjeti, može protumačiti jedino mladošću njihova postanka.

Popisi kanonskih vizitacija pretežno su navodili ona naselja, u kojima su se nalazila vlastelinstva, župe ili pak naselja sa više gospodarstava. Rastrkanija i udaljenija gospodarstva popisi su uključivali u navedena sela. Novim naseljavanjem i prirodnim prirastom stvoren je veći broj novih seoskih gospodarstava, koja sada postaju gušća. U 19. stoljeću navode se kao posebna sela i skupine ranije rastrkanih kuća, koje su prethodni popisi unosili u sklop drugih sela. Broj seoskih naselja se povećao, te se početkom 19. stoljeća u kraju navodi 280 sela. Taj je broj do danas ostao isti.

Naseljavanje prestaje pred kraj 18. stoljeća, a za taj period već postoje podaci i o broju stanovnika bivših kotara Zlatar i Krapina i najvećeg dijela kotara Pregrada. U tabeli 9 navedene su crkvene župe (osim Hrašćine istočno od toka Krapine) obaju kotara, i popisi crkvenih vizitacija navode u njima 1770 godine oko 17.000 stanovnika. Početkom 19. stoljeća (god. 1802.) podaci su potpuniji i oba kotarska područja broje preko 25.000 stanovnika. U isto vrijeme za pet župa kotarskog područja Pregrada popis navodi 10.720 stanovnika (župe: Desinić 2.126 st., Kostel 882 st., Krapinske Toplice 2.375 st., Pregrada 3.649 st. i Vinagora 1.688 st.), a nedostaju podaci za tri župe (Prišlin, Sutlanska poljana i Taborsko). Uzevši podatke svih triju kotarskih područja zajedno, siguran broj stanovnika našeg kraja početkom 19. stoljeća iznosi 36.406 stanovnika, a sa župama, za koje nemamo podataka, najviše do 45.000 stanovnika. To je gotovo tri puta manje od današnjeg broja stanovnika, koji prema popisu god. 1953. iznosi 122.396 žitelja.

Prostori navedenih župa gotovo posve odgovaraju površini pripadajućih kotarskih područja, zbog čega se može odrediti tadašnja približna gustoća naseljenosti. Opaža se, da svi dijelovi ni tada nisu bili jednako naseljeni, a raspored gustoće je važan, jer nam pokazuje, da se naseljeni prostor širio od viših i ocjeditijih prostora prigorja u niže i podvodnije dijelove. Najgušće je naime bilo naseljeno najbrežuljkastije područje kraja u prostoru kotara Pregrada (oko 86 st. na 1 km², danas 161 st. na 1 km²), znatno manje nešto niži prostor područja kotara Krapine (oko 50 st. na 1 km², danas 160 st.), a najmanje najniži dio u području kotara Zlatar (oko 35 st. na 1 km², danas 136 st.). Povećanu kolonizaciju nižih dijelova potvrđuje i porast stanovnika u drugoj polovici 18. stoljeća, od 1770. do 1802. Dok se u području kotara Zlatar u tom periodu stanovništvo povećalo za preko 6000 ili 67%, povećavanje u višem i gušće naseljenom kotarskom području Krapine iznosilo je samo 3.600 ili 44%. Za kotarsko područje Pregrada ne može se odrediti vrijednost povećanja stanovnika za taj period, jer nedostaju podaci za god. 1770.

Sekundarna kolonizacija od 16. stoljeća pretežno se dakle vršila na ranije slabo naseljenoj zaravni prigorja. To potvrđuje i poređenje rasporeda i broja kmetskih selišta god. 1543. (Tab. 8 i Sl. 5) i god. 1848. (Tab.

Tab. 9. Broj stanovnika prema izvještajima crkvenih vizitacija i popisa stanovnika god. 1953.

Tab. 9. Nombre de la population d'après les rapports des visitations ecclésiastiques et le recensement de 1953.

Župe	1770 ⁸⁴		1802 ⁸⁵	1822 ⁸⁶	1953 ⁸⁷	Opaska
	Domova	Stanov- nika	Stanov- nika	Stanov- nika	Stanov- nika	
Kotar Zlatar						
1. Bedekovčina	94	887	1023	?	5496	
2. Belec	125	828	1173	1267	4601	
3. Konjščina	67	554	1180	1375	5044	
4. Lobor	248	1250	2563	3011	7532	
5. Mače	135	1402	1463	1924	4950	
6. Mihovljan	313	1256	1861	2101	5502	
7. Orchovica	—	—	1049	1428	4515	osnovana 1799. g.
8. Zajezda	161	1324	1710	1853	4436	
9. Zlatar	227	1462	2011	2274	6493	
Ukupno	1368	8963	14033	15233	46569	
Kotar Krapina						
10. Jesenje	—	—	1012	1089	3250	osnovana 1785. g.
11. Krapina	243	1487	1813	?	5355	
12. Petrovsko	230	1843	2820	?	7257	
13. Radoboj	171	1302	2001	?	4983	
14. Zabok	126	1021	1046	?	4462	
15. Začretje	349	2405 ⁸⁸	2961	?	8055	
Ukupno	1119	8053	11653	?	33362	
Sveukupno	2487	17016 ?	25668	?	81931	

10 i Sl. 6). Tokom tih triju stoljeća broj kmetskih selišta u našem je kraju narastao od oko 700 na 2.219; dok je god. 1543. uz vlastelinstva prigorske zaravni i dolina bilo vezano samo oko 140 kmetskih selišta (ili oko 20%), otpala su god. 1848. na taj dio oko 1.442 kmetska selišta (ili 64%); broj kmetskih selišta povećao se sekundarnom kolonizacijom u ovom dijelu za oko 10 puta.

Navedeno je povećanje bilo moguće paralelnim krčenjem šuma i širenjem obradivih površina, te je u izgledu pejzaža zaravni došlo do velikih promjena. Ranije pretežno šumovit kraj je pretvoren mlađom kolonizacijom u krčevinsko područje, u kome su obradive površine okružene šumama na strmijim padinama. Stvoren je karakteristični agrarni pejzaž, koji je

⁸⁴ Nadb. arhiv., Protok., 24/V. Kan. viz. Arh. Zag.

⁸⁵ Nadb. arhiv., Protok., 26/VIII., Kan. viz. Arh. Zag.

⁸⁶ Nadb. Arhiv., Protok., 28/X., Kan. viz. Arh. Zag.

⁸⁷ Radi poređenja porasta, navedeni se broj stanovnika odnosi samo na ubicirana sela pojedinih župa. Podaci uzeti iz: Administrativno-teritorijalna podjela i imenik naseljenih mjesta, Zavod za statistiku i evidenciju NRH, Zagreb, 1964.

⁸⁸ Ovo je približna vrijednost, dobivena na osnovu poznatog broja domaćinstava župe Začretje i prosječnog broja članova domaćinstava (7) drugih župa, za koje postoje podaci o broju stanovnika.

Tab. 10. Popis urbarskih zemljišta u času ukinuća kmetstva 1848. godine⁸⁹

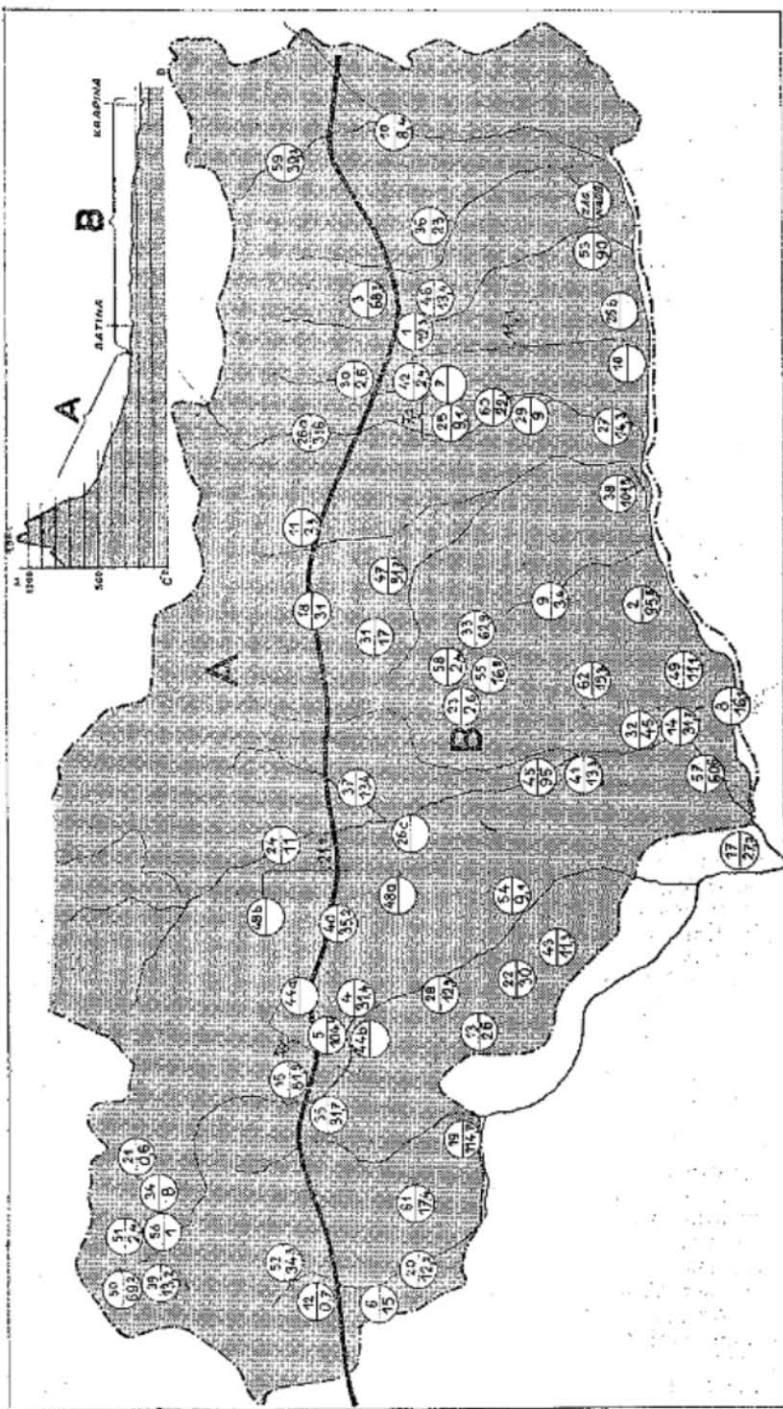
Tab. 10. *Etat des terres urbariales au moment de l'abolition de la condition de «kmet» en 1848.*

red. br.	Vlastelinstvo	Vlasnici	Kmetska selišta
1.	Batina	Tito Ožegović i Julija Kallay	12 ³ / ₈
2.	Bedekovčina	Marko Bedeković Ludvig Bedeković	20 75 ⁵ / ₈ 95 ⁵ / ₈
3.	Belec	Cecelija Rukavina	68 ³ / ₈
4.	Benkovićevo	Alojz Palfy	31 ⁴ / ₈
5.	Bežanec	Josipa Ottenfels	104 ⁴ / ₈
6.	Bidružica	Josip Derčić	15
7.	Borkovec i Ladislavec	Kallay, Kuković i Končić	7 ² / ₈
8.	Bračak	Amalija Čegel	16 ¹ / ₃
9.	Brestovec	Franjo Horvat	3 ³ / ₃
10.	Budinsčina	Gabelić i Balogh Sever Đuro	5 ⁶ / ₈ 2 ⁶ / ₈ 8 ⁴ / ₈
11.	Cebovec	Tumpić i Forko	3 ³ / ₁₆
12.	Desinić	Braća Ceraj	⁷ / ₈
13.	Erpenja (Mala)	Mavro Vinković	26
14.	Gerdenci	Josipa Lovinčić Ladislav Tumpić Šandor Šimunčić	12 7 12 ⁷ / ₈ 31 ⁷ / ₈
15.	Gorica-Pregrada	Emilija Keglević	81 ⁵ / ₈
16.	Grančari i Ratkovec	Kazimir Jelačić	11 ¹ / ₈
17.	Gredice	Tito Babić	27 ² / ₈
18.	Gregurovec	Karlo Vojkfy	31
19.	Horvatska	Franjo Ottenfels	114 ⁷ / ₈
20.	Jelenjak	Ludvig Kirholz	12 ² / ₈
21.	Klenovec	Sigmund Korba	⁶ / ₈
22.	Klokovec	Gustav Ožegović	30
23.	Komor	Ernest Sermage	2 ⁶ / ₈
24.	Krapina	Anton Leschenthal	11
25.	Ladislavec	Ana Glojnarčić Dora Math i Đuro Glojnarčić Braća Vinković	1 1 ² / ₈ 6 ¹⁴ / ₁₆ 9 ¹ / ₈
26.	a. Lobor b. Veleškovec c. Hiacintar	Braća Keglević	316
27.	Lovrečan	Janko Kunović Tadija Belošević	1 ¹ / ₈ 1 12 ² / ₈ 14 ³ / ₈
28.	Lovreča Sela	Eduard Halper	12 ³ / ₈
29.	Martinci	Braća Sante Simon Heržin	2 ⁴ / ₈ 6 ⁴ / ₈ 9
30.	Martinišće	Petar Sante i Julije Jagošić	2 ⁶ / ₈

⁸⁹ Popis urbarijalnih zemljišta Hrvatske i Slavonije, pohranjen u Arhivu Gradskog muzeja u Zagrebu, navodi sva vlastelinstva (i broj njihovih kmetskih selišta) koja su tražila naknadu za izgubljena selišta i podavanja god. 1848. Nema popisa alodijalnih zemljišta. Popis je objavljen u: *Kultura Hrvata II.*, Zagreb, 1942., str. 499—513, prema kome je načinjena moja tabela.

Red. br.	Vlastelinstvo	Vlasnici	Kmetska selišta	
31.	Mihovljan	Braća Petrač Alojz Mikuletec	$\frac{4}{8}$ 16 $\frac{4}{8}$	17 45
32.	Mirkovec	Marko Bedeković		62 $\frac{9}{16}$
33.	Orehovica	Josip Kulmer		8
34.	Orešje	Josip Kresnik		31 $\frac{7}{8}$
35.	Pavlovec i Pluska	Halper i Kristianović		23
36.	Pomperovec	Mačkovićeви nasljednici		
37.	Popovec	Wilhelmina Oršić Marija Oršić	27 $\frac{4}{8}$ 106 $\frac{2}{8}$	134
38.	Poznanovec (Beleci)	Otto Sermage Terczija Švagelj	92 9 $\frac{5}{8}$	101 $\frac{6}{8}$
39.	Porcde	Kristina Blagaj		13 $\frac{2}{8}$
40.	Pretkovec	Mihajlo Lacković		35 $\frac{2}{8}$
41.	Puhakovec	Obitelj Kukuljević		13 $\frac{3}{8}$
42.	Ratkovec	Martin Kuzinec		2 $\frac{4}{8}$
43.	Selno	Albert Medić Ludvig Kirholz Ante Modić	5 $\frac{6}{8}$ 3 $\frac{3}{8}$ $\frac{1}{8}$	11 $\frac{5}{8}$
44.	a. Svedruža b. Klemenovo	Rubido i Oršić		58
45.	Sv. Križ Začretje	Grofica Schlippenbach i Ernestina Sermage		95
46.	Ščrbinec	Katarina Kis		13 $\frac{4}{8}$
47.	Šikad	Marko Bedeković		31 $\frac{7}{8}$
48.	a. Škarićevo b. Petrovsko	Eduard Halper Martin Zoller	11 $\frac{3}{8}$ 9 $\frac{5}{8}$	21 $\frac{1}{8}$
49.	Špičkovina	Sigmund Vojky Franjo Ratko	8 $\frac{6}{16}$ 2 $\frac{9}{16}$	11 $\frac{1}{16}$
50.	Malj Tabor	Eleonora Jelačić Emil Kavanagh	29 $\frac{6}{8}$ 38 $\frac{4}{8}$	69 $\frac{2}{8}$
51.	Tabor Novi	Alojzija Kančić		2 $\frac{4}{8}$
52.	Trnovec	Alfred Rukavina		34 $\frac{3}{8}$
53.	Turnišće	Đuro Horvat Šandor de Gyala Sandor Ivan Đuro Horvat Petar Horvat	1 $\frac{4}{8}$ 17 $\frac{4}{8}$ 19 $\frac{6}{8}$ 25 $\frac{4}{8}$ 25 $\frac{3}{8}$	90
54.	Vino	Ivan Kralj	4 $\frac{2}{8}$	9 $\frac{1}{8}$
55.	Vojnić i Zlatar	Martin Bogati		16 $\frac{5}{8}$
56.	Vrbišnica	Ana Heržin		1
57.	Zabok	Sigmund Vojky		60 $\frac{8}{16}$
58.	Zadравce	Dominik Dominić		2 $\frac{4}{8}$
59.	Zaježda	Katarina Oršić		39 $\frac{2}{4}$
60.	Zlatar	Šandor Šimunčić Andrija Čegel Kudelić i Bedeković	4 $\frac{3}{8}$ 11 $\frac{6}{8}$ 6	22 $\frac{1}{8}$
61.	Žbilj	Herman Bužan		17 $\frac{4}{8}$
62.	Židovinjak i Batina	Tomaš Plsačić		15 $\frac{3}{4}$
Ukupno				2219 $\frac{3}{8}$

trajao do sredine 19. stoljeća, kad se, socijalnim i ekonomskim promjenama, počeo radikalno mijenjati. Tu prvobitnu pejzažnu sliku do sredine 19. stoljeća, kao i današnju, koja je razvojem iz nje nastala, možemo ra-

Sl. 6. Raspored i veličina urbarskih selišta 1848. g. (v. tab. 10). Gornji broj u krugu označava redni broj posjeda na preglednoj tabeli, a donji broj njegovih kmetjskih selišta. Vrticom povezani krugovi su posjedi u dva mjestu, a broj sa strane označava zajednički broj njihovih kmetjskih selišta. A — uži pojas prigrorje, B — prigrorska zaravan.

Fig. 6. Disposition et grandeur des sessions urbariales de 1848 (v. tab. 10). Le chiffre encadré supérieur indique le nombre ordinal de la possession tel qu'il figure dans le tableau synoptique, le chiffre plus bas le nombre des sessions de paysans corvéables. Les cercles liés par tortillon représentent les possessions sises dans deux localités, et le chiffre à leur côté désigne le nombre collectif de leurs sessions de «kmetzs» (paysans corvéables). A — zone restreinte des contreforts, B — plateau des contreforts.

zumjeti jedino ako upoznamo posjedovne odnose našega kraja tokom mlađeg naseljavanja.

Posjedovni odnosi — Kolonizacija nižega prigorja vršila se u doba razvijenog feudalizma. Feudalna su se gospoda proglasila vlasnicima kmetске zemlje, što je općenita karakteristika feudalizma u propadanju.⁹⁰ Urbarski zakon od god. 1836. potvrđuje tu težnju feudalaca, kad kaže (čl. VII)⁹¹: »Pošto je zemljište, koje podložnik obrađuje, vlastelinsko, pravedno je i vrijedno da se za nj vlastelinu daju daće i službe«. Zemljište, koje je kmet uživao, zvalo se selišno⁹², a sastojalo se od potkućnice i vanjskih zemalja (oranica i livada). Urbarskim zakonom god. 1836. (čl. V.)⁹³ određeno je, da površina potkućnice čitavog selišta mora iznositi jedno jutro, a kod vanjskih zemalja za brežuljkasti dio Varaždinske županije, dakle i za naš kraj, površina oranice čitavog selišta varira od 12 do 16 jutara (prema kvaliteti zemlje), a površina livada od 5 do 9 kosaca. Uživanje tih zemalja određeno je bilo urbarskim odnosima, pa su se te zemlje zvale i urbarijalne⁹⁴. To je bila glavna zemlja, koju je kmet-seljak uživao. Pored tih, seljak je mogao uživati i izvanselišne zemlje: krčevinske, gorne (vinogradi i podvinja) i činžene⁹⁵, koje su inače pripadale alodiju. Veličina kmetских selišta nije bila jednaka i Hrvatskim je urbarom⁹⁶ određeno, da najmanje može iznositi osminu punog selišta. Carskim patentom 1853. god.⁹⁷ seljak je postao vlasnik tih urbarijalnih zemljišta. Ovakve prilike u posjedovnim odnosima oranica, livada i potkućnica nisu bile specifične za naš kraj, već su vrijedile i za druge dijelove Hrvatske. One zbog toga nisu utjecale na posebni izgled agrarnog pejzaža našega kraja.

Posjedovni odnosi šuma i pašnjaka u feudalno doba bili su više prilagođeni regionalnim prilikama. O njima za naš kraj nije poznato ništa, a oni su upravo najviše utjecali na izgled agrarnog pejzaža, koji se stvarao tokom mlađeg naseljavanja. Kakvi su posjedovni odnosi za šume i pašnjake vladali u vrijeme naseljavanja, moguće je saznati tek usporedbom postojećih posjedovnih odnosa odmah iza ukidanja kmetstva sa zakonskim člancima donijetim do tog vremena.

Hrvatskim je urbarom ozakonjeno pravo kmetova na ispaše i drvarenje u vlastelinskim pašnjacima, odnosno šumama. Ta su međutim prava kasnije dobila različitu pravnu podlogu kod pašnjaka, a različitu kod šuma. Urbar je naime određivao, da za seosku stoku mora biti dovoljno paše, a veličina pašnjaka ovisila je o lokalnim prilikama. Urbar je međutim dopuštao mogućnost, da se neki dijelovi pašnjaka mogu izdvojiti iz vlastelinskih u korist individualnih korisnika, i na takvim pašnjacima tuđa stoka nije smjela pasti. Tu je mogućnost dopuštao kasnije i zakon ugarskog sabora god. 1836. (čl. VI.)⁹⁸, kad kaže, da se tamo, gdje omogućuju prilike, a uz zahtjev vlastelina ili većine seljaka, koji na osnovu urbarijalnog prava u njima imaju pravo ispaše, mogu neki dijelovi pašnjaka izdvojiti od vlastelinskih pašnjaka. Preporučuje se kod toga, da se pojedinom kmetu dadu oni pašnjaci, koji se ili vežu

⁹⁰ K. Marx, Kapital I., str. 647. Citat prema: R. Bičanić, Počeci kapitalizma u hrvatskoj ekonomici i politici, Zagreb, 1952., str. 98.

⁹¹ M. Vežić Urbar hrvatsko-slavonski, Zagreb, 1882., str. 287.

⁹² U starijim hrvatskim urbarima obično »selo«, dok se za današnji pojam sela upotrebljavao naziv ves, vas ili vasnica. V. Mažuranić, Prinosi za hrvatsko pravno-povjesni rječnik, odgovarajuća natuknica.

⁹³ M. Vežić, o. c., str. 255—259.

⁹⁴ J. Bösendorfer, Agrarni odnosi u Slavoniji, Zagreb, 1950., str. 112.

⁹⁵ To su izvanselišne zemlje, za koje je kmet plaćao neki »cenzus«. Bösendorfer J., o. c., str. 112.

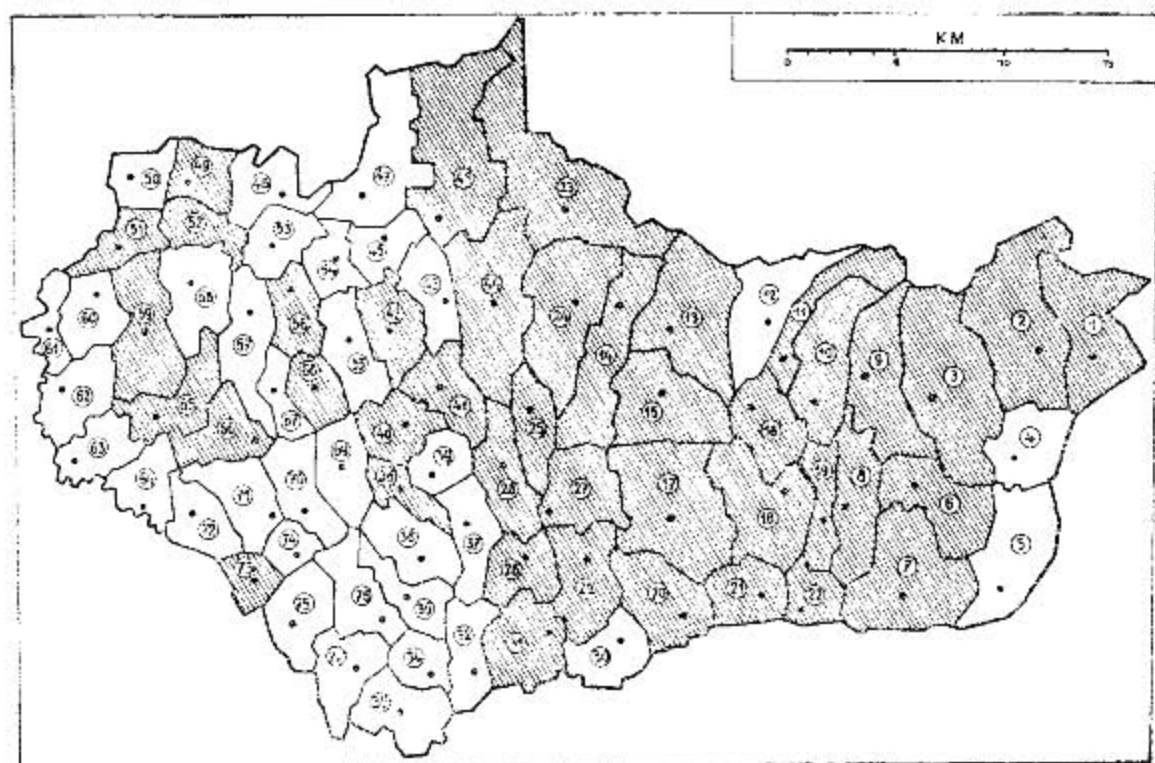
⁹⁶ Hrvatski urbar iz 1774. M. Vežić, o. c., str. 128.

⁹⁷ Cesarski patent od 2. ožujka 1855. M. Vežić, o. c., str. 353.

⁹⁸ M. Vežić, o. c., str. 273.

na njegovo urbarijalno zemljište ili su mu u blizini. Ti su pašnjaci patentom 1853. god.⁹⁹ postali vlasništvo seljaka. Za zajedničke pašnjake patent od god. 1853. ostavlja takvo stanje nepromijenjeno do 1857. god.¹⁰⁰, kad je donesen zakon o segregaciji¹⁰¹. Tim se zakonom naređuje odcjepljenje pašnjaka i njihovo uređenje, bilo kao individualnih posjeda, bilo u sklopu novostvorenih zemljišnih zajednica.

Kod šuma je razvoj bio nešto drugačiji. Hrvatski urbar¹⁰² predviđa slučajeve odvojenog iskorišćivanja šuma i kaže, da u takvim šumama pravo drvarenja za ogrjev i građu imaju samo ona gospodarstva, koja ih uživaju. Iako su vlasništvo vlastelina, ovako odijeljene šume stvarno su imale značaj urbarijalnog zemljišta, što je konačno došlo do izražaja kod primjene zakona o segregaciji, jer je ovaj obuhvatio samo alodijalne šume (u kojima su kmetovi imali pravo drvarenja), i nije uzео u obzir ranije izlučene šume i predane na isključivo uživanje pojedinih kmetova¹⁰³. Ova je činjenica za nas od osobite važnosti, i na nju ćemo se osvrnuti nešto kasnije. Kod neizvlaštenih je šuma pravo drvarenja ostalo neizmijenjeno patentom od god. 1853. sve do god. 1857., kad je zakonom o segregaciji određeno, da se iz

Sl. 7. Katastarske općine kraja — detaljno ispitanih (šrafirane) i pregledanih katastarskih mapa (bijelo). Vidi popis u dodatku.

Fig. 7. Communes cadastrales de la région — étudiées en détail (en hachuré) et des cartes cadastrales examinées (en blanc) (v. la liste en Annexe).

⁹⁹ M. Vežić, o. c., str. 357.

¹⁰⁰ M. Vežić, o. c., str. 376.

¹⁰¹ R. Bičanić, (o. c., str. 101) smatra segregaciju ili odvajanje »procesom prisvajanja zajedničkog vlasništva šuma i pašnjaka«, a ne odvajanjem i davanjem seljacima dijela šume i pašnjak umjesto prava drvarenja i ispaša, kako se to navodi urbarskim zakonima.

¹⁰² M. Vežić, o. c., str. 423.

¹⁰³ I. Krbek, Zemljišne zajednice, Zagreb, 1922., str. 19.

šuma, u kojima su podložnici imali pravo drvarenja, odcijepi odgovarajući dio¹⁰⁴. Odcijepljene šume imale su se smatrati zajedničkim (zemljišne zajednice) i u njima su seljaci imali pravo uživanja prema broju ovlašteničkih prava, odnosno prema veličini kmetškog selišta u feudalno doba. Te se seoske zajednice, prema naredbi od 1897. god.¹⁰⁵, nisu mogle dijeliti i zakonom od god. 1947. prešle su u sklop opće narodne imovine.

Iz broja i rasporeda zemljišnih zajednica može se prema tome zaključiti površina i raspored šuma i pašnjaka, koji su u vrijeme feudalizma bili podijeljeni među podložnike, i onih šuma, koje su ostale u vlasništvu vlastelina i u kojima su seljaci zajednički iskorišćivali pravo drvarenja i ispaše.

Pregledom gruntovnih knjiga svih poreskih općina¹⁰⁶ pronašao sam vrlo malen broj zemljišnih zajednica, a relativno ih je najviše bilo u kotaru Zlatar¹⁰⁷, manje u kotaru Krapina¹⁰⁸, a ništa u kotaru Pregrada. Utvrđene pak zemljišne zajednice

¹⁰⁴ Dio, koji se imao odcijepiti, varirao je prema prilikama kraja, ali u načelu se na jedno selište nije moglo odmjeriti manje od 1,5 niti više od 6 jutara (po 1.600 čhv.), M. Vežić, o. c., str. 380 i I. Krbeč, o. c., str. 14.

¹⁰⁵ Naredba o uređenju zemljišnih zajednica od 19. IX. 1897.

¹⁰⁶ Od 64 poreske općine (dalje p. o.) našega kraja, na kotar je Zlatar otpadalo njih 25, na kotar Krapinu 16 i na kotar Pregradu 23. (Vidi popis katastarskih općina u dodatku i njihov raspored na sl. 7).

¹⁰⁷ U kotaru Zlatar zemljišne sam zajednice utvrdio u jednaest p. o., i to: 1. Belec (p. o. Belec, gruntovni uložak 216 i 217, nastala odvajanjem iz plemićkog dobra na osnovu ovlašteničkih prava ovlaštenika iz sela: Belec, Juranščina i Vižanovec. Imala je šumu od 131 jutara), 2. Gotalovec (p. o. Gotalovec, gr. ul. 109, preko 100 jutara šume, označenih kao općinsko dobro), 3. Kamene Gorice-Podrute (p. o., Gotalovec, gr. ul. 140, različite kategorije zemljišta manjih površina, označenih kao urbarska zemljišta), 4. Bedekovčina (p. o. Bedekovčina, gr. ul. 77., šume i pašnjaci manjih površina, označenih kao općinsko dobro), 5. Krapina selo (p. o. Konjščina, gr. ul. 26., oko 10 jutara pašnjaka, označenih kao urbarsko dobro), 6. Grabe-Komor (p. o. Komor, gr. ul. 402, oko 179 jutara šume i nešto pašnjaka, izdvojenih iz plemićkog dobra na osnovu ovlašteničkih prava seljaka sela: Orehovečki Lug, Kebel i Veliki Komor), 7. Graberje (p. o. Mihovljan, gr. ul. 243, oko 12 jutara šuma te dva pašnjaka sa oko 5 jutara, izdvojenih iz plemićkog dobra na osnovu ovlašteničkih prava seljaka iz Graberja), 8. Martinci (p. o. Martinci, gr. ul. 76, oko 87 jutara pašnjaka i 64 jutara šuma, označenih kao općinsko dobro), 9. Oštrc (p. o. Oštrc, gr. ul. 36 i 63, pretežno šuma sa 222 jutara, označena kao općinsko dobro), 10. Veleškovec (p. o. Oštrc, gr. ul. 212, 222 jutara šume, označena kao urbarsko zemljište), 11. Batina Donja (p. o. Oštrc, gr. ul. 213, šuma 53 jutara, označena kao općinsko dobro), 12. Zlatar (p. o. Oštrc, gr. ul. 214, šuma 47 jutara, označenih kao urbarsko dobro), 13. Petrova Gora (p. o. Petrova Gora, gr. ul. 71, pretežno šuma u 417 jutara, urbarsko zemljište), 14. Purga (p. o. Purga, gr. ul. 92, šume 350 jutara i šumski pašnjak 178 jutara, izdvojenih iz vlastelinskog dobra Lobor na osnovu ovlašteničkih prava seljaka iz sela: Lobor, Završje Loborsko, Vini-potok, Markušev breg), 15. Perša ves (p. o. Perša ves, gr. ul. 216, šuma 296 jutara, urbarsko zemljište) i 16. Batina Gornja (p. o. Oštrc, gr. ul. 20, pašnjak 117 jutara sa šumom, izvorno općinsko dobro).

¹⁰⁸ Od 16 poreskih općina u kotaru zemljišne sam zajednice utvrdio u sedam, i to: 1. Svedruža (p. o. Hlevnica, gr. ul. 112, pretežno šuma 44 jutara, općinsko dobro), 2. Petrovsko (p. o. Hlevnica, gr. ul. 113, pretežno šuma 34 jutara, urbarsko zemljište), 3. Hlevnica (p. o. Hlevnica, gr. ul. 128, šumski pašnjak 10 jutara i šuma 4 jutara, plemićko dobro), 4. Špičkovina (p. o. Špičkovina, gr. ul. 99, pašnjak 13 jutara i šuma 63 jutara, općinsko dobro), 5. Radoboj (p. o. Radoboj, gr. ul. 347 i 357, šuma 134 jutara i šumskog pašnjaka 74 jutara, plemićko dobro u korist ovlaštenika Radoboja), 6. Šemnica (p. o. Šemnica, gr. ul. 348 i 350, šuma 177 jutara i šumskog pašnjaka 17 jutara, plemićko dobro), 7. Svedruža (p. o. Svedruža, gr. ul. 259, šumski pašnjak 31 jutro, plemićko dobro), 8. Petrovsko (p. o. Petrovsko, gr. ul. 111, šuma 31 jutro, pašnjaka 40 jutara, općinsko dobro urbarske općine Petrovsko), 9. Koprivnica (p. o. Đurmanec, gr. ul. 337, šuma 14 jutara, plemićko dobro), 10. Đurmanec (p. o. Đurmanec, gr. ul. 37, šuma 45 jutara i različitih kategorija ostalih poljoprivrednih površina

sastojale su se u većini slučajeva od šuma, a manje od šumskih i običnih pašnjaka. To naročito vrijedi za sve zemljišne zajednice, za koje je u gruntovnim knjigama naznačeno, da su nastale izdvajanjem zemljišta iz plemićkih posjeda na osnovu ovlaštenečkih prava bivših podložnika.¹⁰⁹ Mali broj šumskih zajednica i nepostojanje pašnjačkih ukazuje, da je segregacija u našem kraju zahvatila tek male prostore, i to isključivo šumske. Iz toga slijedi, da je već u feudalnom periodu najveći dio pašnjaka i šuma bio podijeljen među pojedina seoska gospodarstva, koja su njima imala isključivo pravo uživanja, pa je takvo stanje Hrvatski urbar i zakon od god. 1836. samo ozakonio. Patentom god. 1853. ti su pašnjaci i šume, kao izvanselišne zemlje, također postali isključivo vlasništvo bivših podložnika. U katastarskim mapama i odgovarajućim operatima oko god. 1860., te su šume i pašnjaci, uz ranije urbarijalne zemlje, već pripadale pojedinim gospodarstvima, oko kojih su bile smještene.

Značajno je međutim, da takve prilike nisu u jednakoj mjeri vladale u svim dijelovima našega kraja, što se vidi iz prostornog rasporeda, utvrđenih zemljišnih zajednica. Najveći je broj utvrđenih zemljišnih zajednica bio u podgorskoj zoni Ivančice (zemljišne zajednice: Belec, Gotalovec, Kamene Gorice, Gornja Batina, Oštrc, Zlatar, Petrova gora, Purga i Perša ves), Strahinčice (zemljišne zajednice u Radoboju i Šemnici), Brezovice (z. z. Petrovsko i Svedrruž), te u gornjem porječju Krapinice sjeverno od Strahinčice i Brezovice (z. z. Hlevnica, Koprivnica, Đurmanec, Gornje i Donje Jesenje). Na ostalom, daleko većem prostoru prigorja, zemljišne su zajednice bile vrlo rijetke. Na području kotara Krapina utvrđena je samo jedna (Špičkovina), a u kotaru Zlatar, osim kod Veleškovca, Donje Batine i Krapina selo, sve su ostale bile koncentrirane u širokoj okolici Strugače (Bedekovčina, Grabekomor, Graberje, Martinci).

Izdvajala su se, dakle, dva područja s različitim načinima uživanja pašnjaka i šuma do sredine 19. stoljeća: podgorska zona, gdje je prevladavao princip zajedničkog drvarenja i ispaše na vlastelinskim parcelama, i ostalo prigorje, gdje su seljaci pretežno individualno iskorišćivali pašnjake i šume. Kako se ova područja različitih načina u iskorišćivanju podudaraju sa zonama različite starosti kolonizacije, vjerojatno je, da su uzročno povezani. U podgorskoj zoni, naseljenoj u srednjem vijeku, nisu mogli doći do izražaja isti principi u posjedovnim odnosima kao u ostalom prigorju, naseljenom sekundarnom kolonizacijom u doba najrazvijenijih feudalnih odnosa. Znatno broj zemljišta zajednica, nastalih knjiženjem ovlaštenečkih prava na općinsko (ne plemićko) zemljište, u podgorskoj je zoni očito znak drugačijih posjedovnih odnosa, koji su vladali u predfeudalno doba. Kako su se ti prvobitni posjedovni odnosi stopili s kasnijima iz feudalnog doba, predmet je pravnih nauka.

Malen broj zemljišnih zajednica u nižem prigorju (postojeće su bile koncentrirane uz ranije naseljene prostore oko Strugače) odraz je mlađe kolonizacije, koja je bila povezana s individualnim načinom iskorišćivanja pašnjaka i šuma, a ovo se odrazilo u agrarnom pejzažu kraja. Kako je naj-

manjeg prostranstva, općinsko dobro), 11. Gornje Jesenje (p. o. Jesenje G., gr. ul. 371 i 372, šuma 67 jutara i pašnjaka 50 jutara, plemićko dobro), 12. Jesenje Donje (p. o. Jesenje G., gr. ul. 450, različite površine, plemićko dobro).

¹⁰⁹ Pored tako nastalih zemljišnih zajednica, neke su nastale iz općinskog zemljišta. Očito se ovdje radi o dvije vrste zemljišnih zajednica. Dok su prve nastale segregacijom iz vlastelinskih posjeda, druge su stvorene »knjiženjem starog ovlaštenečkog prava na općinsko zemljište, kako se to navodi u gruntovnim knjigama. I. Krbek, (o. c., str. 13) za ovakav tip zemljišnih zajednica kaže: »Već i prije urbara Marije Terezije pojedine urbarske općine (skup seljaka istog vlastelina) imale su svoje posebne šume i pašnjake (odijeljene od vlastelinskih), a potječu iz predfeudalnog doba«.

veći broj kmetova-seljaka, pored oranica i livada, individualno uživao još i pašnjake i šume, bilo je moguće, da se posjed okuplja oko kuće. Prostor svakog gospodarstva predstavljao je posebnu i odvojenu gospodarsku cjelinu, odnosno površinu, čiji razvoj nije bio uvjetovan voljom seoske zajednice (u rasporedu kultura, plodoređa, parcela i sl.) pa čak ni zajedničkim ispašama.

Analiza posjedovnih odnosa pokazuje, da su ovi u prostoru užeg prigorja pogodovali stvaranju osamljenih gospodarstava s okupljenim posjedima; ti su oblici seoskih naselja nastali sekundarnom kolonizacijom u doba najrazvijenijih feudalnih odnosa. Ta je činjenica naročito važna za razumijevanje daljeg izlaganja o oblicima zemljišne razdiobe kraja do agrarne preobrazbe sredinom 19. stoljeća.

Oblici zemljišne razdiobe — Pod oblicima zemljišne razdiobe podrazumijevamo oblik seoskog naselja i način razdiobe njegova zemljišta (obično samo obradivog¹¹⁰), odnosno oblik i raspored parcela jednog gospodarstva unutar seoskog prostora. Analiza oblika zemljišne razdiobe pokazat će zbog toga opće karakteristike agrarnog pejzaža kao i njegove razlike u području stare i mlađe kolonizacije sve do sredine 19. stoljeća, kad su te razlike agrarnom preobrazbom nestale.

Katastarske mape i njihovi operati iz god. 1860.—63.¹¹¹ pokazuju, da su u našem kraju tokom feudalnog perioda postojala dva tipa seoskih naselja s odgovarajućim oblicima zemljišne razdiobe: osamljena gospodarstva, kojih je posjed bio okupljen oko kuće, a parcele su nepravilnih oblika i zaseoci, kod kojih je posjed pojedinih gospodarstava bio razbacan unutar

¹¹⁰ Kod većih sela, oranice predstavljaju najstarije seoske površine i u njima se odražava najstariji agrarni sistem za razliku od pašnjaka i šuma (često i livada), kojih je razdioba obično provedena u novije doba. Zbog toga se kod većine radova ove problematike promatraju samo seoska polja, što dolazi do izražaja i u nomenklaturi zemljišne razdiobe. Nijemci sve češće upotrebljavaju izraz »Ackerflur« umjesto starijeg naziva »Flur«, koji može označivati seosko zemljište u širem smislu. Česi govore o razdiobi »plužine«, Slovaci »oračine«, dok Belgijanci i Francuzi upotrebljavaju naziv »formes de champs«, a Englezi »field pattern«. Analogno gornjim nazivima, hrvatski bi termin bio »sistem razdiobe polja«. U našem kraju, zbog individualnog iskorišćivanja svih kategorija zemljišta, nije potrebno izdvajati obradive površine (polja u užem smislu), jer je parcelarna struktura obih rezultat istih uzroka. Upravo zbog toga opravdan je u našem slučaju izraz »zemljišna razdioba« umjesto »razdioba polja«.

¹¹¹ Za analizu oblika zemljišne razdiobe najvažnije su izvor katastarske karte, koje u agrarnoj geografiji imaju istu važnost kao topografske karte u morfologiji. Proučavao sam katastarske karte iz god. 1860. Kao što se vidi iz sl. 7, detaljno sam proučio 37 katastarskih općina, dok sam kod ostalih pregledao mape. Proučio sam gotovo sve katastarske općine bivšeg kotara Zlatar i veći broj njih u kotaru Krapina. Veću sam pažnju ovim prostorima posvetio stoga, što u njima najbolje dolaze do izražaja razlike u oblicima zemljišne razdiobe odnosno posljedice dviju kolonizacija. Nastarije katastarske karte iz ovog područja potječu iz god. 1860. Kako želimo utvrditi oblike zemljišne razdiobe sredinom 19. stoljeća, to starost karata čini izvjesne poteškoće, jer su u njih već djelomično unesene promjene iza god. 1848. Usprkos tome, studij ovih karata je koristan, jer promjene nisu u kartama došle do jačeg izražaja. Pretežno potajno provedene diobe nisu naime najvećim dijelom unesene u katastar. Ukoliko je pak to učinjeno, nastale se teškoće mogu ukloniti utvrđivanjem parcela, koje pripadaju istim prezimenima i koncentrirane su na uži prostor. te u većini slučajeva potječu od istog gospodarstva, čiji je posjed do agrarne preobrazbe bio okupljen.

međa seoskog prostora; ove su parcele općenito bile pravilnije od onih kod okupljenih posjeda. Osamljena gospodarstva s okupljenim posjedima bila su najrasprostranjenija i dominirala su u nižem prigorju. Zaseoci su bili po čitavom kraju, ali u najvećem broju u podgorskoj zoni Ivančice, Strahinčice, Brezovice, Kune gore i Desiničke gore.

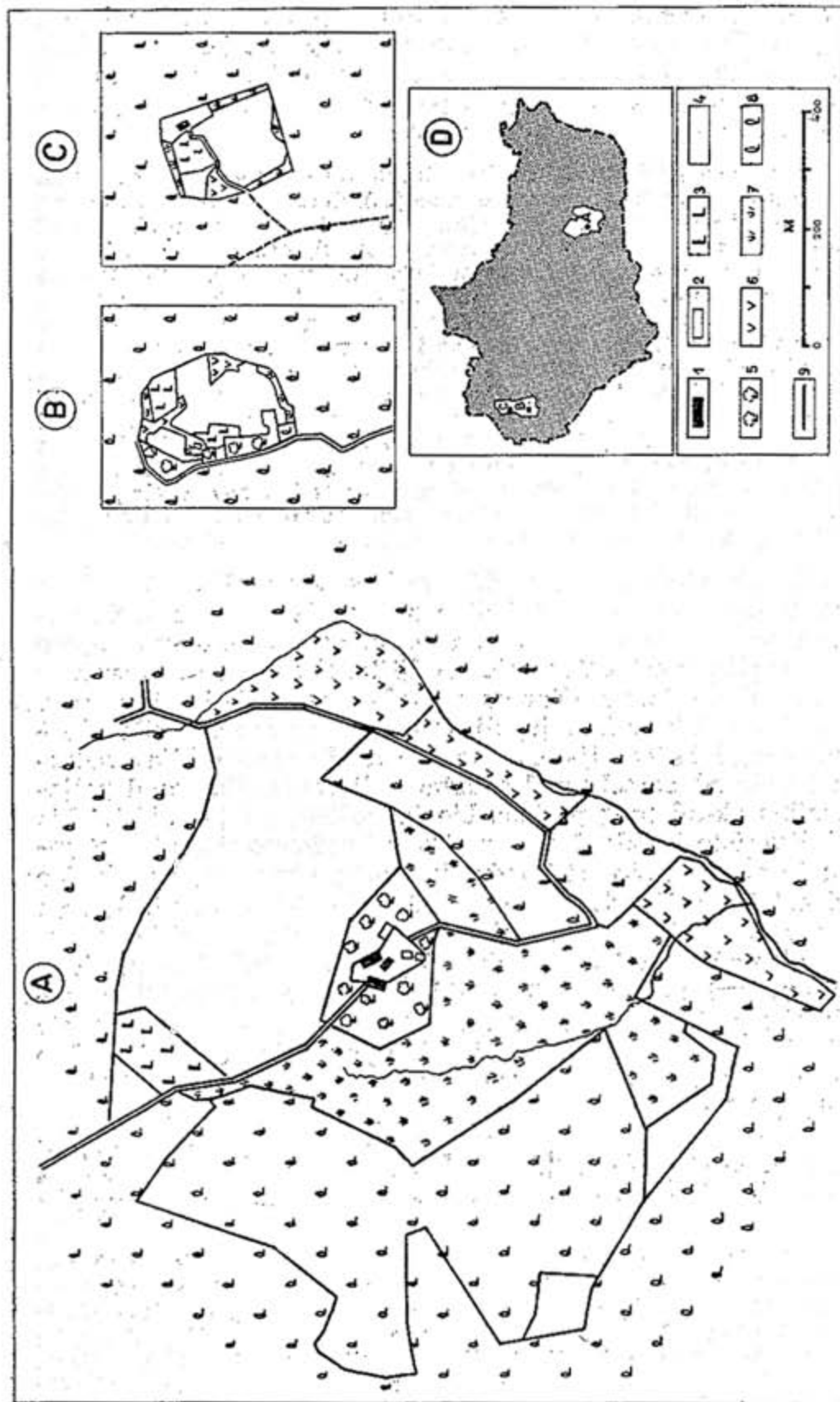
U hrvatskoj terminologiji¹¹² nije udomaćen odgovarajući naziv za oblik naselja, koji je prevladavao u prigorju (slov. »samotne kmetije«). Smatram, da s obzirom na njihovu bitnu karakteristiku (izoliranost od susjednih gospodarstava) za ovakav oblik najbolje odgovara naziv »osamljena gospodarstva«. Iz osamljenosti proizlaze i bitne karakteristike zemljišne razdiobe (okupljenost posjeda oko kuće, slov. »celki«); te bi potpun naziv bio »osamljena gospodarstva s okupljenim posjedom«. Sva gospodarstva nisu bila jednako osamljena, a stepen osamljenosti nije sporedan. Kod jačeg je naime zbivanja gospodarstva dolazilo do promjena i u rasporedu zemljišta susjednih gospodarstava. S. Ilešič¹¹³ je zbog toga kod »celkov« izdvojio podtipove i potpuno osamljena gospodarstva (čiji okupljen posjed zatvara šumski pojas) naziva »samotni ili zaprti celek«, a gospodarstva, koja su više-manje međusobno bliža, zove »odprti celki«, odnosno »razloženi ali polodprti celki«. Navedeno izdvajanje nije izvršeno na osnovu njihove različite geneze, već pretežno na osnovu njihova izgleda. Prilikama našeg kraja bolje će odgovarati podjela osamljenih gospodarstava s okupljenim posjedima na »zatvorena« (Sl. 8) i »vezana« (Sl. 9) osamljena gospodarstva s okupljenim posjedima. Ove razlike u izgledu uglavnom su uvjetovane postankom.

Zajednička karakteristika obiju podtipova bila je okupljenost posjeda u kompleksima neodređena oblika, pojedine su parcele najčešće imale nepravilne oblike i odražavale su krčevinski postanak. Parcele su redovno odgovarale i kategorijama iskorišćivanja zemljišta. S obzirom na neravan teren i različite kvalitete tla, pojedina su gospodarstva imala i više parcela pod istim kategorijama iskorišćivanja, ali su u tom slučaju ove bile odvojene površinama drugih kategorija. Obično su parcele oranica bile kvadratičnijih oblika i veće od parcela pod drugim kulturama. Raspored poljoprivrednih površina okupljenog posjeda bio je različit, ali je najčešći bio slijedeći slučaj. Dvorište je bilo dosta prostrano i redovno u centru okupljenog posjeda; do njega je bio vrt i voćnjak, a uži pojas pašnjaka odvajao je dvorište od ostalih poljoprivrednih površina (pretežno oranica), koje su se pružale prema međi posjeda. Neke parcele pašnjaka pratile su putove i štatile oranice od stoke i prolaznika. Negdje su pašnjaci vršili ulogu i prilaznih putova, koji su inače bili rijetki. Livade su obično bile smještene uz potok, ako postoji; u protivnom su slučaju one zapremale manje površine i koristile su i one prostore, koji bi bili pogodni i za oranice. Vrlo su rijetka gospodarstva, koja su imala odvojene livade na aluvijalnim ravninama susjednih dolina.

Navedeni raspored je značajan za oba podtipa, a naročito za zatvoreni podtip. Pašnjaci su bili unutar okupljenog posjeda i iskorišćivali su se isključivo individualno. Gospodarstva su bila strogo individualistična i

¹¹² Iako je studij o oblicima zemljišne razdiobe počeo u drugoj polovici 19. stoljeća, o hrvatskim selima nemamo nikakvih naučnih radova iz te problematike, pa nema stručne nomenklature. Takvih radova nema ni za druge dijelove Jugoslavije osim za Sloveniju, čiju je zemljišnu razdiobu prikazao Sv. Ilešič, (Sistemi poljske razdelitve na Slovenskem, Slovenska akademija znanosti in umetnosti, Ljubljana, 1950.). Upućen sam zbog toga na poređenje s rezultatima dobivenim na području Slovenije.

¹¹³ S. Ilešič, o. c., str. 85 i 86.

Sl. 8. Osamljena gospodarstva sa zatvorenim okupljenim posjedom (1863. g.) A — gospodarstvo Bačun, B — gospodarstvo Andričan, C — gospodarstvo Grofelnik, D — položaj navedenih gospodarstava u katastarskim općinama. 1 kuće, 2 gospodarske zgrade, 3 vinogradi, 4 oranice, 5 voćnjaci, 6 livade, 7. pašnjaci, 8 šume, 9 granice parcela.

Fig. 8. Economies isoled à possession groupée fermée (erables, 5 vergers, 6 prairies, 7 pâturages, 8 forêts, 9 limites). C — économie Grofelnik. D — situation des économies indiquées dans les communes cadastrales. 1 maisons, 2 bâtiments d'exploitation, 3 vignes, 4 terres, 4 terres an 1863). A — économie Bačun. B — économie Andričan. C — économie Grofelnik. D — situation des économies indiquées dans les communes cadastrales.

težila su da zadovolje vlastite potrebe. Vezana gospodarstva mogla su imati i posebne karakteristike, uvjetovane njihovim različitim postankom, koji je mogao biti dvostruk.

Karakteristika vezanog podtipa bila je veća zbijenost gospodarstva, a time i jača međusobna veza susjednih obradivih površina, koje su još uvijek sačuvale okupljeni karakter. Redovno su postojala dvojna ili trojna gospodarstva, a tek u izuzetnim slučajevima i pravi zaseoci (manji). Do zbijanja gospodarstva dolazilo je ili koncentracijom onih gospodarstava, koja nisu bila u međusobnoj rodbinskoj vezi, ili pak diobom prvobitnih okupljenih posjeda većih površina.

Značajka je prvih, da su — pored individualno korištenih pašnjaka — katkada imali i zajedničke pašnjake. Iako su primjeri zajedničkog iskorišćivanja pašnjaka izuzetni, oni su vrlo karakteristični. Zajedničko iskorišćivanje pašnjaka ostatak je ranijih posjedovnih odnosa, kad su vlastelinstva pojedinim gospodarstvima (pored njihovih individualno korištenih pašnjaka) dala na uživanje i neke zajedničke. Ti su patentom od god. 1853. također postali vlasništvo seljaka, ali ih ovi nisu podijelili. Ove su pašnjake koristila samo ona gospodarstva, koja su to pravo vukla iz prošlosti, dakle starija. Analiza rasporeda zajedničkih pašnjaka i gospodarstava, koja su te pašnjake iskorišćivala, veoma je važna, jer može biti putokaz pri određivanju starosti pojedinih gospodarstava, razumije se u ograničenoj mjeri i uz uvjet da se upotrebe i drugi izvori i podaci (među ostalim i crkvene matice). Pašnjaci su inače i ovdje vršili ulogu zaštitnih pojasa, kao i kod zatvorenih okupljenih posjeda. Gospodarstva nisu međutim bila strogo individualistična kao ona zatvorena. Prostorni odnos ostalih površina nije bio strogo lučen, jer se neke parcele susjednih gospodarstava miješaju, dok su livade redovno bile odvojene i nalazile su se u dolinskim ravnima. No ostali dio posjeda još je uvijek bio okupljen.

Nešto su drugačije prilike kod vezanih okupljenih posjeda, koji su nastali diobom prvobitno većeg zadružnog ili individualnog posjeda. Usprkos jedinstvenom podrijetlu, raspored gospodarskih površina mogao je biti dvojak, što je ovisilo o veličini prvobitnog posjeda. U slučaju da je kod dioba postojala mogućnost stvaranja manjih osamljenih gospodarstava s okupljenim posjedima i bez cijepanja parcela, nastali su ili zatvoreni ili vezani okupljeni posjedi s karakteristikama pripadajućih podtipova. Nije bilo bitnih razlika između ovako nastalih vezanih okupljenih posjeda i ranije spomenutih vezanih, koji su nastali koncentracijom gospodarstava, koja nisu bila u rodbinskim vezama, osim što su kod rodbinskih gospodarstava slučajevi zajedničkog uživanja pašnjaka bili češći. U slučajevima, gdje nedovoljne površine poljoprivrednog zemljišta ili pak koncentracija oranica na jednom mjestu nisu omogućivale izdvajanje gospodarstava, nastale su grupe kuća na podijeljenom dvorištu ili u njegovoj blizini, dok je u prostornom rasporedu poljoprivrednih površina došlo do znatnih promjena zbog potrebe cijepanja nekih parcela. Posjed je još uvijek ostao koncentriran oko kuće, ali nije više bio kompaktan, jer su parcele pojedinih gospodarstava sada jako izmiješane. Karakter okupljenog posjeda izgubio se, a zemljišna je razdioba dobila značajke tipa sekundarne razdiobe u blokove, o čijim će karakteristikama biti govora nešto kasnije.

Osamljena gospodarstva s okupljenim posjedima opisanih podtipova dominirala su na zaravni i određivala cjelokupni izgled agrarnog pejzaža sve do vremena agrarne preobrazbe. Bila su razbacana po reljefnim rebrima, njihovim blažim padinama, a manje i uz dolinske ravni. Zatvoreni podtipovi bili su najčešći uz podvodne dolinske ravni, na mjestima po-dalje od prometnih linija i nekadašnjih vlastelinskih središta. Vezani su podtipovi prevladavali na pristupačnijim lokalitetima i u blizini vlastelin-skih središta.

Veličinom su se posjedi znatno razlikovali čak i unutar pojedinih podtipova. Zadržno gospodarstvo Bačun (Sl. 8., oznaka A, posjed 24 ha 73 ara i 24 m²) u selu Komor katastarske općine Mače (na brežuljcima sjeverne padine Strugače) nalazilo se u prostoru vezanih podtipova. Navedeni primjer zatvorenog tipa predstavlja izuzetak u tom području i smješten je u dolinskoj ravni malog potoka. Na istoj su slici (oznaka B i C) prikazani predstavnici zatvorenih podtipova katastarske općine Desinič, na južnoj podgorskoj zoni i u zaleđu Desiničke gore. Dok su u podgorskoj zoni prevla-davali zaseoci, u šumskom su zaleđu bila rijetka osamljena gospodarstva s patu-ljastim okupljenim posjedima zatvorenog podtipa. Posjed B imao je samo 1 ha, 21 ar i 57 m² ukupne površine, a posjed C tek 90 ara i 19 m². Možemo reći, da nave-dene veličine posjeda predstavljaju krajnje vrijednosti. Većih seoskih gospodarstava od zadružnog posjeda Bačun nisam našao. Općenito su zatvoreni okupljeni posjedi bili veći od vezanih podtipova.

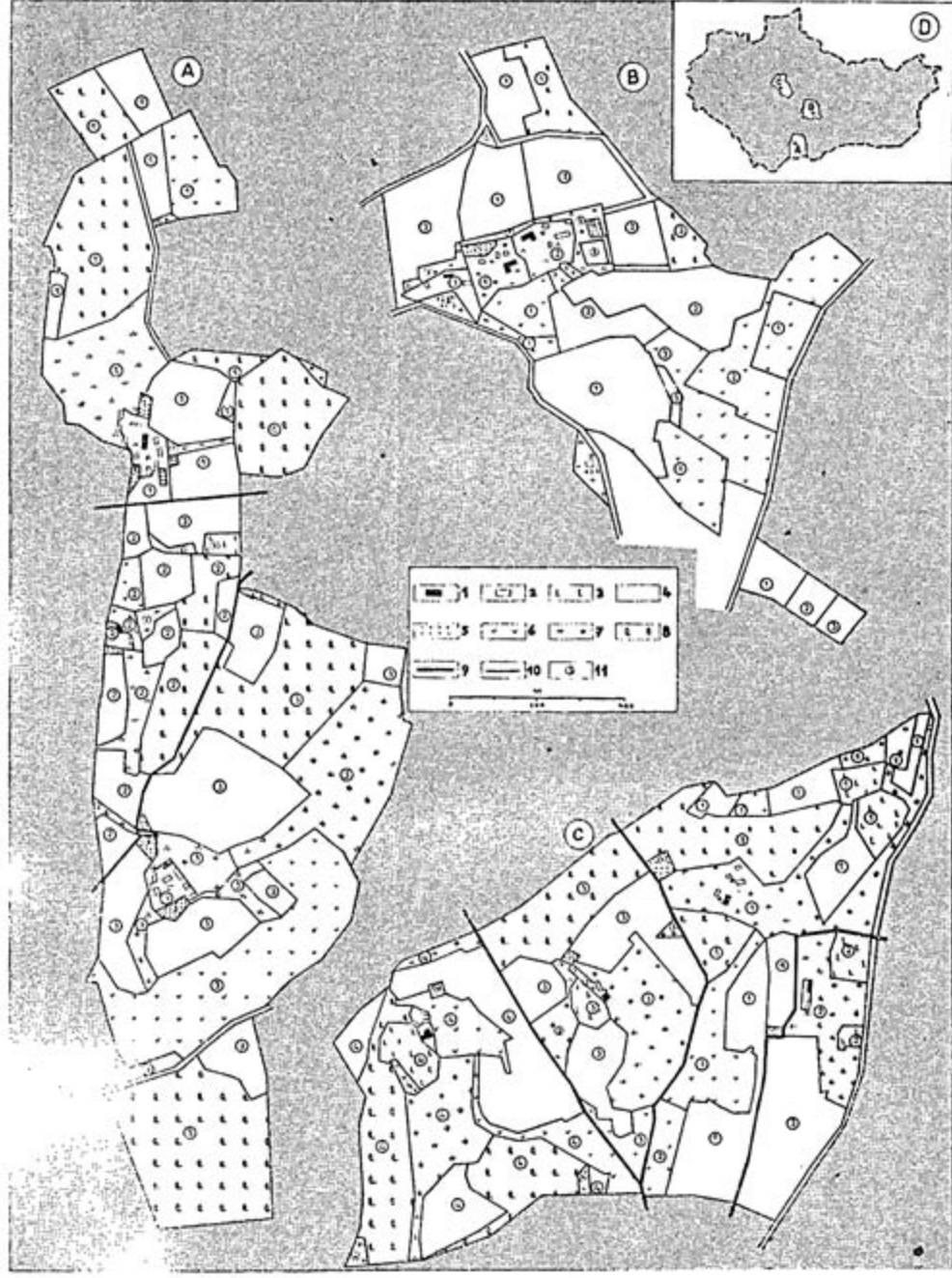
Karakteristike vezanih podtipova ilustrira sl. 9. Selo Repovec, u katastarskoj općini Zabok, bilo je isključivo sastavljeno od osamljenih gospodarstava s vezanim okupljenim posjedom. Gospodarstva nisu bila rodbinski vezana i nisam našao tra-gova o zajedničkom iskorišćivanju pašnjaka. Sva tri prikazana gospodarstva imala su u prosjeku posjede od 13 ha, 86 ara i 87 m². Selo Sjekirišće, u katastarskoj općini Začretje, bilo je sastavljeno od razbacanih osamljenih gospodarstava. Za razliku od prethodnog slučaja, ovdje je do zbivanja došlo diobom prvobitnog za-družnog posjeda Kovačić. Očuvana su dva zajednička pašnjaka, a prosječna veli-čina posjeda iznosila je 9 ha, 81 ar i 05 m². Selo Škarićevo, u istoimenoj katastar-skoj općini, pretežno je bilo sastavljeno od osamljenih gospodarstava s vezanim okupljenim posjedom. Prikazan detalj sela predstavlja koncentraciju četiriju gospo-darstava, koja su nastala diobom dvaju starijih i većih posjeda. Nisu se očuvali tragovi zajedničkih pašnjaka, ako su ih uopće i zajednički uživali.

Navedeni predstavnici ne predstavljaju slučajno nađene primjere spo-menutih podtipova, već ilustriraju opće prilike u oblicima seoskih naselja i njihove zemljišne razdiobe. U datim oblicima i različitim varijantama oni su davali pečat izgledu gotovo svake katastarske općine, u kojima su tek mjestimično postojali zaseoci i njima karakteristični oblici zemljišne razdiobe.

Zaseoci su bili brojniji u podgorskoj zoni, i oblici njihove zemljišne razdiobe bitno su se razlikovali od onih uz osamljena gospodarstva. Parcele susjednih gospodarstava jednog zaseoka bile su međusobno pomiješane, pa posjed nije bio okupljen. Većina parcela imala je nepravilne oblike. Njihov je položaj i oblik također bio određen topografskim prilikama terena, ali u manjoj mjeri kod okupljenih posjeda uz osamljena gospodarstva.

Ovaj mnogo raspravljani oblik zemljišne razdiobe dobio je naziv zaseoski (slov. »zaselška razdelitev«),¹¹⁴ jer je najčešće vezan uz zaseoke. Opazilo se među-tim, da se navedene karakteristike zemljišne razdiobe javljaju i uz manja zbijena sela, te da sâm termin ne ukazuje na genezu oblika. Zbog toga je taj termin na-

¹¹⁴ S. Ilešič, Kmetška naselja na vzhodnem Gorenjskem, Geografski vestnik, Ljubljana, 1933., str. 3—94.

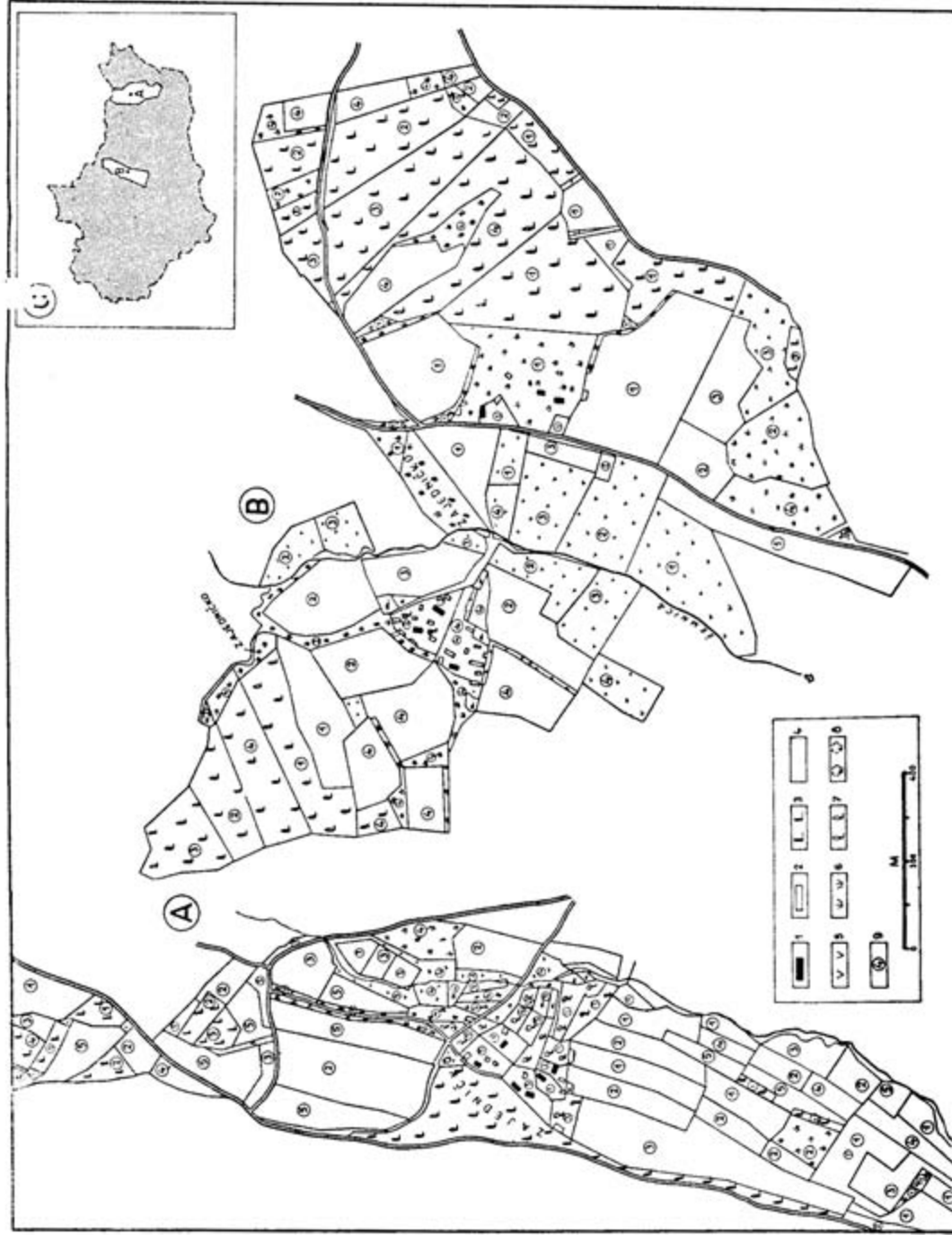

Sl. 9. Osamljena gospodarstva sa vezanim okupljenim posjedom (1863. g.). A — dio sela Repovec; 1 gospodarstvo Repovečki, 2 Tuđe, 3 Hrastinski; B — dio sela Sjekirišće; tri gospodarstva prezimena Kovacić; C — dio sela Skarićevo, 1 i 2 gospodarstvo Krok, 3 i 4 gospodarstvo Franjo; D — položaj navedenih sela u katastarskim općinama.

1 kuće, 2 gospodarske zgrade, 3 vinogradi, 4 oranice, 5 vrčovi, 6 livade, 7 pašnjaci, 8 šume, 9 međe su jednih posjeda, 10 parcele, 11 oznaka pripadnosti parcele.

Fig. 9. Economies isolées à possession groupée liée (en 1863). A — partie du village Repovec; 1 économie Repovečki, 2 Tuđe, 3 Hrastinski; B — partie du village Sjekirišće; trois économies appartenant au nom de famille Kovacić; C — partie du village Skarićevo; 1 et 2 économies Krok, 3 et 4 économie Franjo; D — situation des villages mentionnés dans les communes cadastrales.

1 maisons, 2 bâtiments d'exploitation, 3 vignes, 4 terres arables, 5 jardins, 6 prairies, 7 pâturages, 8 forêts, 9 limites des possessions voisines, 10 parcelles, 11 indication de l'appartenance des parcelles.

Sl. 10. Zaseoci sa sekundarnom razdiobom na blokove (1863. g.). A — zaselak Babića, B — početak stvaranja zaseoka Salković, C — položaj gospodarstva u katastarskim općinama.
 1 kuće, 2 gospodarske zgrade, 3 vinogradi, 4 oranice, 5 livade, 6 pašnjaci, 7 šume, 8 voćnjaci, 9 oznaka pripadnosti parcela.

Fig. 10. Hameaux avec répartition secondaire en blocs (en 1863). A — hameau des Babić, B — commencement de la formation du hameau Salković, C — situation des économies dans les communes cadastrales.
 1 maisons, 2 bâtiments d'exploitation, 3 vignes, 4 terres arables, 5 prairies, 6 pâturages, 7 forêts, 8 vergers, 9 indication d'appartenance des parcelles.

pušten i uzet je prvobitni, koji je postavio već A. Meitzen¹¹⁵ na osnovu vanjskog izgleda¹¹⁶, t.j. oblika parcela (njem. Blockflur, Blockgemengeflur; franc. champs en blocs, champs ouverts et irréguliers). S. Ilešič je u svom ranijem radu¹¹⁷ upotrebio naziv »zaseoska«, ali je već tada izdvajao »razdiobu prvotnih zaselaka« i »razdiobu drugotnih zaselaka«. U najnovijem radu mijenja i ove nazive pa, u skladu s novom terminologijom, umjesto prvotnih zaselaka upotrebljava naziv prvotne razdiobe na »grude« (blokove), a umjesto sekundarnih zaselaka, sekundarne (»drugotne«) razdiobe na blokove. Čini se, da ni termin »razdiobe na blokove« nije uvijek najprikladniji. Parcele tog tipa zemljišne razdiobe nemaju uvijek izgled blokova i u našem su kraju prevladavali pravilniji i izduženi oblici parcela. Usprkos tome, zadržat ću oznaku »razdiobe na blokove«, jer mi bolji narodni izraz nije poznat.

Do agrarne preobrazbe u našem su kraju bila zastupana oba tipa, ali su primjeri sekundarne razdiobe (Sl. 10) bili daleko brojniji od prvobitne razdiobe na blokove. Oblici sekundarne razdiobe nalazili su se po čitavom kraju (ali pretežno u podgorskoj zoni), a prvobitni isključivo u podgorskoj zoni.

Na mnogo su mjesta utvrđeni manji zaseoci, sastavljeni od nekoliko gušće zbitih kuća na manjem seoskom prostoru. Nije bilo pravilnosti u međusobnom rasporedu seoskih domova, koje je obično vezao širok pojas pašnjaka, bez međusobnih ograda. Većina ovakvih zaselaka imala je patronimičke nazive, a svi stanovnici (ili većina njih) pojedinog zaseoka nosili su isto prezime. Posjedi su sitniji od onih kod osamljenih gospodarstava i razbacani po čitavom seoskom prostoru. No najveći se dio nalazio u blizini kuća, očito unutar međa nekadašnjeg okupljenog posjeda. Očuvani su tragovi zajedničkog uživanja pašnjaka. Ovaj je tip zemljišne razdiobe nastao diobom prvobitno osamljenog gospodarstva s okupljenim posjedom; odatle i naziv sekundarne razdiobe na blokove. Već sam kod prikaza vezanog podtipa okupljenih posjeda ukazao na mogućnost, da je postao okupljanjem dionika uz staro dvorište i cijepanjem ranijih okupljenih parcela. Na taj su način postali u našem kraju svi primjeri ove vrste zemljišne razdiobe. Ilustrirat ću takav postanak na slijedećem primjeru (Sl. 10, zaselak pod oznakom A).

Selo Juranščina smješteno je u podgorskoj zoni Ivančice u katastarskoj općini Belec. Raspored poljoprivrednih površina sela prilagođen je osobinama seoskog prostora. Na višim padinama Ivančice nalaze se šume, a na nižim i blažim obradive površine. Vinogradi zauzimaju granični pojas navedenih dviju zona. Početkom agrarne preobrazbe (oko god. 1860.) selo je brojilo nekoliko zaselaka, od kojih je zaselak Babić zauzimao središnji položaj između izvorišnih krakova potoka Batine, a sastojao se od pet gospodarstava — Babića (posjed 1-Ivana, 2-Florijana, 3-Jakova, 4-Martina i 5-Petra). Posjedi pojedinih gospodarstava bili su izmiješani, a parcele su bile brojne i dosta pravilne. Pocijepanost posjeda nije prvobitna, već je rezultat diobe zadružnog okupljenog gospodarstva Babić. O toj diobi nemamo nikakvih pismenih podataka, jer je provedena prije uvođenja katastra i gruntovnice, no na tu diobu upućuju osobine zemljišne razdiobe. Dok su obradive površine bile vlasništvo pojedinih individualnih gospodarstava, pašnjak (parcela 4115) i šuma (Kestenjevac, parcela 4146) u blizini kuća iskorišćivani su zajednički. Za takav posjedovni odnos ima pored nasljednih prava i ekonomskih razloga. Lako pristupačan pašnjak pored kuće služi za zajedničku ispašu. Sama korist šuma (kestenovo

¹¹⁵ A. Meitzen, Siedelung und Agrarwesen der Westgermanen und Ostgermanen, der Kelten, Römer, Finnen und Slawen, Bd. I—II. s atlasom, Berlin, 1895.

¹¹⁶ Blockförmige Aufteilung, prema R. G r a d m a n n, Die ländlichen Siedlungsformen Württembergs, Pet. Mitt. I., 1910., str. 184.

¹¹⁷ S. Ilešič, Kmetska naselja na vzhodnem Gorenjskem, Geografski vestnik, Ljubljana, 1933., str. 3—94.

drvo odličan je materijal za kolce u vinogradima) bila bi dovoljan razlog njezine diobe, a što ona nije provedena, rezultat je diobe zadruge prije god. 1853., kad su Babići tek postali pravni vlasnici šume. Zajedničko uživanje pašnjaka i šuma znak je podrijetla uživaoca od izvorno zajedničkog gospodarstva, što uostalom potvrđuju njihova ista prezimena.

Početni stadij razvoja zaseoka sa sekundarnom razdiobom na blokove dat je na primjeru gospodarstva Salković (Sl. 10., oznaka B) iz katastarske općine Donja Šemnica, koja se, osim manjeg zbijenog sela Kraljevec, sastojala isključivo od osamljenih gospodarstava s okupljenim posjedima vezanog i zatvorenog oblika. Katastar iz god. 1860. navodi četiri gospodarstva Salkovića (oznaka 1- posjed Mirka, 2- Stjepana, 3- Petra i 4- Mihajla), čiji se posjed nalazio s obje strane potoka Šemnice). Uz potok su bile livade, dok su oranice zapremale više dijelove, a iza ovih su se nalazile šume. Očito se i ovdje radi o prvobitno okupljenom posjedu, koji se najprije cijepao u dva dijela. Svaki je dionik dobio dio na jednoj strani toka. Pretežno je posjed još uvijek ostao okupljen, ali su rubni dijelovi podijeljeni između gospodarstava s obje strane toka. Unutar međa posjeda niti jedna parcela nije pripadala gospodarstvima drugog prezimena, što je znak prvobitne pripadnosti posjeda jednom gospodarstvu. Podijeljena gospodarstva zajednički su iskorišćivala dva pašnjaka (parcele 850 i 1011). Iako se u konkretnom slučaju još uvijek nije radilo o gotovom obliku sekundarne razdiobe na blokove, taj je proces bio u toku. Stvara se jezgra budućeg zaseoka.

Oblikom se ovi zaseoci nisu razlikovali od zaselaka s prvobitnom razdiobom na blokove, koji su od početka imali taj oblik. Posljednji redovno nisu imali patronimičkih oznaka i donekle su se zemljišnom razdiobom razlikovali od sekundarne razdiobe na blokove. Posjedi su bili razbacani po čitavom seoskom prostoru, ali bez ikakva pravila i reda, što kod zaselaka sa sekundarnom razdiobom nije bio slučaj. Kod ovih je naime raspored parcela pojedinih gospodarstava bio određen rasporedom poljoprivrednih površina i šuma prvobitno okupljenog posjeda, a kod diobe je postojala težnja, da dionici dobiju dio svake parcele. Čestice su bile razbacane, ali po nekom pravilu i redu, i uglavnom su bile u međama starog okupljenog posjeda. To je uvjetovalo razlike u oblicima parcela; blokovski su oblici diobama izgubili nepravilne crte i postali su pravilniji i izduženiji što kod parcela prvobitne razdiobe nije bio slučaj. Kod prvobitne razdiobe pretežni dio posjeda nije bio nužno koncentriran oko kuća, kao kod zaselaka sa sekundarnom razdiobom.

Karakteristike zemljišne razdiobe pokazuju, da zaseoci s prvobitnom razdiobom na blokove nisu svoj oblik dobili postepenim širenjem jezgara nastalih diobom prvobitno okupljenog posjeda, već naseljavanjem većeg broja domaćinstava, koja nisu bila u rodbinskim vezama. Oko veće aglomeracije nisu se mogli stvoriti okupljeni posjedi. Ovi se oblici genetski razlikuju od zaselaka sa sekundarnom razdiobom na blokove.

POSEBNA PROBLEMATIKA

Provedena analiza elemenata prirodne sredine i društvenih faktora našeg kraja do sredine 16. st. omogućava diskusiju i o nekim pitanjima uzroka i posljedica brze transformacije njegovog agrarnog pejzaža u toku zadnjih sto godina.

U razdoblju od sto godina naši su agrarni prostori znatno izmijenili svoju raniju funkciju i izgled. Mali je međutim broj radova koji ispituju uzroke i posljedice tih promjena. Naša zemlja stoji pred važnim zadatkom socijalističke rekonstrukcije sela za čiju je provedbu nužno i poznavanje dobrih i loših strana današnjeg stanja, odnosno poznavanje njihovih uzroka i evolucije.

Usprkos mladih promjena, postojeće prilike su uglavnom odraz prošlih agrarnih i društveno-političkih sistema. Tradicionalne oblike zemljišne razdiobe i agrarne strukture uopće, formirane uvjetima feudalnog društva i potreba Vojne Krajine, kapitalizam je narušio i prilagodio novim prilikama. Kapitalističko društvo nije međutim izvršilo korjenite promjene u agraru, jer su se one odvijale unutar tradicionalnih okvira. Kapitalizam je liberalizirao selo i omogućio diobu zemlje, ali to je dovelo do usitnjavanja posjeda i općeg slabljenja ekonomske snage seljaka. Kako je u isto vrijeme rastao broj seoskog stanovništva, to je jačala ovisnost sela od grada radi potrebe razmjene dobara i uposljanja seljaka u sporednim zanimanjima (rudarstvu, industriji, prometu). Mogućnosti zaposljenja bile su međutim ograničene, pa je proletarizacija sela normalna pojava takvog razvoja. Negativne posljedice su poznate. Socijalistička rekonstrukcija sela mora biti korjenita, jer novi društveno-ekonomski odnosi na našem selu ne mogu počivati na oblicima zemljišne razdiobe iz feudalnog, odnosno kapitalističkog razdoblja.

Sistem zemljišne razdiobe važan je dakle element u toj problematici, pa će o njoj biti više govora u ovom radu.

Postanak osamljenih gospodarstava s okupljenim posjedima

Evolucija zaselaka sa sekundarnom razdiobom na blokove ukazuje da su oni stvarani diobom prvobitnog osamljenog gospodarstva s okupljenim posjedom. To znači, da su u našem kraju izvorno postojala sama dva oblika seoskih naselja i zemljišne razdiobe — osamljena gospodarstva s okupljenim posjedom i zaseoci s prvobitnom razdiobom na blokove. Kako se njihov raspored podudara sa zonama različite kolonizacije i posjedovnih odnosa (u pogledu šuma i pašnjaka), očito su njihove karakteristike uvjetovane različitim društveno-ekonomskim prilikama u doba nastajanja.

Kako su zaseoci s prvobitnom razdiobom na blokove bili ograničeni samo na uzak podgorski pojas, oni nisu utjecali na opći izgled kraja u tolikoj mjeri kao osamljena gospodarstva s okupljenim posjedom, pa o uzrocima njihova stvaranja ovdje ne ću govoriti.

Od većeg je interesa postanak osamljenih gospodarstava s okupljenim posjedom, jer je, društveno-ekonomskim promjenama polovicom 19. stoljeća, iz njih nastao današnji pejzaž. Agrarnom su se preobrazbom osamljena gospodarstva dijelila i nastali su zaseoci, dok se okupljeni posjed cijepao i nastao je sistem razdiobe na sekundarne blokove. Ti oblici seoskih naselja i zemljišne razdiobe najvažniji su elemenat u izgledu današnjeg pejzaža. Promjene su bile brze i radikalne i uzroke te brze transformacije, odnosno nestanak osamljenih gospodarstava s okupljenim posjedima, možemo uočiti tek onda, kad su nam poznati uzroci njihova postanka.

Dosadašnja shvaćanja — Od početka proučavanja oblika zemljišne razdiobe raspravlja se problem vremena postanka i uzroka stvaranja osamljenih gospodarstava s okupljenim posjedima. Ranija se shvaćanja postepeno mijenjaju, jer noviji rezultati ukazuju na nove elemente. Najveći broj radova potječe iz zemalja zapadne i srednje Evrope i postignuti se rezultati pretežno odnose na ta područja. Još je uvijek sporno pitanje vremena postanka i uzroka stvaranja ovih oblika seoskih naselja i njihove zemljišne razdiobe kod nas. Problem je u našim krajevima malo proučavan i većinom bez analize prilika na terenu.

A. Meitzen,¹¹⁸ koji je počeo istraživanje oblika zemljišne razdiobe, smatrao je osamljena gospodarstva s okupljenim posjedima, specifičnim keltskim oblicima, za razliku od velikih zbijenih sela, koje je oblik pripisivao području germanske kolonizacije. Kasniji njemački autori O. Schlüter¹¹⁹ i R. Gradmann¹²⁰ ne slažu se s gledanjem Meitzena. Schlüter doduše dopušta veliku starost osamljenih gospodarstava, jer smatra, da ona predstavljaju najstariji oblik naselja ne samo u Zapadnoj Evropi, već i u području Istočnih Alpa (str. 258.) On dopušta mogućnost i njihova mlađeg postanka, jer — zajedno sa zaseocima — mogu nastati voljom vlastelina (str. 251). Gradmann ide dalje i potpuno zabacuje etničku pripadnost osamljenih gospodarstava i smatra ih mladim oblikom seoskih naselja. Utvrdio je, da su se u Würtembergu prvobitno zbijena sela počela od 16. stoljeća pretvarati u osamljena gospodarstva s okupljenim posjedom. Pored praktičnih prednosti pri obradivanju, glavni je razlog promjena bila mogućnost istovremene diobe ranije skupnog seoskog ili općinskog prostora, pretežno pašnjaka. Osamljena su gospodarstva ovdje noviji oblik i razvila su se iz ranije zbijenih sela (str. 185). Slično gledište zastupa kasnije i A. Demangeon,¹²¹ koji odbacuje teoriju etničke pripadnosti i ukazuje na vezu različitih oblika seoskih naselja s vremenom kolonizacije i odgovorajućom agrarnom ekonomijom. Smatra, da su zbijena naselja stariji oblik, nastao pod utjecajem prvobitno skupnog agrarnog sistema, a u vrijeme, kad je prevladavala zemljoradnja i bilo dovoljno obradivih površina. Rastrkana su naselja, po njemu, nastala zbog prevladavanja stočarstva i na manje pogodnim prostorima i u uvjetima individualnog

¹¹⁸ A. Meitzen, o. c.

¹¹⁹ O. Schlüter, Die Formen der ländlichen Siedlungen, Geographische Zeitschrift, Leipzig-Berlin, 1900.

¹²⁰ R. Gradmann, o. c.

¹²¹ A. Demangeon, La géographie de l'habitat rural, Annales de Géographie, XXXVI, Paris, 1927., str. 14.

zemljišnog vlasništva.¹²² Zasluga je Gradmanna i Demangeona, što je naučno tretiranje problematike prihvaćeno u njihovim i u drugim zemljama.

G. Niemeier¹²³ razmatra pretežno problem zemljišne razdiobe na dijelove (»Gewannflur«), ali se dotakao i pitanja razdiobe na blokove (»Blockflur«). On veže taj oblik zemljišne razdiobe pretežno uz osamljena gospodarstva (i »Gutshöfen«), a izuzetno i uz manja sela. Ističe, da dioba na blokove pripada genetski, a time i vremenski, različitim vremenskim epohama uključujući ovdje Srednji i Novi vijek. U svim slučajevima, gdje moderni katastar u Njemačkoj pokazuje sistem dioba na blokove, redovno se radi o oblicima, koji su nastali srednjovjekovnim ili mlađim krčenjem, odnosno odgovarajućim oblicima agrarne organizacije. To vrijedi za velike prostore zapadnog dijela Njemačke. Autor ne kaže mnogo o uzrocima stvaranja. W. D. Sick¹²⁴ daje podatke o stvaranju izvornih osamljenih gospodarstava s okupljenim posjedima kao i o pretvaranju zbijenih sela s otvorenim poljima u osamljena gospodarstva, i to od 16. stoljeća u jugozapadnom dijelu Njemačke i u sjeveroistočnom području Švicarske. Proces je zahvatio velik i kontinuiran prostor. Izvorni su se oblici stvarali na nepovoljnijim prostorima i mladom kolonizacijom, dok je pretvaranje zbijenih sela u osamljena gospodarstva bilo ekonomski uzrokovano.

Osamljena gospodarstva s okupljenim posjedom naknadno se stvaraju iz zbijenih sela i otvorenih polja i u Engleskoj (djelomično i Irskoj¹²⁵), Danskoj¹²⁶ i Švedskoj¹²⁷. Pokret okupljanja posjeda i njegova ograđivanja u Velikoj Britaniji vršio se od 1450. — 1750. privatnom inicijativom, a naknadno je potican i zakonima. Oko god. 1850. otvorena su polja i zbijena naselja u Velikoj Britaniji već rijetkost. Do promjena je došlo zbog novih ekonomskih prilika, kad je razvojem tekstilne industrije porasla važnost stočarstva, odnosno produkcija vune. Okupljanje nije međutim zahvatilo sva sela, jer mnoga ili uopće nisu imala otvorenih polja ili su ta već nestala u ranom srednjem vijeku¹²⁸. Osamljena gospodarstva u Velikoj Britaniji mogu dakle biti starijeg i novijeg datuma, a ni uzroci mlađih, odnosno starijih, nisu isti. Velika Britanija je tipičan primjer stvaranja osamljenih gospodarstava s okupljenim posjedom iz zbijenih sela i otvorenih polja i upravo po uzoru na nju vršile su se promjene i u ostalim navedenim zemljama¹²⁹.

U našoj su zemlji ovi problemi istraživani samo u Sloveniji. U prikazu slovenskih seoskih naselja A. Melik¹³⁰ ističe sumnju o relativnoj mladosti svih osamljenih gospodarstava i rastrkanih sela, jer bi u tom slučaju veliki prostori Slovenije bili dugo vremena nenaseljeni. On dopušta njihovu veću starost, ali drži, da su ipak pretežno mlađeg postanka. S. Ilešič¹³¹, uspoređujući zaseoke sekun-

¹²² A. Demangeon, Agricultural Systems of Western Europe, UGI, Rapport de la Commission de l'habitat rural, 1928.

¹²³ G. Niemeier, Gewannfluren, ihre Gliederung und die Eschkerntheorie, *Pet. Mitt.*, 1944., str. 57—74.

¹²⁴ D. W. Sick, Die Vereinödung im nördlichen Bodenseegebiet, *Württbg. Jahrbücher für Statistik und Länderkunde*, 1951/52. — izvadak iz disertacije — i Flurzusammenlegung und Ausbausiedlung in der Nordostschweiz, *Erdkunde*, 1955.

¹²⁵ E. E. Evans, Some Survivals of the Irish Open-field System, *Geography*, XXIV, str. 24—36.

¹²⁶ B. Biuns, The Consolidation of fragmented agricultural holdings, *FAO, Agricultural Studies* № 11. Washington, 1950.; H. Thorpe, The influence on the form and pattern of rural settlement in Denmark, *Transactions and Papers*, 1951, str. 113—129.

¹²⁷ H. Anderson i S. Kohlberg, Redefinition of farms in Sweden, *The Farm Economist*, Oxford, 1947, № 9 i 10.

¹²⁸ H. C. Darby, The changing English Landscape, *The Geographical Journal*, London, 1951 str. 385.

¹²⁹ Promjene u Danskoj i Švedskoj bit će prikazane kasnije u vezi s fragmentacijom posjeda.

¹³⁰ A. Melik, Kmetška naselja na Slovenskem, *Geografski vestnik*, Ljubljana, 1933, str. 133.

¹³¹ S. Ilešič, o. c.

darne razdiobe na blokove s aglomeracijom većeg broja osamljenih gospodarstava s okupljenim posjedom, smatra posljednje mlađim oblicima (str. 62). Drži, da su osamljena gospodarstva nastala diobama posjeda ili slučajnim grupiranjem domova (str. 66.), odnosno da sva ta naselja pokazuju karakteristike sekundarnog naseljavanja u području starijih zbijenih sela, pri tome ostaje i u svom novijem radu o zemljišnoj razdiobi u Sloveniji¹³² i kaže, da osamljena, odnosno dvojna ili trojna gospodarstva s okupljenim posjedom između zaselaka s razdiobom na blokove, predstavljaju u predalpskim brežuljcima mlađu kolonizaciju na prirodno nepovoljnim terenima (str. 88.). Osamljena gospodarstva u Sloveniji su na raščlanjenom reljefu, a zatvorena osamljena gospodarstva i u izrazito planinskom kraju. U ravninama su osamljena gospodarstva izuzeci i tu su većinom mlađa i nastala su u šumama ili na njihovim rubovima.

Iz pregleda navedene literature zaključujemo, da osamljena gospodarstva s okupljenim posjedima mogu biti ranog postanka, ali veći broj autora ukazuje na njihovo kasnije stvaranje iz zbijenih sela i otvorenih polja, i to kolonizacijom nenaseljenih i prirodno nepovoljnih sredina ili razbijanjem ranije jače zbijenih naselja zbog izmijenjenih socijalnih prilika; nalazimo ih u nizinama, ali prevladavaju na brežuljkastim terenima. Posljednje naročito vrijedi za one krajeve, gdje osamljena gospodarstva predstavljaju prvobitne oblike seoskih naselja.

Većina autora ne daje konkretnije podatke o socijalnoj strukturi niti o ekonomskim prilikama u kojima su se navedeni oblici seoskih naselja stvarali. Pri promatranju slavenskih oblika seoskih naselja relativno najviše takvih podataka daje H. Wilhelmy¹³³, ali se čini, da je njegovo gledanje odraz opće raširenog shvaćanja, pretežno u zapadnoevropskim zemljama, koje u regionalnim radovima ne će uvijek naći potvrdu. Smatra, da su u Rusiji vrlo rano postojala tri genetska oblika seoskih naselja (zapravo tri razvojne faze jednog genetskog tipa, moja primjedba) vezana uz zadrugu kao osnovnu socijalnu jedinicu, i to osamljena gospodarstva, zaselak i zbijeno selo (str. 81.). Kod svih Slavena zadruga je predstavljala osnovnu formu socijalne organizacije, a osamljena gospodarstva najelegantniji oblik njihovih naselja (str. 82.). Osamljena gospodarstva su u Rusiji dominirala do 15. stoljeća, pa su tek porastom članova zadruga i zbijanjem grupa dvorišta postepeno prerasla u zaseoke (str. 85.). Ističe, da i danas diobom zadruga nastaju zaseoci, a daljnjim diobama i zbijena sela. Iako su osamljena gospodarstva najstariji oblik seoskih naselja, rijetko se za danas postojeća gospodarstva može utvrditi veća starost od nekoliko stoljeća. Navodi primjere iz planinskih dijelova Bugarske, gdje su osamljena gospodarstva gotovo bez izuzetka nastala u doba turske okupacije raspadanjem ranije zbijenih sela (str. 86., 87. i 97.).

Na etničkom području Južnih Slavena razlikuje J. Cvijić¹³⁴ rastrkana (»sela razbijenog tipa«) i okupljena (»sela zbijenog tipa«) seoska naselja. Dok rastrkana naselja prevladavaju u području patrijarhalnog režima zbog manje naseljenosti i prevladavanja ekstenzivnog ratarstva i stočarstva (str. 345.), postanak okupljenih naselja veže Cvijić uz utjecaj čitlučkog ekonomskog sistema te tursko-istočnjačke i mediteranske civilizacije (str.

¹³² S. Ilešič, Sistemi poljske razdelitve na Slovenskem, Ljubljana, 1950.

¹³³ H. Wilhelmy, Völkische und koloniale Siedlungsformen der Slawen, Geographische Zeitschrift, 1936.

¹³⁴ J. Cvijić, Balkansko poluostrvo i južno-slavske zemlje, Osnove antropogeografije I, Beograd, 1922.

356.). »Starovlaški tip« je osnovni oblik rastrkanih naselja; zauzima velik prostor, unutar kojeg su razbacani »krajevi, mǎle i zaseoci«. Zaseoke su osnovale i u njima se razmnožile zadruga, koje su im dale i ime. Gotovo sva sela nastala su na krčevinama, koje odvajaju preostali šumarci. Glavni je posjed okupljen oko kuće (str. 332.). Iz osnovnog se starovlašskog tipa stvaraju naknadnim diobama zadruga (manje i doseljavanjem izvana) okupljena sela, koja Cvijić naziva »šumadijskim tipom«. Do prve polovice 19. stoljeća sela u Mačvi, Kolubari, Smederevskoj Jasenici, Moravi te oko Save i Dunava uglavnom su pripadala starovlaškom tipu, pa su se tek naknadno porastom stanovnika okúpila (str. 333. i 334.).

Navedena gledanja Wilhelmyja i Cvijića su u osnovi gotovo identična, jer oĀa postanak osamljenih gospodarstava s okupljenim posjedom vežu uz zadrugu, s tom razlikom, što Cvijić ističe kao razlog stvaranja okupljenih posjeda i manju naseljenost te ekstenzivno ratarstvo i stočarstvo, ali i to tek usput i bez potrebnih objašnjenja. Razvojni proces stvaranja seoskih naselja od osamljenih gospodarstava preko zaselaka do zbijenih sela, kako ga iznose Wilhelmy i Cvijić, posve odgovara razvoju u našem kraju, na što sam ukazao prikazom stvaranja zaselaka sa sekundarnom razdiobom na blokove. Tom razvoju nemam što dodati, ali smatram, da je za postanak prvobitnih oblika, dakle osamljenih gospodarstava s okupljenim posjedom, potrebno dati detaljnija objašnjenja. Čini se, da Wilhelmy svoje gledanje o postanku osamljenih gospodarstava temelji na starijoj literaturi o zadrugama, a dalji razvoj do zbijenih sela na poznavanju relativno mladih bugarskih naselja¹³⁵. Dok je razvoj dobro dokazao, postanak je baziran na nesigurnim pretpostavkama. Cvijićevo je mišljenje tipično generaliziranje; njegov patrijarhalni gospodarski režim ne vrijedi za sva područja, u kojima su utvrđena osamljena gospodarstva s okupljenim posjedom, pa se ne može prihvatiti ni kao opći uzrok za stvaranje ovog oblika seoskog naselja i zemljišne razdiobe.

Vlastita istraživanja — Osamljena su gospodarstva s okupljenim posjedom i u našem kraju sve do agrarne preobrazbe bila vezana uz zadruga, i razbijanjem ovih nestaju i osamljena gospodarstva i njihovi okupljeni posjedi. Međusobna ovisnost je dakle očita, te se postavlja pitanje uzročne veze. Nameću se međutim dva pitanja ili mogućnosti, i to: 1. da li je postanak osamljenih gospodarstava s okupljenim posjedima zaista bio uvjetovan unutrašnjom strukturom »slavenske zadruga« kao osnovne socijalne jedinice (u smislu citata Wilhelmyja), odnosno 2. nije li postanak i relativno dugo podržavanje okupljenih posjeda (i uz njih vezanih zadruga, koje se u našem kraju sigurno javljaju tek u 16. stoljeću¹³⁶) bilo uvjetovano specifičnim društveno-ekonomskim prilikama, kojima je okupljeni posjed odgovarao kao najprikladniji oblik zemljišne razdiobe, a zadruga tek kao subjekt njihova vlasništva, i to samo formalnog?

¹³⁵ H. Wilhelmy, Hochbulgarien I., Die ländlichen Siedlungen und die ländliche Wirtschaft, Schriften des Geographischen Instituts der Universität Kiel, 1935.

¹³⁶ R. Strohal, Varaždinska županija od 1550—1660. god., Zbornik za nar. život i običaje Juž. Slavena, knj. 28, sv. 2, ističe, da se zadržna institucija u čitavoj županiji počela jače razvijati tek u drugoj polovici 16. stoljeća.

Ne ulazim u problematiku zadružne institucije, jer je to čisto pravna i sociološka tematika. Iz postojeće literature¹³⁷ se vidi, da o vremenu i uzrocima postanka i samih zadruga ne postoji jedinstveno gledanje. To znači, da bi i opći zaključak o ovisnosti osamljenih gospodarstava s okupljenim posjedom o karakteru slavenske zadruge bio u najmanju ruku nesiguran. U novije se vrijeme pojavljuje sve više radova, koji dokazuju, da su zadrugama slične institucije postojale i kod drugih naroda. Za razliku od slavenskih zadruga, starost i rodbinski značaj tih institucija potvrđuju sve donedavna očuvani posjedovni odnosi i oblici zemljišne razdiobe. Ali ni uz njih nisu bila nužno osamljena gospodarstva s okupljenim posjedom¹³⁸.

¹³⁷ I. Strohal, polazeći od činjenice, da su institucije slične zadrugama konstatirane i kod drugih naroda, a ne samo slavenskih, smatra, da one nisu slavenska specifičnosti (u: O uzrocima pojavi zadruga, Mjesečnik XXIX, 1903, str. 759—770, iznosi rezultate Laveleyea. Ovaj u radu: De la propriété et de ses formes primitives«, kaže, da su se zadruge pojavile u Francuskoj krajem Srednjeg vijeka, a nestale su ukinućem podaničkih odnosa), niti prvobitni subjekt vlasništva dobara (u »Sprega, kao argumenat prvotne zajednice dobara kod starih Slavena«, Mjesečnik, XXX, 1904, str. 256—268). Ne slaže se i odbija u nauci postojeće shvaćanje, da su naše zadruge predstavljale ostatak prastare uredbe, koja je postojala kod Slavena. Po njegovu je shvaćanju takvo gledanje rezultat utjecaja slavenofilske škole, a jedini dokaz »kraljičinodvorski i zelenogorski rukopis« (prema: M. Maurović, Dr. Strohal, nekrolog, Ljetopis Jug. Ak., sv. 33, str. 188). Pobija sve važnije zastupnike suprotnog gledišta (naročito Kadleca, Bogišića i Utješinovića), koji su do njegove pojave bili brojni (osobito su se javljali u Gospodarskom listu od 1850.—1862.). Iznosi vlastitu koncepciju o postanku zadruga (za razliku od pristaša starosti i slavenske specifičnosti, čiji su argumenti u većini slučajeva nejasni). Tvrdi (u: »Razvitak zadržnog prava u Hrvatskoj i Slavoniji«, Mjesečnik, 1904., br. 6—12, 1905. 1—2, 1906. 1—6, 1907. 2—4), da je zadruka nastala razvojem iz individualnog vlasništva pod utjecajem feudalnih odnosa Srednjeg vijeka. Treba naglasiti originalnost Strohalova shvaćanja i znatan utjecaj što ga je ono imalo na našu pravnu literaturu o problemu zadruga. Iako njegovi pogledi nisu naišli na veći odaziv u kasnijim radovima drugih autora, činjenica je, da je broj radova suprotnog gledišta kasnije postao daleko manji. Iako je Strohal ostao prilično osamljen, utjecaj njegovih pogleda bio je velik, što se nazire već iz navedenog nekrologa, koji je napisao M. Maurović (ovaj inače nije dijelio mišljenje Strohala, što se vidi iz redova V. Mažuranića u Prinosima za hrvatsko pravno-povjesni rječnik, natuknica »zadruka«, str. 1632.). Maurović drži »da nijesmo imali i da nemamo boljeg poznavaoa južno-slavenskih zadruga, a napose hrvatskog zadržnog prava od pokojnika« (str. 187). Iako mu predbacuje oskudnost vrela, kojima se služio u raspravama o postanku zadruga, ističe, da »što se najstarije historije zadruga tiče, Strohal ima pravo«. U najstarijim se naime spomenicima ne nalaze podaci o svim onim elementima (ograničena prava oca obitelji u raspolaganju kućnom imovinom, zajednički život više osoba, koje zajednički obrađuju nekretnine), koji po Strohalovu mišljenju čine bit postojećih zadruga. Primjećuje međutim, da se zbog toga ne može zaključiti, da novije zadruge nisu kasniji stadij u razvoju kakvog ranije kolektivnog vlasništva (str. 189.).

¹³⁸ Novija istraživanja o odnosima seoskih naselja, zemljišne razdiobe i socijalne strukture daju sve više podataka o postojanju zadrugi sličnih ustanova i u drugim zemljama. Navodim samo neke zemlje, i to one, na rubovima zapadne i sjeverne Evrope. Magnus Olsen (»Farms and Fans of ancient Norway«, Oslo, 1928.) identificira južno-slavenske zadruge sa sličnim institucijama (citira: patriarchal family, Die Grossfamilie, la famille patriarchale, zadruge) po zabačenijim dijelovima Norveške i sjeverne Švedske, gdje su se ove sačuvale sve do kraja 19. stoljeća (navodi, da ih je bilo i na Islandu). Ističe, da su one kod južnih Slavena bile samo sačuvane u najrazvijenijoj formi, ali da su inače bile poznate i drugdje po Evropi, Indiji i dalje na istoku. Navodi, da su stanovnici planinskih dijelova Škotske sve do

Ima međutim i drugih elemenata, koji ukazuju, da se postanak osamljenih gospodarstava s okupljenim posjedima ne može objašnjavati samo strukturom zadruga. Nije opravdana tvrdnja *Wilhelmyja*¹³⁹, da je raniji raspad zadruga kod Poljaka, Čeha i Slovaka posljedica kulturnog djelovanja Germana, dok je taj utjecaj kod Južnih Slavena navodno nedostajao, zbog čega su se zadruga ovdje dulje zadržale. Postavlja se onda pitanje, zašto se u Hrvatskoj upravo u 16. stoljeću, kad ona ulazi u sklop zemalja habsburške krune, zadruga ne samo ne ruše, već se naprotiv stvaraju nove. Pored toga, ima radova, koji dokazuju, da osamljena gospodarstva u navedenim slavenskim zemljama nisu bila isključivo vezana na stare zadruga. Rezultati *B. Zaborskog*¹⁴⁰, *F. Řikovskog*¹⁴¹ i *Š. Fekećea*¹⁴² pokazuju, da su osamljena gospodarstva kod tih naroda različite starosti.

Različit vremenski postanak osamljenih gospodarstava kod slavenskih naroda ukazuje, da osamljena gospodarstva s okupljenim posjedom nisu nužno vezana uz zadruga, a to vrijedi i za naš kraj. Gruntovne knjige iz druge polovice 19. stoljeća pokazuju, da su neke katastarske općine imale pretežno zadružna gospodarstva, u drugim je katastarskim općinama naprotiv broj individualnih gospodarstava bio veći. Nije bilo ni pravila u rasporedu individualnih i zadružnih gospodarstava unutar pojedinih dijelova našeg kraja, jer sam ih nalazio izmiješane. Značajno je dalje, da u našem kraju tokom feudalnog perioda u sistemu zemljišne razdiobe zadružnih i individualnih gospodarstava nije bilo nikakvih razlika, a i proces diobâ od sredine 19. stoljeća jednako je zahvatio zadružna i individualna gospodarstva. Okupljeni su posjedi u našem kraju u kratkom periodu druge polovice 19. stoljeća posve nestali.

18. stoljeća živjeli u velikim porodicama (zvanim »stocks«) od 50—60 ljudi. *G. R. J. Jones* (»Some medieval rural settlements in North Wales«, *Transactions and Papers*, 1953.) ističe, da se srednjovjekovno društvo Walesa sastojalo od ratara (»bondmen«, vezanih uz zemlju) i brojnijih stočara (»freemen«). Stočari su živjeli u plemenskim rodovima, koji su imali pravo korištenja jednog šireg područja za ispaše i nešto za obradu. Navodi, da su manji rodovi živjeli zajednički poput patrijabalnih jugoslavenskih zadruga. Povećanjem broja stanovnika stočari su prelazili na ratarstvo, a to je dovelo do slabljenja plemenskih veza. No plemenska struktura ostavila je tragove u posjedovnim odnosima sve do 16. stoljeća. Najjasnije se utjecaj plemenskog života na posjedovne odnose, oblik naselja i sistem zemljišne razdiobe očuvao u Irskoj (naročito sjevernoj). *E. E. Evans* (»Irish Heritage«, Dundalk, 1949.) ističe da je »townland« (u Walesu je njemu odgovarao »perishland«) predstavljao osnovnu zemljišnu jedinicu, naslijeđenu još od Kelta. Te su jedinice bile naseljene grupama rodbinski povezanih porodica, koje su obrađivale zemlju po sistemu »rundale« (obrađive parcele svake su godine mijenjale korisnika), dok je ispaša bila zajednička. Stanovništvo jednog »townlanda« živjelo je u zaseoku (»clackhan«) i obično su svi imali isto prezime. Najizrazitiji takav primjer očuvao se do danas u Coolnagoppoge, u Sjevernoj Irskoj. O takvim odnosima zadruga i zemljišne razdiobe kod Slavena podaci su vrlo oskudni i nesigurni.

¹³⁹ *H. Wilhelmy*, spomenuti rad.

¹⁴⁰ *B. Zaborski*, *O kasztalach wsi w Polsce i ich rozmieszeniu*. Polska Akademia Umiejętnosci, 1926.

¹⁴¹ *F. Řikovský*, *Několik poznámek ke klasifikaci venkovských sídel s hlediska zeměpisného*. Sborník československé společnosti zeměpisné, 1936.

¹⁴² *Š. Fekećea*, *Typy vidieckeho osídlení na Slovensku, Spisy Slovenskej zeměpisnej spoločnosti*, Bratislava, 1947.

Uzročna se vezanost osamljenih gospodarstava s okupljenim posjedima uz zadruge kao osnovne socijalne jedinice ne može sa sigurnošću dokazati; problem postanka osamljenih gospodarstava s okupljenim posjedom mnogo je složeniji.

Kod navedenih autora preteže shvaćanje o mlađem postanku osamljenih gospodarstava s okupljenim posjedima uz različita objašnjenja (S c h l ü t e r — voljom vlastelina, D e m a n g e o n — prevladavanjem stočarstva na manje vrijednim prostorima i uvjetima individualne agrarne organizacije, I l e š i č — sekundarnim naseljavanjem u području starijih okupljenih naselja ili na prirodno nepovoljnim lokalitetima). Ne uzimajući u obzir osamljena gospodarstva s okupljenim posjedima, koja su nastala planskim razbijanjem zbijenih naselja (Engleska, Švedska, Danska, Švicarska, Njemačka), što ukazuje na racionalnost takvog oblika zemljišne razdiobe, a to izričito naglašava i E. O t r e m b a¹⁴³, većina autora stvaranje izvorno osamljenih gospodarstava s okupljenim posjedom objašnjava ekstenzivnijom i zatvorenijom privredom na prirodno nepovoljnim terenima. Ova shvaćanja velikog broja autora o stvaranju osamljenih gospodarstava s okupljenim posjedom u uvjetima nepovoljnijih ekonomskih prilika i slabije vrijednosti naseljenih prostora nisu slučajna. Važno je stoga utvrditi vrijeme, prilike i uvjete, pod kojima se osamljena gospodarstva s okupljenim posjedima javljaju u našem kraju, jer su isti oblici zemljišne razdiobe najvjerojatnije posljedica istih ili sličnih uzroka bez obzira na međusobnu prostornu udaljenost. Jedina druga mogućnost tumačenja je etnička pripadnost, a tu je nauka odbacila.

U prikazu naseljenosti pokazao sam, da su najveći dijelovi zaravni prigorja sve do polovice 16. stoljeća bili slabo naseljeni. Naknadnom kolonizacijom upravo ti prostori dobivaju sve veću vrijednost i na njima su nastali najčistiji oblici osamljenih gospodarstava s okupljenim posjedima. Taj je oblik naselja i zemljišne razdiobe u najvećem broju mlađeg datuma, stvoren naseljavanjem u vrijeme najrazvijenijih feudalnih odnosa. Tada elementima stare plemenske organizacije, uz čije raspadanje mnogi autori vežu postanak zadruga, nije bilo više ni traga.

Više pažnje treba posvetiti prilikama naseljavanja i uvjetima, pod kojima se ono vršilo, odnosno društveno-ekonomskoj pozadini tog sistema zemljišne razdiobe. Nameće se naime pitanje, nije li postanak osamljenih gospodarstava s okupljenim posjedima u 16. stoljeću, kad se ona najviše javljaju, bio uvjetovan nepovoljnim prilikama, sličnim na prilike u drugim zemljama, gdje su se ti oblici izvorno stvarali. Nije li stvaranje osamljenih gospodarstava za vrijeme turske opasnosti i velikih obaveza prema feudalcu (u građanskoj Hrvatskoj), odnosno prema caru (u Vojnoj Krajini) bilo uvjetovano nepovoljnim socijalnim prilikama i ekonomskim stanjem, te je za autarkičnu seosku ekonomiju okupljen posjed predstavljao najpovoljniji oblik zemljišne razdiobe, a zadružna organizacija idealan subjekt vlasništva?

Nije slučajno, što su sela u Posavini, gdje se — pred kraj 15. stoljeća — na gotovo opustjelom prostoru — naseljavaju doseljenici iz Bosne, bila

¹⁴³ E. O t r e m b a, Allgemeine Agrar- und Industriegeographie, Erde und Weltwirtschaft, Bd. III., Stuttgart, 1953, str. 146.

rastrkana, a posjedi vezani uz zadruge, o čemu lijepo govori M. A. Reljković u svom »Satiru«. Vojna krajina (pod koju su ta naselja spadala) temeljila se na zadrugama, te je različitim odlukama pogodovala njihovu stvaranju. Jedino su zadružna gospodarstva s brojnijom radnom snagom mogla podnositi sve obaveze graničara¹⁴⁴, a istovremeno i obrađivati svoja zemljišta¹⁴⁵. I u graničnom području zapadne Hrvatske okupljeni su posjedi predstavljali najvažniji oblik zemljišne razdiobe, a zadruge dominantan oblik seoske agrarne organizacije. I jedno se i drugo međutim stvara kolonizacijom od početka 17. stoljeća do sredine 18. stoljeća¹⁴⁶. Doseljenici su izbjeglice iz Bosne i žive u krvnim zadrugama. Stanovništvo dolazi postepeno i u manjim grupama, a vojne ih vlasti zadržavaju radi obrane granice. Kako koja grupa dolazi, tako se naseljava po izdvojenim obradivim prostorima krškog područja. Doseljeno stanovništvo teži da se smjesti u sredinu posjeda i da živi odvojeno. Nastali su brojni zaseoci s imenima zadruga, koje su ih osnovale. Tako nastala rastrkana sela, sređivanjem prilika u Vojnoj krajini, postala su nepovoljna za njezinu upravu (radi sigurnosti, novačenja i pobiranja poreza), pa u 18. stoljeću dolazi do pokušaja okupljanja, kojim su, usprkos općem neuspjehu, mjestimično nastala zbijena sela¹⁴⁷ kao sekundarni oblik naselja.

I u području Vojne krajine osamljena gospodarstva s okupljenim posjedom su dakle bila u vezi sa zadružnom institucijom, i očito nemaju veze s plemenskom baštinom. U mnogim je područjima Vojne krajine, gotovo cjelokupno hrvatsko starosjedilačko stanovništvo tokom ratova izgignulo ili se iselilo. Vojna je uprava na opustjele krajeve naselila prebjege iz zemalja pod turskim jarmom.¹⁴⁸ Očita je naprotiv ovisnost zadruga o organizaciji Vojne krajine, u kojoj je graničar bio dužan davati carsku, pukovsku i kapetansku rabotu. Za cara peče ciglu i gasi vapno za gradnju tvrđava. Vozio je drvo, za čardake, za oficirske stanove i za skladišta. Pukovnija je tražila gradnju cesta i mostova, sječū šuma, dovoz ogrjeva i čišćenje kopitnice uz Savu i Kupu. Kapetanija je nametala stražu po čarda-

¹⁴⁴ J. Bösendorfer, o. c., str. 73.

¹⁴⁵ I. Stroh al, Razvitak zadružnog prava u Hrvatskoj i Slavoniji, Mjesečnik, 1904, br. 9, ističe, da je već u statutima i privilegijama Varaždinske pukovnije god. 1630, bilo određeno, da seoski knezovi imaju strogo paziti, da svaki kućegospodar hrani sve muške članove iznad 17 godina, t. j. one, koji će postati sposobni i potpasti pod vojnu dužnost (str. 640.). Vojni je erar imao ošasno pravo na imovinu svakog krajišnika, koji iza sebe nije ostavio zakonskog nasljednika. Da predusretnu pravu fiska, krajišnici su bili prisiljeni živjeti u zajednici s onim krajišnicima, kojima su poslije smrti htjeli ostaviti svoju imovinu. U krajiškim pravima od god. 1754. određuje se naime, da leno onog krajišnika, koji nije ostavio zakonskog nasljednika, pripada fisku, ali samo u slučaju ako dotičnik nije živio s drugim krajišnicima u imovnoj zajednici (str. 642.).

¹⁴⁶ A. Blanc, Poskus statistične interpretacije pri študiju agrarne strukture na zahodnem Hrvatskem, Geografski vestnik, XXV, str. 59.

¹⁴⁷ A. Blanc, Odnos historije i geografije, Geografski glasnik XIV—XV, Zagreb, str. 38.

¹⁴⁸ I. Stroh al, Razvitak zadružnog prava u Hrvatskoj i Slavoniji, Mjesečnik, 1904, br. 12, tvrdi, da ovi stanovnici nisu sa sobom mogli donijeti zadruge, »koje mogu postojati samo obzirom na neko zemljište, koje zadrugari zajednički obrađuju i uživaju, kao što nisu ni prijašnje zemljište mogli prenijeti u novu domovinu (str. 882.).

cima i duž nasipa zbog poplava.¹⁴⁹ U takvim je prilikama zadružna organizacija bila najpovoljniji subjekt zemljišnog vlasništva, jer je samo veći broj zadrugara mogao izvršavati postavljene obaveze, a okupljeni je posjed najprikladniji oblik zemljišne razdiobe u autarkičnoj ekonomiji. Očito je postanak okupljenih posjeda rezultat više faktora. Krvno srodstvo, postepena kolonizacija u manjim grupama, izolirane obradive površine te društvene prilike vremena jesu faktori, koji su pogodovali stvaranju osamljenih posjeda i zadruga. Teško je reći, koji je od navedenih faktora bio najvažniji, ali je činjenica, da su okupljeni posjedi i zadruge brzo nestali ukidanjem Vojne krajine (god. 1873.), koja ih je podržavala. Naprotiv, krvno srodstvo nije moglo tako iznenada izbljedjeti (barem ne kod svih), što ukazuje na njegovo sporedno značenje.

Usprkos znatnim društvenim razlikama Vojne krajine i našega kraja (u građanskoj Hrvatskoj), u ovom su se također razvili isti oblici seoskih naselja i zemljišne razdiobe, a to znači, da su postojali potrebni uvjeti. Sekundarna kolonizacija prigorja mogla se vršiti stvaranjem obradivih površina na račun šuma. Feudalci su rado primali došljake (bez obzira, da li su se spuštali iz starijih naselja podgorske zone ili su dolazili izvana), jer su od većeg broja kmetova imali veće prihode. I feudalci su većinom novajlije u našem kraju. Kako se pak kolonizacija vršila postepeno, bilo je normalno, da se svakoj nadošloj skupini dodijeli izvjestan prostor, za krčevine i gradnju kuće. Bilo je najlakše, da svaka skupina dobije odvojen prostor, jer je rebrast karakter terena onemogućivao krčenje većih i kontinuiranih površina, potrebnih za zbijena sela i otvorena polja. Moguće je, da je na odvojeno naseljavanje utjecala i krvna veza. Posljedica i ujedno najbolji dokaz ovakvog načina naseljavanja su ranije konstatirani posjedovni odnosi, iz kojih vidimo, da je svako gospodarstvo, pored obradivih površina i livada, na individualno uživanje dobilo pašnjake i šume. I raspored vlastelinskih posjeda pogodio je odvojenom naseljavanju. Posjedi vlastelinstva bili su razbacani (to pokazuje i popis urbarskih selišta iz god. 1848.), a kmetovi su ih mogli najbolje obrađivati, ako su im bili blizu.

Možda nije bila bez utjecaja i želja vlastelina, da kmetška gospodarstva drži razbacana, kako bi spriječio kolektivne pobune izrabljivanih kmetova (do kojih je usprkos tome dolazilo). Naseljavanje se vršilo u teškim gospodarskim prilikama čak i u 18. stoljeću, te se smještaj došljaka najlakše rješavao davanjem odvojenog dijela zemlje, koji su sami krčili i na njemu si gradili kuće¹⁵⁰.

Osamljena gospodarstva s okupljenim posjedima u našem su kraju dakle relativno mlađi oblici, nastali u vrijeme specifičnih društveno-ekonomskih prilika u biti sličnih s onima, pod kojima su osamljena gospodarstva s okupljenim posjedom stvarana u drugim (sprijeda navedenim) zemljama. Povezanost okupljenih posjeda s terenima nepovoljnijih topografskih osobina i nepovoljnim društveno-ekonomskim prilikama u pro-

¹⁴⁹ J. Bösendorfer, o. c., str. 75.

¹⁵⁰ J. Janković, o. c., str. 58. i 60., ukazuje na teške ekonomske prilike 18. stoljeća zbog čestih nerodica, požara i marvinskih pošasti. Ljudi su se skitali u skupinama od 300 beskućnika, a zlo se povećavalo useljavanjem izbjeglica iz Turske, jer ih je trebalo opskrbiti i dati im zemljište.

storno tako dalekim krajevima je očita, ali je malo naglašavana. Naprotiv, uzročna veza zadruga i osamljenih gospodarstava s okupljenim posjedima ne može se dokazati. Postavlja se pitanje, da li okupljeni posjedi u našem kraju nisu bili faktor podržavanja zadruga. Poznato je, da zadruge postoje tako dugo, dok nije bila dopuštena dioba posjeda i kad su diobe jednom započele, ruše se i zadruge. Raspad zadruga nije počeo njihovom zabranom, već dozvolom diobe posjeda.

Okupljeni su posjedi obično zahvaćali veće prostranstvo, što je omogućivalo, da na njima živi veći broj ljudi. Prostorno odvojeni, bili su upućeni na autarkično gospodarstvo, jer nije bilo profesionalnih obrtnika, koji bi podmirivali potrebe pojedinih gospodarstava. Bio je potreban veći broj radne snage, jer su osamljena gospodarstva morala obavljati sve, što je domaćinstvu bilo potrebno (rad u polju, izrada obuće i odjeće, oruđa i sl.). Prostorni raspored, oblik i veličina posjeda i struktura gospodarstva, bili su faktori zadružne koncentracije. Ne treba zaboraviti ni na jaku ruku feudalaca, koji je život kmetova usmjeravao prema svojim potrebama. Okupljeni posjed ili selište je objekt, koji je interesirao feudalca, a zadruge su pogodno sredstvo da se interes postigne. Vlastelin, prema položaju podložnika, može zemlju davati onome, koji će je najbolje obrađivati¹⁵¹. Veličina zadružnog posjeda ovisna je o broju članova zadruge. Vlastelinu je u interesu, da su kmetovi sposobni izvršavati dužna podavanja, a to je sigurnije, ako se spriječi usitnjavanje posjeda; tako je održavan u zajednici veći broj osoba. Samo ako se tako shvati odnos zadruga i okupljenog posjeda, bit će nam razumljivi česti slučajevi mijenjanja porodica na istim selištima. Za ilustraciju različitih mogućnosti iznosim slučaj vlastelinstva Pavlovec (bivši kotar Pregrada, tab. 10 redni broj 35), vlasništvo baruna Halpera¹⁵². Od osamnaest kmetskih selišta tog posjeda u periodu od god. 1783. (kad je između vlastelina i kmetova sastavljen urbar) do god. 1853. kad je, zbog dokinuća podaničkih odnosa i određivanja odštete za izgubljena selišta, načinjen popis) šest je selišta izmijenilo svoje uživaoce i novi su zadržali iste veličine selišta i iste urbarske dužnosti. Veličina selišta predstavljala je dakle stalniju vrijednost od zadruge, čiji je broj članova izvrnut promjenama. Nema sumnje, da je taj rezistentni oblik seoskog naselja i zemljišne razdiobe čuvao cjelovitost posjeda i podržavao zadrugu.

Da li je u takvim uvjetima okupljeni posjed mogao očuvati eventualno prvobitni zadružni karakter, t. j. instituciju krvno srodnih osoba, kako se to obično uzima? Pored navedenog, ima još elemenata, koji ukazuju, da to

¹⁵¹ J. Bösendorfer, o. c., str. 61.

¹⁵² U urbarijalnim tabelama (Spisi zemaljskog razgodbenog povjerenstva, operat 12, fascikl 88, Državni arhiv) nalazimo slijedeće različite slučajeve: 1. »Vinceki su odmerli, te ženskomu spolu priženili su se prije 60 godinah (dakle 1795. god., moja opaska) Premužaki«, koji su imali $\frac{3}{8}$ selišta kao i Vinceki prema urb. tab. 44 urbara iz god. 1783., »Prije 40 godinah Bukovski ostaviše selište, na koje Pondeljaki naseljeni bijahu«, a ovi su posjedovali $\frac{1}{2}$ selišta kao i Bukovski prema urb. tab. 47 starog urbara, 3. »Filipčić Jure prije 60 godinah se je Pondelačkim priženil i tako ostade u posedu« od dva selišta, kao što je imao Pondelački prema urb. tab. 48 starog urbara, 4. »Po odmeranju obitelji Jazvec naseljeni bijahu Pondeljak Martin po Gospočii, ovak stari ljudi svedoče«.

nije bilo moguće. Ova konstatacija bitno mijenja shvaćanje i o strukturi zadružne institucije (barem novijih zadruga, na osnovu kojih je upravo i nastao najveći broj stručne literature) kao i o ovisnosti okupljenih posjeda o zadrugi.

Bilo koji razlog je mogao smanjiti članstvo zadruga na broj, koji nije bio dovoljan za izvršavanje podložničkih obaveza, a smanjenoj zajednici nije više bila potrebna prijašnja površina. Isto su tako bili mogući i obratni slučajevi. Veličina selišta je stalna (naročito od druge polovice 18. stoljeća donošenjem Hrvatskog urbara), pa su se promjene mogle vršiti premještanjem nekih članova zadruga. Nastupala je potreba, da eventualna krvna zadruga primi članove iz druge zadruga ili individualnog gospodarstva¹⁵³, čime je zadruga postepeno gubila rodbinski značaj. Obično je pak bio slučaj, da fuzionirani članovi prime prezime zadruga, u koju su ušli¹⁵⁴. Iako je očuvana vanjska forma zadruga, problem postoje mnogo složeniji. Analizom katastarskih karata i njihovih odgovarajućih operata iz god. 1860.—63. rijetko sam mogao rekonstruirati ranije postojanje dvaju ili više gospodarstava istog prezimena, što bi bilo sasvim nemoguće u slučaju izdvajanja nekih članova zadruga, kad su one postajale prekobrojne, čime se obično tumačio postanak brojnih zadruga. Bilo je naprotiv potrebno, da se okupljeni posjedi svedu na iste površine i da služe kao jedinice, na osnovu kojih su određene dužnosti kmetova prema feudalcu. Tako su Hrvatskim urbarom u drugoj polovici 18. stoljeća postavljene stalne mjere selišta, koja su se mogla dijeliti samo na jednake polovine, četvrtine i osmine, odnosno sastavljati do četverostrukih selišta¹⁵⁵. Takve kombinacije kmetških selišta mogao je provesti samo feudalac, a da je kod toga nužno dolazilo i do promjena broja članova zadruga, sasvim je sigurno.

Ima dakle mnogo elemenata, koji ukazuju, da su okupljeni posjedi podržavali zadruga i da su krvne veze u našem kraju postepeno mogle izbljedjeti i zadruga postati nesrodničke. Da su takve zadruga i inače u Hrvatskoj i Slavoniji postojale, najbolje se vidi iz zakonskih odredaba, koje reguliraju njihove odnose.

Zakon o zadrugama za građansku Hrvatsku iz god. 1870. definira zadruga kao skup više porodica ili ukućana, koji na jednoj potkućnici i pod jednim kućegospodarom žive zajedno i uživaju plodove istog gospodarstva. Zakon dakle naglašava teritorijalni i produkcijski princip i ne spominje srodstvo kao uvjet zajedničkog života. Naprotiv čl. 1. Zakona iz god. 1874. izričito kaže, da se članovima zadruga mogu smatrati i osobe u zadruga primljene osobitim ugovorom. Osnovni zakon za Vojnu krajinu god. 1807. kaže u čl. 86., da krajiške kuće, ako im bude lakše voditi gospodarstvo i udovoljavati vojnim dužnostima, mogu uzeti pojedine strance, a i čitave porodice, ako su voljne podvrći se svim dužnostima krajišnika. Još je inostruktivniji zakon god. 1850., koji kaže (čl. 45.), da svaki graničar može istupiti iz svoje i prijeći u drugu zadruga, za što je potrebno odobrenje vlasti. Razumljiv je

¹⁵³ D. Tomasić, Socijalna struktura Hrvatskog Zagorja, Varaždin i Hrvatsko Zagorje u Glasniku jugoslavenskog profesorskog društva, knj. XVI, sv. 11—12, Beograd, 1936, str. 991—1002.

¹⁵⁴ L. Car, Kmetstvo, Zlata u Hrvatskoj, Zbornik za nar. život i običaje Juž. Slav. knj. 23, Zagreb, 1918, str. 307 kaže: ako je zadruga postala malobrojna ili izumrla, naselio je vlastelin članove iz druge, gdje ih je bilo previše, i ovi su primili ime zadruga, u koju su došli. Prezime se nije držalo roda, već mjesta.

¹⁵⁵ M. Vežić, o. c., str. 125, 127, 168 i 169.

onda čl. 32. toga zakona, po kojem se ukućanima jedne zadruga mogu smatrati ona lica, koja su upisana u tu zadrugu, a nisu sluge. Ta lica mogu biti srodna, a mogu biti i u zadrugu primljena. Kod toga je graničar, koji prijeđe iz jedne u drugu zadrugu, gubio pravo na nepokretno imanje zajednice, čijim je članom pre-stao biti (čl. 47.). Zakonski su članci očito bili odraz stvarnosti.

Podaci iz okolice Bjelovara¹⁵⁶ pokazuju, da su graničarske vlasti jednostavno određivale, da se u porodice, u kojima je bio slab natalitet, usele čitavi rodovi iz drugih sela, ili čak i iz drugih graničarskih pukova. Ovi su »pripisanci« primali ime zadruga u koju su ušli, a stekli su sva prava kao i stariji članovi zadruga. S. M. Filipović¹⁵⁷ daje podatke o nesrodničkim zadrugama i iz drugih dijelova Jugoslavije i kaže, da su one bile obična pojava u Šumadiji pod kraj turske vladavine i u prvo vrijeme poslije oslobođenja (str. 15.). Bilo ih je mnogo i u okolici Valjeva, Kolubari, Podgorini i Tamnavi (str. 17.). Postanak posljednjih objašnjava Lj. Pavlović¹⁵⁸ rijetkom naseljenošću kraja, zbog čega su spahije bile predusretljive prema seljacima i rado ih zadržavale dajući im mogućnost, da u svoje kuće prime još nekoga (str. 414.).

Odnos zadruga i okupljenih posjeda (selišta) kao stalnijih vrijednosti, ukazuje, da su zadruga našega kraja bile gospodarske zajednice, a tek su sporedno predstavljale institucije krvno srodnih osoba. Upravo ta ekonomska strana sadrži u sebi svu razliku, po kojoj se zadruga kasnije faze, t. j. one, koje se javijaju u 16. stoljeću i kasnije¹⁵⁹, razlikuju od eventualno prvobitno čistih rodbinskih zadruga. Time postaje razumljivo, da su promjene društveno-ekonomskih odnosa tokom agrarne preobrazbe dovele do njihovog brzog raspada. D. Tomasić u navedenom radu naglašava prvenstveno ekonomski karakter zadruga našega kraja, a tek sporedno njihovu krvnu vezu. Njegov se, međutim, teoretski rad nije temeljio na analizi posjedovnih odnosa i zemljišne razdiobe. Ističe, da su zadruga bile ekonomski autarkične i zbog toga su mogle biti međusobno izolirane. Svaki je posjed predstavljao ekonomsko-političku jedinicu, a budući da je bio osnovan na teritorijalnom principu (izraz Tomašićev), postepeno je posjed svake zadruga nazivan imenom »selo«. Na takve prilike upućuje već i samo ime te institucije — »skupčina«, što znači kolektivan posjed (str. 989., 990. i 1002.). Termin »zadruga« književni je oblik, koji je god. 1885. uveo F. R. Ž u ž e l j.

Konstatirali smo, da su osamljena gospodarstva s okupljenim posjedom u našem prigorju mlada pojava, nastala u vrijeme teških društvenih odnosa i ekonomskih prilika, a na reljefno za to povoljnom terenu i specifičnim načinom kolonizacije. Ukoliko je u početku krvna veza domaćinstava postojala, ona je postepeno izbljedjela, a da se kod toga okupljeni posjedi nisu razbijali. Kad — sredinom 19. stoljeća — nestaje feudalnog sistema, nestalo je i njime uvjetovanog oblika seoskih naselja i zemljišne razdiobe. U isto vrijeme nestaju i zadruga, jer su nestali uvjeti, koji su ih

¹⁵⁶ L. Samić-Alberti, Zapisi Luke Šošića, svećenika u Srpskoj Kapeli, Glasnik etnogr. muzeja u Beogradu, XV, 1940, str. 156—158.

¹⁵⁷ S. M. Filipović, Nesrodnička i predvojena zadruga, Beograd, 1945.

¹⁵⁸ Lj. Pavlović, Antropogeografija Valjevske Tamnave, Srp. etn. zbornik, knj. 18, Naselja srpskih zemalja, knj. VIII, Beograd, 1912.

¹⁵⁹ J. Bösendorfer, o. c., str. 5., ukazuje na društveno-ekonomsku pozadinu zadruga od 16. stoljeća i kasnije.

podržavali. Zadruga i okupljeni posjedi našeg prigorja stvarani su u vrijeme jačanja, a nestali prestankom feudalizma.¹⁶⁰

Agrarna preobrazba od sredine 19. stoljeća

God. 1848. znači socijalno-ekonomsku promjenu, što se odražava u razvoju agrarnog pejzaža. Ukidanjem kmetstva seljak postaje vlasnik urbaniziranog zemljišta i individualno uživanih pašnjaka i šuma, može se slobodno seliti i za svoj rad tražiti veću nagradu. S druge strane, veliki posjednik gubi bespravnu radnu snagu i znatne prihode, koje je do tada primao. To ide paralelno s općom ekonomskom evolucijom, kojom niču nove gospodarske grane i povećava se mogućnost zarade. Rudnici smeđeg uglja i lignita, nove tvornice, izgradnja putova i željezničkih pruga te podizanje gradova predstavljaju nove izvore života, nepoznate u prethodnom periodu. Zaradom seljak kupuje zemlju, koju bivši veleposjednik mora prodavati, da bi održao životni standard, a kasnije i egzistenciju. Prijelazom na novu, novčanu, privredu vrši se prava agrarna revolucija.

U vrijeme ovih promjena odražavaju se u agrarnom pejzažu ranije društvene prilike i posjedovni odnosi. Pitomi prigorski kraj bio je prošaran šumarcima i krčevinama, po kojima su bili razbacani brojni vlastelinski dvorci, seoska osamljena gospodarstva i njihovi okupljeni posjedi. Najljepše šume bile su lovišta oko vlastelinskih dvoraca. Slabi seoski pašnjaci zauzimali su znatne površine.

Mala ekonomska snaga vlastelinskih posjeda i seoskih gospodarstava bila je posljedica prenaseljenosti našega kraja i teških socijalnih prilika Hrvatske uopće. Vlastelinstva su pretežno bila siromašna i površinom posjeda su zaostajala iza vlastelinstava u drugim dijelovima Hrvatske, naročito u Slavoniji. Gotovo 90% vlastelinstava imalo je posjede sa manje od 50 kmetskih selišta, a 65% samo do 20 selišta. Preko 50% kmetskih selišta

Tab. 11. Vlastelinstva godine 1848. po broju kmetskih selišta¹⁶¹

Tab. 11. *Les propriétés appartenant à la classe noble en 1848, d'après le nombre de sessions des paysans corvéables.*

Veličina u selištima:	Broj			
	Vlastelinstava		Selišta	
	Apsolutni	Postotak	Apsolutni	Postotak
0 — 3	18	20,6	30	1,3
3 — 10	17	19,5	105	1,7
10 — 20	22	25,2	314	14,1
0 — 20	57	65,3	449	20,1
20 — 50	19	22,7	629	28,7
50 — 100	7	8,0	498	22,4
100 — 400	4	4,0	641	28,8

¹⁶⁰ Da li su i zadruga s okupljenim posjedom u podgorskoj zoni isključivo mlađeg postanka, nije moguće utvrditi. Taj će rad biti moguć samo uz pomoć zračnih snimaka, brojnijih arheoloških nalaza, te toponomastike.

¹⁶¹ Podaci sređeni prema tab. 10. Nisu navedene vrijednosti ispod jednog selišta.

otpalo je tek na jedanaest vlastelinstava, a ova su predstavljala tek nešto preko 10% svih vlastelinstava kraja. I ta relativno bogatija vlastelinstva zaostajala su iza veleposjeda u drugim dijelovima Hrvatske. Velik broj vlastelinstava nije imao materijalnih sredstava potrebnih za uspješno prilagođivanje novim socijalnim odnosima i ekonomskim prilikama, odnosno za uključivanje u novu, novčanu, privredu. Vlastelinstva su postepeno nestajala. Njihovi slabo građeni dvorovi većinom su propali. Ni seoska gospodarstva nisu bila sposobna da oblik i strukturu gospodarstva prilagode socijalnim i ekonomskim promjenama. Posjedi su maleni i žetva nije dovoljna za ishranu članova domaćinstva. Tokom dvaju stoljeća mlade kolonizacije i prirodnim prirastom kraj je gusto naseljen, te je već u prvoj polovici 19. stoljeća imao najviše stanovnika na jedinici površine ne samo u Hrvatskoj, već i u čitavoj tadašnjoj Ugarsko-Hrvatskoj. Približno polovica kmetских gospodarstava uživala je posjede u veličini od oko pola selišta¹⁶². Površine pašnjaka i šuma nije moguće odrediti, jer ove nisu bile uključene u selišne zemlje, pa se ne mogu izdvojiti površine individualno uživanih pašnjaka i šuma od onih u sklopu vlastelinskih posjeda. U prosjeku su seoska domaćinstva imala oko sedam članova, koje posjedi nisu mogli prehraniti. Uz ekonomske teškoće, život je bio otežan netrpeljivošću članova umjetno podržavanih zadruga.

Prilike su bile teške i u čitavoj Hrvatskoj. Oslobođeno seljaštvo nije nalazilo ni materijalne pomoći ni savjeta, kako bi svoje gospodarske prilike prilagodilo novim uvjetima. Beperspektivnost se odražava u zakonskim člancima o diobama zadruga. U roku od oko 40 godina. (do god. 1889.) doneseno je šest važnijih zakona, ali dok jedni diobe zabranjuju (posve ili ispod određenog minimuma), drugi ih na isti način dozvoljavaju. Seljaci su se dijelili bez obzira na momentano važeći zakon. Konačno su diobe provedene i zakonski priznate. Diobama gospodarstava i cijepanjem okupljenih posjeda posve je izmijenjen izgled agrarnog pejzaža. Postavlja se pitanje, zbog kojih je razloga došlo do tako brzih dioba osamljenih gospodarstava i do fragmentacije okupljenih posjeda.

Diobe gospodarstava i fragmentacija posjeda — U dosadašnjim malobrojnim radovima objašnjavalo se cijepanje okupljenih posjeda i stvaranje rastrkanih individualnih gospodarstava diobom zadruga i smatralo se, da se taj proces podudara s počecima opće ekonomske evolucije¹⁶³, a pod utjecajem novčanog gospodarstva¹⁶⁴. Takav način tretiranja problematike sasvim je razumljiv, ako se polazi sa stanovništva, da su zadruge predstavljale institucije krvno srodnih osoba i kao takve bile subjekt zemljišnog vlasništva.

¹⁶² R. Bičanić, Oslobođenje kmetova neposredan odraz hrvatsko-slavonske revolucije god. 1848., Djelo, br. 3., 1948., str. 195 i 196.

¹⁶³ A. Blanc, Ogulinsko polje, Geografski glasnik XI—XII., Zagreb, 1950., str. 87 i 88., objašnjava raspadanje zadruga novim ekonomskim mogućnostima, lošim gospodarskim prilikama i porodičnim razmiricama.

¹⁶⁴ Najpotpuniji opći prikaz o utjecaju novčanog gospodarstva na razbijanje zadružnih posjeda dao je R. Bičanić, The Effects of War on rural Yugoslavia, Geogr. Journal, vol. 103., London, 1944., str. 30—48.

Shvaćanja o raspadu zadruga donekle se razlikuju u regionalnim radovima pojedinih dijelova Srbije i Crne Gore. Podržavanje zadruga u Plavsko-gusinjskom kraju¹⁶⁵ objašnjavalo se racionalnijom obradom zemlje i istovremenim stočarstvom, zbog čega je bio potreban veći broj radne snage. U isto je vrijeme zadruga predstavljala najsigurniji način obrane od otmičara (str. 439.). Složeni značaj seoske privrede i potrebe obrane navodi se i u drugim dijelovima kao faktor podržavanja zadruga. B. Z. Milojević¹⁶⁶ navodi zadruga za sve dijelove Jadra i Rađevine, ali ih se najviše sačuvalo u planinskim selima na kamenim i neplodnim površinama strmijeg nagiba, zbog čega je bilo potrebno, da seljaci tih sela zakupe oranice u Lozničkom polju. Istovremena ispaša i obrada polja zahtijevala je veći broj radne snage, koju su imale samo zadruga (str. 657.). Kad se stočarstvo počelo napuštati, broj potrebne radne snage pada, pa to dovodi do razbijanja zadruga. Tako su se zadruga najdulje zadržale u planinskim dijelovima Zaglavka¹⁶⁷, gdje se stočarstvo najdulje sačuvalo. Prikazujući zadružni život kod Klimenta, A. Jovičević¹⁶⁸ uvjetuje postanak zadruga stočarskim životom. Zadruga su predstavljale veće ekonomske jedinice, ali samo stočarstvo nije bilo dovoljno za život povećanog stanovništva i zbog toga se počela obrađivati zemlja. Kako je pak obrađeno tlo razbacano po uvalama i dolovima, zajednička obrada nije bila moguća, pa su se zadruga počele raspadati (str. 81.).

Shvaćanja o postanku i zadaći zadruga međusobno se razlikuju, što je i razumljivo, jer razlike ovise o regionalnim prilikama. Svi međutim tumače diobu novim ekonomskim prilikama: prijelaz iz kombinirane stočarsko-ratarske privrede na ratarstvo; mogućnost zarade u građevinarstvu, rudarstvu, prometu i industriji; olakšano kretanje uređenjem prometne mreže; utjecaj novčane ekonomije i sl. Novi gospodarski uvjeti bili su van svake sumnje značajan faktor napuštanja zadruga i diobe posjeda i u našem kraju, ali nisu bili jedini, a niti odlučujući. Uzroke napuštanja zadruga i diobâ gospodarstava treba tražiti u prestanku uvjeta, pod kojima su zadruga stvorene, razvijale se i bile podržavane.

Istaknuto je, da su zadruga našeg kraja u najvećem broju nastale u vrijeme jačanja feudalizma, a nestale kratko vrijeme iza njegova ukidanja. Konstatirana je vezanost zadruga uz oblik, veličinu i raspored okupljenog posjeda, a objašnjeno je, kako su krvne zadruga mogle postati nesrodničke ekonomske jedinice, na koje je feudalac imao jak utjecaj. Ta uska vezanost zadružnog života uz feudalni sistem, odnosno uz organizaciju Vojne krajine, najbolje dolazi do izražaja u brzom raspadu zadruga i cijepanju okupljenih posjeda na području bivše građanske Hrvatske, gdje su obaveze i ovisnost o volji feudalaca nestale prije (god. 1848.), za razliku od područja bivše Vojne krajine, koja je bila razvojačena 25 godina kasnije (god. 1873.).

Broj zadružnih posjeda, je već god. 1895. u građanskoj Hrvatskoj neznan, na pr. u Varaždinskoj županiji (dakle i u našem kraju) svega 1,22% od ukupnog broja gospodarstava, a u Virovitičkoj županiji (sa 6,60% od ukupnog broja gospodarstava). U isto vrijeme broj zadruga u onim županijama, koje su nastale iz dijelova bivše Krajine, daleko je veći; tako je

¹⁶⁵ A. Jovičević, Plavsko-Gusinjska oblast, Etnografski zbornik, knj. 21., Beograd, 1921. god.

¹⁶⁶ B. Z. Milojević, Rađevina i Jadar, antropogeografska ispitivanja, Srp. etn. zb., knj. 20., Beograd, 1913.

¹⁶⁷ A. Stanojević, Zaglavak, antropogeografska studija, Srp. etn. zb. knj. 20., Beograd, 1913., str. 30.

¹⁶⁸ A. Jovičević, Malesije, naselja i poreklo stanovništva, Srp. etn. zb., knj. 27., Beograd, 1930.

Ličko-krbavska (nastala iz dijelova Gospićke i Otočke pukovnije) imala 29,16%, Požeška (u čiji su sastav ušli dijelovi Brodske i Gradiške pukovnije) 31,52%, a Srijemska županija (dobila je dijelove Petrovaradinske i Brodske pukovnije) 24,69% zadružnih, od ukupnog broja svih gospodarstava¹⁶⁹.

Ovako velike razlike očito nisu posljedica različite gospodarske strukture područja građanske Hrvatske i Vojne krajine. Dok bi se veći broj zadruga u Ličko-krbavskoj županiji mogao tumačiti stočarskom privredom (koja se u Srbiji smatra kao faktor podržavanja zadruga), to sigurno ne dolazi obzir za Požešku i Srijemsku županiju. Pored toga, u našem kraju seosko gospodarstvo je i prije imalo ratarsko-stočarski karakter i u tom pogledu nije bilo bitnih promjena agrarnom preobrazbom. Gospodarske prilike i promjene nisu kod nas bile od odlučujuće važnosti za opstanak zadruga, niti se može osiguranje imovine od otmičara u našim krajevima uzeti kao faktor.

Preostaje dakle kao najvjerojatnije, da je ukidanjem feudalizma i prestankom obaveza prema feudalcu u građanskoj Hrvatskoj ranije nestao onaj faktor, o kome je ovisila mogućnost dioba zadružnog posjeda. Jedino je prestankom jednog općeg uvjeta, koji je okupljene posjede tako dugo podržavao, moguće shvatiti tako opći i brzi, za manje od 50 godina, preobražaj osamljenih gospodarstava s okupljenim posjedima u zaseoke sa sekundarnom razdiobom na blokove. Poređenje vremena i brzine ekonomske evolucije našega kraja¹⁷⁰ s nestankom njegovih osamljenih gospodarstava s okupljenim posjedom, upućuje na isti zaključak.

Prva željeznička pruga u Hrvatskom Zagorju (Varaždin—Zaprešić, s odvojkom Zabok—Krapina) stavljena je u promet god. 1886; kasnije se vežu i sporedni krakovi (Varaždin—Golubovec god. 1890., Zabok—Stubica G. god. 1916.). U početku je pruga više koristila tranzitu mađarskih vicinalnih željeznica za robu upućen Rijeci. Od manjeg je značenja bila za lokalne potrebe, osim za izvoz Golubovečkog ugljena. U prvim su godinama bila u prometu samo dva redovita mješovita vlaka dnevno. Iz podataka o unutrašnjem prometu robe vidimo, da je izvoz drveta već god. 1903. bio slab, dok je naprotiv uvoz kukuruze rastao (1901. god. 4949 tona, a god. 1903. već 6388 tona). Povećao se izvoz rogate stoke¹⁷¹. Pruga i ne prolazi kroz najgušće naseljene dijelove, koji su već i u vrijeme izgradnje rudarski bili važniji. Zato je Varaždinska županija opravdano predlagala trasu Varaždin—Lepoglava—Očura—Zaprešić, ali je prevladao barun Levin Rauch, koji je tražio trasu preko Budinščine¹⁷². Kasnija izgradnja pruge i njezin pretežno tranzitni karakter ukazuju na relativno kasni početak ekonomske evolucije i siromaštvo kraja, koji je izvezio nešto drva i stoke,

¹⁶⁹ Viestnik kr. zem. ureda Zagreb, 1900., knj. II., str. 37.

¹⁷⁰ Detaljan prikaz ekonomske evolucije predmet je ekonomskih historičara. Moja je želja da tek uporedim vrijeme najvažnijih ekonomskih događaja kraja s vremenom nestanka zadruga.

¹⁷¹ J. Gorničić-Brdovečki, Razvitak željeznica u Hrvatskoj do 1918. god., Građa za povijest Hrvatske knj. 3, Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, Zagreb, 1952., str. 122.

¹⁷² O. Utješinović, Die Naturschätze im nördlichen Croatien, Wien, 1897., str. 5.

a već onda uvezio hranu. Industrija se veže uz prugu. Forsirala se tekstilna industrija zbog jeftine radne snage. Počinje i eksploatacija znatnih ležišta tercijarnog ugljena, čija se nalazišta koriste na više mjesta. Nagli razvoj gradova, osobito Zagreba, zahtijeva znatan broj radne snage, koja se u velikoj mjeri regrutira iz našega kraja. Novi izvori života unosili su nemir u zadruge i pogodovali njihovim diobama, ali su diobe počele odmah iza god. 1848. i već ih 1895. g., kad je tek počela industrija, gotovo nema¹⁷³. Opći ekonomski razvoj sudjelovao je tek u »pogrebu« zadruga i okupljenih posjeda, dok uzroke njihove brze »smrti« treba objašnjavati prestankom njihove ovisnosti o feudalnom društvenom sistemu. Zadruge i okupljeni posjedi bili su zreli za diobu već u feudalno doba zbog teških ekonomskih prilika i netrpeljivosti članova.

Dioba i fragmentacije počinju tek nestankom formalnih zapreka (volje feudalaca) i u početku slobodnog vlasništva. Koliko je proces dioba i fragmentacije bio brz i vršio se mimo zakonskih propisa, najbolje se vidi iz zakona, koji diobe reguliraju, kao i iz stanja na terenu.

Već je naredbom god. 1850. dioba posjeda bivših vlastelinskih podložnika bila zabranjena, ali se to nastavlja potajno. Zbog toga već zakon iz god. 1851. opet dopušta diobe uz uvjet, da diobom nastali posjedi ne mogu biti manji od jedne četvrtine bivšeg urbarskog selišta. To ograničavanje, kojeg se u praksi nitko nije držao, ukinuo je zakon od god. 1870., koji je bio prožet idejama liberalne politike. Diobe su se mogle vršiti ne samo na zahtjev predstavnika pojedinih zadružnih loza, nego i udatih djevojaka, kojima su roditelji umrli. Taj je zakon doveo do pretjeranog cijepanja posjeda, pa se zakonom od god. 1872., diobe privremeno zabranjuju. I posljednji zakon je kratkotrajni, jer već zakon od god. 1874. smatra zadruge preživjelim institucijama. Diobe su bile prepuštene volji dionika, čak je bilo određeno, da se ne mogu stvarati novi zadružni posjedi. Nije određen minimum, ispod kojeg se posjed ne bi smio dijeliti. Zakon od god. 1889., iako zabranjuje diobe ispod utvrđenog minimuma, bio je za naš kraj bez utjecaja, jer su zadruge gotovo sasvim nestale; on je ozakonio dotad potajno izvršene diobe, koje su postepeno unijete i u katastar¹⁷⁴.

Postavlja se pitanje, zbog kojih je razloga diobama dolazilo do fragmentacije, odnosno napuštanja okupljenog posjeda i stvaranja razbacanog. Pitanje je interesantno i zbog toga, što se u isto vrijeme u nekim evropskim zemljama (Engleska, Švedska, Danska i dr.), pod utjecajem novih gospodarskih ideja i prilika, vršio, ili je već bio završen, upravo suprotan proces, t. j. okupljanje posjeda. Dijeljenjem nije moralo doći i do fizičkog odvajanja čestica. Postojala je mogućnost, da se bivši okupljeni posjedi dijele u manje posjede, koji bi bili na okupu¹⁷⁵

¹⁷³ Viestnik kr. zem. stat. ureda u Zagrebu, II., Zagreb, 1910., str. 24., navodi za 1895. god. u čitavoj Varaždinskoj županiji tek 585 zadružnih gospodarstava.

¹⁷⁴ V. Krišković, Hrvatsko pravo kućnih zadruga, Zagreb, 1923., str. 34, 35 i 47.

¹⁷⁵ Pod fragmentiranim (cijepanim) posjedom podrazumijevam takvo gospodarstvo, kojemu su parcele međusobno odvojene, udaljene i razbacane unutar šireg područja, bez obzira da li taj zahvaća samo neposredni seoski prostor, čitavu katastarsku općinu, ili pak čak i područje van nje. Fragmentacija označuje sam proces stvaranja takvog razbacanog posjeda. Potrebno je razlikovati dvije vrste fragmentacije: nužnu, koja nastaje uslijed prirodnih uvjeta, i uvjetnu, do koje dolazi uzajamnim djelovanjem prirodnih osobina prostora i utjecaja čovjeka. Prirodnim osobinama određena fragmentacija (nužna) ne mijenja se čak ni izmjenom agrarne

God. 1850., kada je proces dioba bio u toku, gotovo je polovica kmet-skih gospodarstava imala manje posjede od pola selišta, a velik broj članova u domaćinstvu predstavljao je teret. Razvoj prometa i industrije još nije bio ni započeo, te nije bilo većih mogućnosti zarade izvan poljodjelstva. Selo tada proživljava posljedice ekonomskih kriza¹⁷⁶ (1813., 1850., 1873. — 1895. god.), koje su nastale zbog pada cijena poljoprivrednim proizvodima (cijena kukuruza od god. 1872. do god. 1895. pala je za 55%). Novim prometnim sredstvima postala su pristupačna daleka tržišta i stiže jeftino američko žito. U isto se vrijeme organizira upravni sistem, što uvjetuje povećanje poreza¹⁷⁷.

Kako su se diobe vršile u vrijeme agrarne krize i pomanjkanja radnih mjesta izvan poljoprivrede, zemlja je i dalje ostala najsigurnija životna osnova. Svi su dionici željeli da pri diobi dobiju pripadajući dio, vodeći računa o kvaliteti i karakteru svake parcele, koje se radi toga redovno cijepaju među sve ili barem veći broj dionika, što je razumljivo s obzirom na prirodu kraja. Pri diobi polikulturalnih gospodarstava brežuljkastog kraja, svaki dionik dobiva dijelove različitih kategorija poljoprivrednih površina. Različite su kategorije bile vezane za odgovarajuće položaje (livade na aluvijalnim ravnima, šume na strmijim padinama, obradive površine na blagim nagibima i uravnjenim bilima brežuljaka), te je svaki dionik težio, da dobije dijelove svih navedenih vrsta. Pomanjkanje novčanih sredstava onemogućavalo je da se mijenja karakter zemljišta, što bi u slučaju stvaranja manjih okupljenih posjeda bilo nužno. Pašnjaci i šume morali bi se krčiti u obradive površine, jer su ove redovno bile koncentrirane oko starog zadružnog dvorišta.

Diobom okupljenog posjeda nastala individualna gospodarstva redovito grade svoje kuće na podijeljenom dvorištu ili u njegovoj neposrednoj blizini. To je bilo moguće, jer su stara dvorišta obično bila prostrana, a u blizini njih obično su bili vrt, voćnjak i obradive površine. Drugi smještaj kuća znatno bi ih udaljio od najvažnijih poljoprivrednih površina, kojih je kvaliteta tradicijom bila prokušana. Nova su dvorišta manja i pravilnija po obliku, ali su gusto zbijena.

Kuće individualnih gospodarstava su manje, a i raspored prostorija u njima je prilagođen novim ekonomskim prilikama i manjem broju ukućana. Promijenio se tip kuće, koja je sada pretežno zidana ciglom i pokrivena crijepom. Postepeno se stvorio zaselak, koji obično ima patronimičku oznaku prvobitnog gospodarstva.

Sličan se proces vršio i s ostalim česticama okupljenog posjeda. Prvobitni nepravilni blokovi cijepaju se u pravilne i izdužene parcele. Dužina

strukture. Neki su naime dijelovi seoskog posjeda bili odvojeni od kompaktnog okupljenog posjeda i prije agrarne preobrazbe. Pretežno su to vinogradi, koncentrirani na povoljnije položaje, i livade, na aluvijalnim ravnima. Uvjetnom je fragmentacijom i došlo do cijepanja ranije okupljenih parcela, te nas njezini uzroci najviše interesiraju.

¹⁷⁶ Vidi više o tome: R. Bičanić, Agrarna kriza 1873—1895. god. i njezin utjecaj na ekonomsku i socijalnu strukturu Hrvatske, *Ekonomist*, br. 3—5., Zgb, 1937.

¹⁷⁷ Pritisak na selo bio je naročito jak u doba apsolutizma, kad je porez za samih devet godina (1848.—1857.) porastao za preko dvadeset puta. R. Bičanić, *Industrijska revolucija u Hrvatskoj godine 1848.*, str. 80.

je obično određena promjerom prvobitnih blokova, a širina brojem dionika. Kako su zbog neravnog terena blokovi veličinom bili ograničeni, dužina parcela je redovno malena, a širina, zbog znatnog broja dionika, vrlo uska. Nova individualna gospodarstva postaju sve sitnija i već imaju rascjepkan posjed, ali se taj još uvijek nalazio u blizini kuće i sav je bio unutar granica starog okupljenog posjeda (dakako osim parcela izdvojenih nužnom fragmentacijom). Naknadnim kupoprodajama, mirazima i agrarnim reformama, znatno se promijenio raspored čestica velikog broja gospodarstava. Granice bivših okupljenih posjeda prestaju biti okvir, u kome je sav posjed rastućeg zaseoka; strana gospodarstva postaju vlasnici nekih parcela unutar njega, a i domaća posjedaju parcele izvan tog okvira. Iz osamljenih gospodarstava nastali su zaseoci, a iz okupljenih posjeda sistem razdiobe na sekundarne blokove.

Na fragmentaciju su utjecali i drugi, sporedni momenti. Gradnja putova, cesta i željeznica uvjetovala je znatna cijepanja. U vrijeme okupljenih posjeda prometne linije nisu imale većeg značenja. Tek je prekobrojnim diobama došlo do potrebe stvaranja novih seoskih putova i brojnih staza. Pored direktnog odvajanja, prometne linije su i posredno izazvale fragmentaciju privlačenjem seoskih domaćinstava, koja se premještaju prema važnijim putovima. To naročito vrijedi za sela duž željezničke pruge i glavnih cesta. Do pomicanja je dolazilo zbog težnje za odlaskom na dopunsku zaradu ili radi prodaje suvišnih poljoprivrednih prinosa. Time su nastale znatne razlike u ekonomici udaljenijih i prometu bližih sela.

I posjedovni odnosi iz feudalnog perioda utjecali su fragmentaciju posjeda, iako su oni u našem kraju od daleko manje važnosti nego u drugim dijelovima Hrvatske. Neka se gospodarstva ranije zajednički koristila pašnjake, koji iza god. 1848. postaju njihovo vlasništvo. Kasnije ih dijele i redovno pretvaraju u oranice. Kako su pašnjaci najčešće bili odvojeni od okupljenog posjeda, pridonose i oni fragmentaciji. U manjoj mjeri to vrijedi i za šume. Važan uzrok fragmentacije su agrarne reforme, kojima su nekadašnji vlastelinski posjedi (pretežno oranice i livade) izdijeljeni i dodijeljeni gospodarstvima bližih naselja.

Općenito vrijedi pravilo, da se intenzitet fragmentacije povećava s porastom broja gospodarstava. Proces fragmentacije u našem kraju imao je specifičan razvoj i izneseni rezultati mogu vrijediti samo za izvjesne krajeve u našoj zemlji. Komparativnim istraživanjem uzroka fragmentacije u drugim državama došlo se naime do zaključka, da ona nije vezana ni uz koji oblik posjedovnih odnosa ili vlasništva, ona se jednako javlja u krajevima s velikim posjedom, kao i u zemljama sa sitnim gospodarstvima, odnosno sa zakupništvom ili pak ličnom obradom¹⁷⁸. Uzroci fragmentacije u pojedinim zemljama specifične su naravi i samo se neki od njih ne mogu promatrati odvojeno, već u međusobnoj povezanosti. Postojanje istih ili sličnih uzroka u različitim zemljama može izazvati nejednake rezultate. Dok se u nekim zemljama povećanjem stanovnika posjedi konsolidiraju (zbijaju), u drugim je povećanje broja stanovnika uzrok fragmentacije. Te su razlike posljedica drugih faktora, specifičnih samo za određena područja.

¹⁷⁸ B. Biuns, o. c., str. 11.

U našem je kraju fragmentacija posjeda bila vrlo jaka, i njezin iznos dobijemo poređenjem površine, broja gospodarstava i parcela katastarskih općina god. 1861. i god. 1953. (vidi tab. 12). Dobivene vrijednosti tek su međutim djelomičan odraz stvarne fragmentacije, jer nije poznat njezin iznos za gotovo petnaestgodišnji period do god. 1861., kada je ona bila upravo najjača. Fragmentacija, odnosno povećanje broja gospodarstava i parcela, odrazila se ne samo na izgled pejzaža, već i na strukturu seoskog posjeda (vidi tab. 13), t. j. na površinu seoskog gospodarstva, na broj čestica po gospodarstvu i na prosječnu površinu čestice.

Prosječna površina seoskog posjeda znatno se smanjila, ali je to smanjenje od god. 1861. prema tab. 13 sigurno pretjerano. U vrijednosti god. 1861. uključena su i vlastelinstva s površinom njihova posjeda, a to je još god. 1895. sačinjavalo oko trećine zemljišta našega kraja. To znači, da su seoski posjedi god. 1861. stvarno bili manji barem za trećinu od statističkih vrijednosti. Broj parcela današnjeg manjeg individualnog gospodarstva tek je nešto niži od broja nekadašnjih okupljenih posjeda, što

Tab. 12. Površina, broj čestica i gospodarstava izabраних katastarskih općina¹⁷⁹

Tab. 12. *Superficies, nombre des parcelles et économies agraires par communes cadastrales choisies.*

Katastarske općine ¹⁸⁰	1861. god.			1953. god.		
	Površine u ha	Broj parcela	Broj gospodarstava	Površine u ha	Broj parcela	Broj gospodarstava
Kotar Zlatar						
1. Lovrečan	748	990	49	748	5960	224
2. Vojnovac	942	948	26	942	4450	159
3. Veleškovec	2237	2983	88	2237	16483	515
4. Zlatar	1186	3102	?	1186	9530	594
5. Oštrec	1749	2719	87	1749	11135	396
6. Perša ves	1127	2393	81	1127	11638	414
7. Zajezda	1186	2780	74	?	8197	326
Kotar Pregrada						
8. Čret	927	1857	69	927	4348	281
9. Cigrovec	696	1535	72	696	3120	237
10. Klokovec	577	1382	55	577	2894	188
11. Druškovec	679	2236	140	679	3448	249
12. Horvatska	884	1108	130	884	3074	353
13. Pregrada	729	1936	?	729	3781	319
14. Hum na Sutli	702	1833	107	702	2974	298
15. Brezno	764	2400	105	764	3460	243
16. Jelenjak	986	2081	109	986	3999	327
Kotar Krapina						
17. Krapina	?	?	?	2293	25888	975
18. Začretje	1152	2194	73	1152	7714	397
19. Škarićevo	1042	1482	62	1042	6882	312
20. Nova ves	718	1819	66	901	5648	244

¹⁷⁹ Vidi popis u dodatku, a raspored na sl. 7.

¹⁸⁰ Podaci za god. 1861. dobiveni iz operata uz katastarske karte Arhiva mapa, a za god. 1953. iz katastarskih knjiga područnih katastarskih ureda.

Tab. 13. Površina gospodarstva (g), broj čestica po gospodarstvu (č) i površina čestice (p) — sve u presjeku po izabranim katastarskim općinama¹⁸¹

Tab. 13. Superficies des économies (g), nombre des parcelles par économie (č) et superficie de parcelles (p) — le tout en moyenne par communes cadastrales choisies.

Katastarske općine	god. 1861.				god. 1953.			
	g		č	p	g		č	p
	ha	ara	broj	ara	ha	ara	broj	ara
Kotar Zlatar								
1. Lovrečan	15	60	20,20	70	3	33	26,60	12
2. Vojnovec	36	28	36,46	99	5	92	27,90	22
3. Veleškovec	24	51	33,90	74	4	34	32,00	13
4. Zlatar	?	?	?	38	1	98	16,00	12
5. Oštrc	20	10	31,25	64	4	41	28,10	15
6. Perša ves	13	91	29,42	46	2	72	28,10	09
7. Zajezda	16	02	37,56	43	?	?	25,10	?
Prosjeck	21	07	31,46	62	3	78	26,20	14
Kotar Pregrada								
8. Čret	13	43	26,99	49	3	29	15,43	21
9. Cigrovec	9	66	22,10	43	2	93	13,16	22
10. Klokovec	10	49	25,12	41	3	39	15,39	19
11. Druškovec	4	85	15,97	30	2	72	13,81	19
12. Horvatska	6	80	8,52	79	2	50	8,70	28
13. Pregrada	?	?	?	38	2	28	12,16	19
14. Hum na Sutli	6	66	17,53	39	2	35	9,88	24
15. Brezno	7	27	22,85	31	3	14	14,23	22
16. Jelenjak	9	4	19,19	47	3	1	12,22	24
Prosjeck	8	52	19,78	44	2,84	84	12,77	22
Kotar Krapina								
17. Krapina	?	?	?	?	2	35	26,55	8
18. Začretje	15	77	30,05	52	3	13	21,00	14
19. Škarićevo	16	80	23,90	70	3	33	22,05	15
20. Nova ves	16	52	23,52	70	3	69	23,14	15
Prosjeck	16	14	26,78	61	3	15	23,56	12
Opći prosjeck	15	24	26,00	55	3	26	20,84	16

znači, da je rascjepkanost posjeda velika. Statistički broj parcela (za god. 1953.) stvarno je znatno manji od postojećeg na terenu, i to zbog toga, jer su revizijom katastra iza posljednjeg rata registrirane samo temeljne parcele, do kojih se došlo reambulacijom katastra još prije Prvoga svjetskog rata. Tek su mjestimično registrirane i novije parcele. Rascjepkanost je

¹⁸¹ Podaci ove tabele dobiveni su na osnovu podataka tab. 12, i to: površina seoskog gospodarstva (g) omjerom površine i broja gospodarstva kat. općine, broj čestica po gospodarstvu (č) omjerom broja parcela i gospodarstva kat. općine i prosječna površina čestice (p) omjerom površine kat. općine i broja njezinih parcela.

dakle još veća i prosječna površina parcela znatno manja od navedenih vrijednosti¹⁸².

U početku fragmentacije postojale su između kotarskih područja znatne razlike u veličini i broju gospodarstava te parcela na jedinici površine. Prosječna veličina gospodarstva bila je god. 1861. najveća u području bivšeg kotara Zlatar, a najmanja u području kotara Pregrada, dok je prostor kotara Krapine predstavljao prelazno područje: te su razlike tokom agrarne preobrazbe nestale. Značajni su manji posjedi i manje površine parcela u blizini kotarskih središta (Krapine, Pregrade, Zlatara), što je očito posljedica veće mogućnosti njihova stanovništva da nađu sporedne zarade (bilo kao namještenici u lokalnoj administraciji, bilo u manjim industrijskim poduzećima i ustanovama usluga); izvanredno sitni posjedi predstavljaju tek dopunu kućnoj ekonomiji, a ne više glavni izvor života.

Veoma je značajan jači iznos fragmentacije od područja Pregrade ka kotaru Zlatar. Činjenica, da se navedeni smjer podudara s nagibom reljefa, ukazuje na glavni razlog. Izrazito rebrasti, ocjeditiji i viši prostori pregradskog kotara već su god. 1861. bili jače naseljeni (108 st. na 1 km²), pa je pritisak stanovništva u tim ekonomski slabijim gospodarstvima¹⁸³ doveo do ranije fragmentacije, odnosno do dioba i cijepanja iza god. 1848., što se kod znatno većih posjeda u podvodnijim i slabije naseljenim dijelovima zlatarskog kotara (51 st. na 1 km²) vršilo kasnije i postepeno. Da je veličina posjeda zaista bila određena brojem stanovnika, odnosno gustoćom naseljenosti, ukazuje i činjenica, što je kotar Krapina predstavljao prelazno područje ne samo s obzirom na veličinu posjeda, već i s obzirom na gustoću naseljenosti (91 st. na 1 km²).

Ne može se predvidjeti daljnji proces u slobodnom razvoju posjeda, jer je on danas već toliko sitan, da njegova površina nije dovoljna za prehranu članova domaćinstava. Prema sadašnjim prilikama postoje jedino dvije mogućnosti: 1. podržavanje postojećeg stanja, što bi značilo stagnaciju stanovnika, i 2. dalje cijepanje posjeda pod uvjetom da se izgradi potrebna industrija, koja bi (davanjem mogućnosti zarade) nadopunjavala nedovoljnu poljoprivrednu osnovu. U ovom bi slučaju broj stanovnika porastao, ali bi sela još više izgubila ruralni značaj, koji već i sada u cjelini nemaju. Pitanje je međutim, da li obje varijante predstavljaju put poboljšanja prilika? Mislim, da ne, jer su za to potrebni ozbiljni zahvati i korjenite promjene.

Interesantno je, da se fragmentacija kod nas vršila u vrijeme kad je konsolidacija posjeda u nekim zemljama Evrope već gotovo završila.

Prilikom dioba i fragmentacija ukazao sam na razvoj i promjene zemljišne razdiobe, odnosno parcelarne strukture agrarnog pejzaža. Osa-

¹⁸² U navedene vrijednosti tab. 12 i 13 uključene su i šumske parcele, koje su površinom znatno veće, pa to u tabelama privodno povisuje i vrijednost prosječne površine parcela obradivih prostora.

¹⁸³ V. Horvat, *Suvremene unutarne seobe i kretanje Hrvata*, Zagreb, 1942. god., str. 28 i 29, opisuje pokušavanje kao privrednu granu i posebno ističe pokušavanje u području bivšeg kotara Pregrada i sjevernog dijela kotara Krapine. Kaže, da su zbog velikog siromaštva carskim patentom god. 1825. stanovnici ovih područja dobili pravo pokušavanja.

mljena gospodarstva s okupljenim posjedom zamijenili su zaseoci i malena otvorena polja s razbacanim seoskim posjedima unutar njih. Ostaje mi da ukažem, kako se fragmentacija odrazila i na ostale elemente agrarnog pejzaža, prvenstveno na površinski odnos poljoprivrednih površina i kultura, te na izgled seoskih naselja i raspored stanovnika.

Obradive površine i agrarna glad — Obradena površina i seoska naselja dopiru do 400 m, ukoliko topografske prilike omogućuju obrađivanje, a iznad toga prevladavaju šume¹⁸⁴. Relativno niska gornja granica obradivih površina pokazuje, da nije određena klimatskim prilikama. Mnogo su važniji morfološki razlozi, jer granica uglavnom prolazi grebenom litavskih vapnenaca, koji predstavlja oštru reljefnu granicu između viših i strmijih grebena i raščlanjene zaravni, i izdvaja ta dva prostora nejednakog iskorišćivanja. Klimatski utjecaj na gornju granicu osjeća se samo na otvorenijim dijelovima litavskog bedema između viših susjednih gora; tu oranice već u nižim visinama ustupaju mjesto pašnjacima ili, u novije doba, brdskim livadama. Takav je slučaj na litavskom bedemu između Ivančice i Strahinčice, preko kojeg redovito prodiru hladne zračne mase iz šumskog zaleđa na sjeveru.

Sigurno je, da se granica poljoprivrednih površina i kompaktnog šumskog pokrova nije bitno mijenjala od Srednjeg vijeka, jer je vezana uz podgorsku zonu (visine 360—400 m), koja je bila najranije naseljena i obrađivana. Mlađom kolonizacijom i agrarnom preobrazbom mijenjala se slika agrarnog pejzaža uglavnom ispod visina od 300 m, i tu su nastale najveće promjene u rasporedu obrađenih površina i kultura.

Podvodne dolinske ravni gotovo su isključivo pod livadama. Tek se u rubnim dijelovima, gdje su poplave rjeđe i temeljnica niža, u novije vrijeme sve više šire oranice. To je posljedica potrebe novih obradivih površina, koje se na susjednim ocjeditijim dijelovima više ne mogu dobiti, jer je iskrčeno sve što je bilo pogodno. Glavne poljoprivredne površine nalaze se na padinama i uravnjenim bilima reljefnih rebara. Prevladavaju oranice, livada gotovo nema, dok su pašnjaci vrlo rijetki i njihove su površine daleko manje od službenih statističkih vrijednosti. Kako vinogradima pogoduje prisojne padine, to su oni koncentrirani u nekoliko vinogorja, poredanih duž južnih padina litavskog bedema u jedinstvenu vinogradarsku zonu, dugu do 50 km. Najvažnija su vinogorja uz podgorsku zonu Ivančice, Strahinčice, Brezovice, Dunajeve gore, Kune gore i Desiničke gore. U prostoru užeg prigorja ističe se vinogradarski kraj oko Strugače.

Agrarni pejzaž je tipičan za prigorske prostore i određen je površinskim odnosom pojedinih kategorija iskorišćivanja te odnosom ovih prema očuvanoj prirodnoj vegetaciji. Procenat obradivih površina veći je od prosjeka za Hrvatsku, pa čak i za kotar Sl. Požega, koji ima daleko povolj-

¹⁸⁴ Izuzetan slučaj čini selo Macelj Gornji sa svojim obradivim površinama u tvrđem vapnencu i pršinastim pješčenjacima donjeg miocena (na visini od 453 m). Ostali slučajevi odnose se najvećim dijelom na rubove planinskih grebena kod sela: Radobojsko Strahinje, Radoboj, Gornjaki- podno južne padine Strahinčice; kod sela Juranščine duž južnog ruba Ivančice; svih sela podno litavskog bedema između Strahinčice i Ivančice), gdje se redovno vežu na litavske tvorevine.

nije topografske mogućnosti za obrađivanje. Naš je kraj maksimalno iskorišćen prostor, što je očito rezultat njegove uloge kao zbjega od 16. stoljeća i agrarne preobrazbe od sredine 19. stoljeća. Ni ovako iskorišćivanje ne može prehraniti velik broj stanovnika, jer je agrarna gustoća velika¹⁸⁵ i daleko prelazi gustoću Hrvatske i kotara Sl. Požege. Tok stvaranja posto-

Sl 11. Površinski odnos kategorija iskorišćivanje tla (u %)¹⁸⁶ — 1 oranice, vrtovi, voćnjaci i vinogradi, 2 livade, 3 pašnjaci, 4 šume, 5 neplodno.

Fig. 11. Rapports entre les superficies de diverses catégories d'exploitation du sol (en %) — 1 terres arables, jardins, vergers et vignes, 2 prairies, 3 pâturages, 4 forêts, 5 terrains improductifs.

HRVATSKA

1	2	3	4	5
31.0%	8%	21%	52%	60%

PRIGORJE

1	2	3	4	5
41%	13%	8%	50%	60%

SL. POŽEGA

1	2	3	4	5
38%	7%	7%	42%	30%

Tab. 14. Relativna i agrarna gustoća stanovnika¹⁸⁷

Tab. 14. Densité relative et agraire des habitants.

Gustoća:	Našega kraja	Požeške kotline	Hrvatske
Relativna	151	52	69
Agrarna	292	113	177

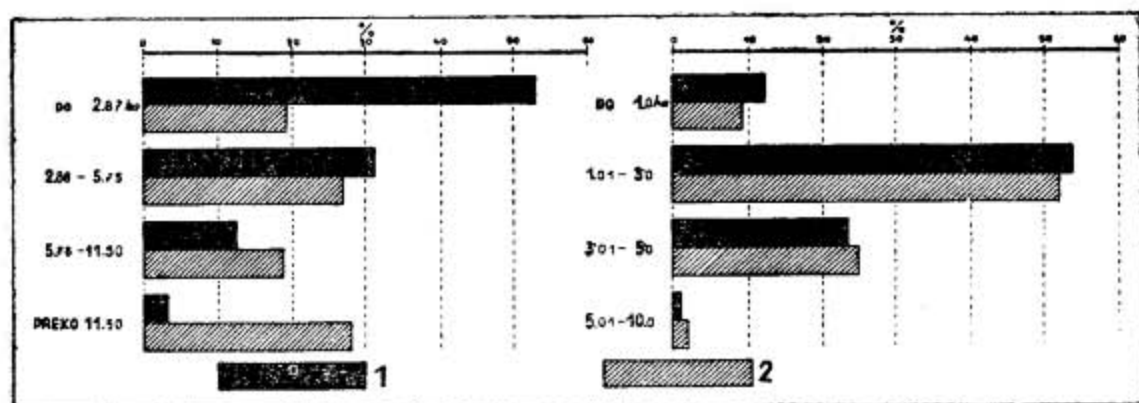
ječeg odnosa kategorija iskorišćivanja i kultura, možemo pratiti tek otkad su uvedeni statistički popisi. Ti nam podaci pokazuju, da je razvoj u zadnjih sto godina posljedica dioba i fragmentacija.

Dijeljenjem se povećava udio sitnog posjeda i taj je već god. 1895. dominirao, jer je te godine manje od 5 ha imalo više od tri četvrtine (83,43%), gospodarstva, a ispod 10 ha čak 94,43%. Veliki su posjedi međutim još uvijek bili očuvani, jer su vlastelinstva (3,9% svih gospodarstava) posjedovala 33,26% površine kraja. Proizlazi, da su se u početku u prvom redu dijelili seljački posjedi i sitna vlastelinstva. Agrarnom reformom god.

¹⁸⁵ Agrarna gustoća je omjer broja poljoprivrednog stanovništva i obradivih površina (s livadama). U vrijednosti gornje tabele uračunato je sve stanovništvo, te se radi o »fiziološkoj gustoći«. U ovom smislu treba shvatiti agrarnu gustoću i u daljem tekstu.

¹⁸⁶ Vrijednosti dobivene iz: Ukupne i zasijane površine na području NRH, prema stanju 31. V. 1952., PO-2.

¹⁸⁷ Vrijednosti za površine prema: Ukupne i zasijane površine na području NRH, prema stanju 31. V. 1952., PO-2, a za stanovništvo prema: Prvi rezultati popisa stanovnika 21. III. 1953., Zagreb, 1953. Zavod za statistiku i evidenciju NRH.

Sl. 12. Raspored broja i veličine gospodarstava 1895. g. (lijevo) i 1953. g. (desno).¹⁸⁸
1 posjedi, 2 gospodarstva.

Fig. 12. Disposition du nombre et de la grandeur des économies en 1895 (à gauche)
et en 1953 (à droite).
1 possessions, 2 économies.

1919. svedeni su i posjedi većih vlastelinstava uglavnom na šumske površine¹⁸⁹. Proces usitnjavanja posjeda vršio se paralelno s povećanjem stanovnika¹⁹⁰. Krajem 19. stoljeća zadružni su posjedi već gotovo posve nestali, jer je god. 1895. čitava Varaždinska županija imala samo 585 zadružnih gospodarstava sa tek 2,64% površine zemljišta kraja.

Usitnjavanjem posjeda i paralelnim porastom stanovnika obrada je nužno postala intenzivnija i traže se nove obradive površine. Oranice su širene na račun pašnjaka i šume i taj je proces već krajem 19. stoljeća bio završen, što se vidi iz podataka tab. 15.

Tek su se nešto oranice proširile na račun šuma. Nesumnjivo je do krčenja šuma došlo tek onda, kad su iscrpljene mogućnosti širenja obradivih površina na račun pašnjaka, koji su povoljniji za oranice, što ne znači, da se šume nisu krčile i do god. 1895. Nažalost, nema podataka o ritmu i opsegu krčenja pašnjaka i šuma u periodu do god. 1895.

¹⁸⁸ Viestnik kr. zem. stat. ureda u Zagrebu, II., Zagreb, 1910., str. 24, 25 i 28. i Statistički godišnjak NRH za 1953. god., Zavoda za statistiku i evidenciju, Zagreb, 1954., str. 136.

¹⁸⁹ Bivša vlastelinstva sačuvala su šume pretežno samo u planinskim grebenima, gdje ih prije god. 1848. nisu dala na individualno uživanje kmetovima. Do god. 1945. najveći dio vlastelinskih šuma posjedovao je Ottenfels, dok je šumski revir u kotaru Krapina (sjeverno od Strahinčice i Brezovice) bio u vlasništvu: Deutscha (626 ha), Ottenfelsa (684 ha), Tvornice pokućstava Krapina D. D. (910 ha), Gradske općine Krapina (352 ha). U kotaru Zlatar bilo je više vlasnika s manjim površinama. Sve su te šume potpale pod vlasništvo opće narodne imovine.

¹⁹⁰ Ako se broj stanovnika god. 1880., kad je u našem kraju bilo ukupno 84.264 stanovnika, označi indeksom 100, onda je od god. 1890. iznosio 110, god. 1900. već 118, god. 1910. — 126, god. 1921. — 134, god. 1931. — 141, god. 1948. — 147, a god. 1953. — također 147. Podaci prema: Političko i sudbeno razdjeljenje Hrvatske i Slavonije, Zagreb, 1889, 1892, 1903, 1913; Definitivni rezultati popisa stanovništva 1921. god., Sarajevo 1932.; Definitivni popis stanovništva 1931. god., Beograd 1937.; Prvi rezultati popisa stanovništva 31. III. 1953. god., Zagreb, 1953.

Tab. 15. Površine pojedinih kategorija iskorišćivanja¹⁹¹
 Tab. 15. *Superficies de diverses catégories d'exploitation du sol.*

Kategorija iskorišćivanja	god. 1885.	god. 1895.	god. 1952.
	Postotak njihovih površina		
Oranice	28,6	31,1	39,1
Vinogradi	4,5	2,5	2,4
Livade	11,5	12,2	13,5
Pašnjaci	8,6	8,6	6,5
Šume	41,6	40,0	30,6

Općenito uzevši, porast oraničnih površina nije bio tako velik, kao što bismo očekivali, jer se proces krčenja vršio paralelno s diobama okupljenih posjeda, što je uglavnom dovršeno u vrijeme, kad počinju statistički podaci. Krajem 19. stoljeća poprimio je već pejzaž današnji izgled i razvoj se usmjeravao u drugom pravcu.

Cijepanjem okupljenih posjeda i paralelnim širenjem obradivih površina nastala su individualna gospodarstva, čijim se dijeljenjem posjed dalje usitnjava (vidi sl. 12.). Time se nužno mijenja i odnos glavnih kultura.

Tab. 16. Površine glavnih kultura (u %).¹⁹²
 Tab. 16. *Superficies des principales cultures (en %).*

Kulture:	god. 1893.-95.	god. 1952.
Kukuruz	53,9	58,2
Pšenica	6,1	12,2
Ostale žitarice	14,6	7,5
Žitarice, ukupno	74,6	80,9
Krumpir	7,1	6,9
Industrijsko bilje	1,8	0,6
Krmno bilje	3,7	9,6

Sve veća se pažnja posvećuje oranicama i nastoji se da se s jedinice površine dobije što veći prinos. Povećavaju se površine zasijane pšenicom i kukuruzom, dok ostale žitarice (raž, zob i ječam) opadaju. Opada udio industrijskih kultura, umjesto lana sve više se sije konoplja. Naprotiv su

¹⁹¹ Podaci na osnovu: Statistika ratarske produkcije u kraljevinah Hrvatskoj i Slavoniji, Zagreb, 1898., str. 20 i 21., te Ukupne i zasijane površine na području NRH, prema stanju 31. V. 1952., PO-2, Zavoda za statistiku i evidenciju NRH, Zagreb, 1953., br. 5.

¹⁹² Prilozi statistici ratarske produkcije 1885—89. god., Statistički ured, Zagreb, 1889., str. 78; Popis gospodarstva i stoke, Statistički ured, Zagreb, 1898. str. 28, 40, 44 i 96., te ukupne i zasijane površine NRH, PO-2, Zagreb, 1952.

porasle površine pod krmnim kulturama, jer su smanjene površine za pašu i pojačano je stajsko stočarstvo. Uvedene su nove kulture; pred Prvi svjetski rat širi se crvena djetelina i lucerna. Mijenja se dakle površinski odnos oraničnih kultura, među kojima dominira kukuruz (gotovo 60%).

Površine vinograda su od god. 1885. znatno smanjene, što je posljedica filoksera. Filoksera je najprije primijećena kod Brdovca god. 1880., ali tek nakon nekoliko godina haranja¹⁹³. Bolest se brzo raširila, i vinogradi na domaćoj lozi za nekoliko su godina bili uništeni. Regeneracija je već oko godine 1910., bila gotovo završena. Prvobitne površine vinograda ipak nisu dostignute (tek 70%) zbog većeg prinosa američke loze, koja daje tri do četiri puta više po jedinici površine od stare domaće loze¹⁹⁴.

Tab. 17. Površine pod vinogradima (u ha)¹⁹⁵

Tab. 17. Superficies de viticulture (en ha).

g. 1880.	g. 1905.	g. 1952.	Površine vinograda 1953. godine		
			Ukupno	Amer. podloga	Direktno rod. hibr.
3635	1176	2508	2684	2375	309

Kad su, iza Prvoga svjetskog rata, besplatna državna ložišta napuštena, a niti seljački posjedi nisu mogli sami odgojiti plemenitu lozu, počelo je sadenje direktno rodećih hibrida. Hibridi su pretežno izvan prije spomenutih vinogorja¹⁹⁶, zasađeni su uglavnom u periodu između dva rata. Kvaliteta vina je opala.

U početku 20. stoljeća poboljšava se i tehnika obrade. Širi se plug, i to na brdovitim terenima s dvostrukim lemešom (»dupličnjak«), koji baca zemlju suprotno nagibu terena, čime se smanjuje gubitak površinskog sloja zemlje. U ravnim terenima uveden je običan plug. Kukuruz se sad sije u redovima i uz upotrebu sijalica. Tehnika obrade smanjila je radnu snagu i povećala produktivnost. Stajsko stočarstvo omogućuje đubrenje stajskim gnojem, a crvena djetelina i lucerna i zeleno đubrenje. Usprkos intenzivnijoj obradi, agrarni prinos zaostaje za potrebama i nije u stanju prehraniti stanovništvo.

Obrada zemlje je postala teža s više razloga. Prijašnji broj parcela ostao je uglavnom isti i na današnjim malim individualnim gospodar-

¹⁹³ Izvještaj o djelovanju Kr. zemaljske vlade, odjela za unutarnje poslove o promicanju narodnog gospodarstva, Zagreb, 1879—1883., str. 50.

¹⁹⁴ Izvješće Upravnog odbora i kr. podžupanije Županije Varaždinske, Varaždin 1901.

¹⁹⁵ Podaci prema: Izvješće Upravnog odbora i kr. podžupana Županije Varaždinske, Varaždin, 1906. (za 1905. i 1880. god.), te Ukupne i zasijane površine na području NRH, Po-2 Zavoda za statistiku i evidenciju NRH, 1953., str. 49.

¹⁹⁶ Zakonskim čl. VI. Ugarskog sabora god. 1836. određeno je, da se imenom »vinogorje« ili »gorice« mogu označivati samo oni vinogradarski predjeli, koji su lozom zasađeni dozvolom vlastelina, a ukoliko su na uživanju kmetova, vlastelin za njih prima izvjesna podavanja M. Vežić, o. c., str. 269.

stvima. Kako su mnoge parcele izvan neposrednog seoskog prostora, odnosno nekad okupljenog posjeda, to je za obradu razbacanog posjeda potrebno više radnog vremena. To nepovoljno djeluje zbog toga, što se obrada vrši istovremeno na većem broju parcela, jer prevladava gajenje kukuruza. Velik broj najsposobnije radne snage ne sudjeluje pri obradi zbog zaposlenosti u industriji ili na drugim radnim mjestima, što se ogleda u slabij obradi. Kako pak velik broj gospodarstava ne posjeduje poljodjelske sprave i tegleću stoku, obrada se često mora odgađati.

Udaljenost parcela i ovisnost njihove obrade o mogućnosti nabave i upotrebe vuče i oruđa dovela je do negativnih posljedica, koje su već opće zlo kraja. Postojeći broj seoskih i poljskih putova postao je naime nedovoljan za slobodan prilaz do svake parcele. Svako zakašnjanje u obradi jedne parcele nužno šteti susjednima, preko kojih se vrši prijelaz. Posljedica toga, i sličnih pojava, jesu tužbe, i osiromašeno stanovništvo utroši velika sredstva i mnogo vremena na vođenje parnica.

Razbacanost i udaljenost parcela sprečava slobodni izbor najpogodnijeg plodoreda, koji nije prilagođen osobinama zemlje, već momentanim potrebama i mogućnostima ekonomski pretežno slabih gospodarstava. Dobiva se dojam, kao da obrada postaje vezana i prilagođena prilikama čitavog naselja, a ne potrebama pojedinog gospodarstva. Svaki nepredviđeni slučaj može poremetiti obradu i ugroziti normalnu žetvu.

Plodored ovisi kako o prirodnim elementima (ekspoziciji, visini, vlažnosti, petrografskom sastavu terena, kvaliteti tla), tako i o društvenim faktorima (među kojima veličina posjeda ima odlučujuću ulogu). Pretežno je određen socijalnim prilikama. Kod srednjeg posjeda (sa oko 2—3 ha obradivih površina) obično nalazimo slijedeći plodored: prve godine, iza đubrenja (koje može biti zeleno podoravanjem djeteline), sije se kukuruz; druge i treće godine obično ostaje kukuruz, četvrte godine, iza berbe kukuruza siju se ozima žita — pšenica ili raž, u koje se u proljeće obično zasije crvena djetelina ili lucerna. Uključivanjem crvene djeteline i lucerne u plodored dobiju se različite varijante navedenog slijeda. Rast crvene djeteline i lucerne ovisan je o kvaliteti tla; prva bolje uspijeva na pjeskovitoj, a druga na ilovastoj zemlji. Pored toga crvena djetelina daje dobar urod kroz najviše dvije do tri godine, a lucerna čak i kroz šest godina.

U oskudnoj seoskoj ekonomiji važno je stočarstvo, pa djetelina igra važnu ulogu u prehrani stoke. Razumljivo je zbog toga, da će ekonomski jača gospodarstva, koja imaju dosta oranica, zadržati djetelinu i kroz više godina, a ona sa manje oranica, najviše kroz dvije do tri godine. Postoji dakle mogućnost, da se iza četvrte godine zemlja ili đubri i ponovo zasijava kukuruzom (naročito tamo, gdje među bijele žitarice djetelina nije bila zasijana) ili da se ostavi pod djetelinom još nekoliko godina. Ovaj plodored nije moguć kod najslabijih gospodarstava, a takvih je najviše. Patuljasta gospodarstva teško usklađuju plodored s osobinama tla, jer ih pomanjkanje obradivih površina sili da uzastopno siju iste kulture, dakako pretežno kukuruz. Obično smještena po rebrima brežuljaka, podalje od aluvijalnih ravni, ta su gospodarstva bez livada i stoke, te ne mogu đubrenjem popravljati kvalitetu tla.

Na oranicama se pored navedenih smjenjuju i kulture drugog godišnjeg priroda, koje se siju ili istovremeno sa žitaricama ili pak iza njihove žetve. U prvom slučaju obično se sije djetelina, lucerna i mrkva, a u drugom heljda ili repa, posljednje se obično vežu uz raž ili ječam. Djetelina se obično sije uz pšenicu ili raž. Sva se djetelina ne ostavlja na rastu, već se, prema veličini posjeda, jedan dio izore i služi za uzgoj okopavina (pretežno krumpir) te konoplje i lana. Ostali međuusjevi (tikve i grah) redovno prate kukuruz, a manje i krumpir.

U skladu s lokalnim uvjetima postoje znatne razlike u fenološkim pojavama, što ću ilustrirati na primjeru okolice Zlatara. U prostoru sela Martinšćine, Repna, Gornje i Donje Batine i Cetinovca kukuruz se sije krajem ožujka i početkom travnja. U nižim naseljima (Martinci, Lovrečan, Zlatar), čiji je prostor podvodniji, zemlja je pogodna za obradu tek nešto kasnije, pa se kukuruz sije obično oko 15. travnja. Još kasnije počinje period sijanja u selima Gornji i Donji Brestovac, Grančari, Veleškovec, Lipovec i Turnišće, čija su polja smještena u vlažnijem pleistocenom ilovastom tlu. Ona su sposobna za sijanje tek iza 20. travnja. Vrijeme berbe nije u skladu s vremenom sijanja, pa se u prvoj grupi sela (bliže podgorskoj zoni) kukuruz bere već oko 10. rujna, a u drugoj (sredini prigorja) krajem rujna, dok sela treće grupe (južnim rubom prigorja) usprkos najkasnijem sijanju beru kukuruz već oko 20. rujna. Ranije »dozrijevanje« kod posljednje grupe sela objašnjava se čestim pojavama magle, koje se već u ranu jesen stvaraju nad aluvijalnom ravni Krapine. Magla suši lišće i prekida normalno dozrijevanje kulture. Iako navedeni primjer ilustrira

Tab. 18. Fenološke pojave kukuruza u okolici Zlatara

Tab. 18. Particularités phénologiques observées sur le maïs dans les environs de Zlatar.

Grupe naselja:	Apsolutna visina seoskih prostora	Redovno vrijeme sijanja — berbe	Trajanje vegetacionog perioda
I.	Isključivo između 200—400 metara	1. IV. 10. IX.	163 dana
II.	Pretežno između 180—200 metara	15. IV. 25. IX.	163 dana
III.	Pretežno između 165—180 metara	25. IV. 20. IX.	148 dana

samo dio kraja (prigorje Ivančice u kotaru Zlatar), on je važan, jer predstavlja čitav profil u pravcu sjever — jug-dakle od gornje granice obradivih površina podno Ivančice do aluvijalne ravni Krapine na jugu.

Poljske štete daljnja su posljedica fragmentacije kako zbog udaljenosti, te se kulture ne mogu čuvati od štetnog djelovanja stoke, ptica i ljudi, tako i zbog sitnih i razbacanih parcela, pri čijoj obradi dolazi do oštećivanja susjednih terena. U razbacanom posjedu nije moguće primijeniti ni

znatnije agrotehničke i melioracione mjere (odvodnjavanje podvodnih aluvijalnih prostora, upotreba modernih tehničkih pomagala, stvaranje zelenih pojasa radi sprečavanja erozije tla i sl.). Eventualna inicijativa pojedinca ograničena je na uži prostor, a provedene mjere ne mogu biti efikasne zbog nezdravog stanja kod susjeda. Proces fragmentacije bio je praćen krčenjem pašnjaka i šuma, a kako su te površine u doba okupljenih posjeda zapremale strmije dijelove slabijih tala i nepovoljnih mikroklimatskih prilika (pretežno osojne strane brežuljaka), to su njihovim krčenjem dobiveni obradivi prostori slabijih kvaliteta podložni eroziji tla, osobito tamo gdje se obrada vrši u smjeru nagiba. Kako prevladava jedna kultura, to su veliki prostori u isto vrijeme bez vegetacionog pokrivača, što uz znatne količine padalina, uz nepovoljnu građu podloge te uz strme nagibe terena pogoduje eroziji. Česta su kliženja i odroni čitavih kompleksa. Pored navedenog, po mom je shvaćanju najnegativnija posljedica fragmentacije izdvojenost seljaka od obrađenih površina, što povlači negativne psihičke posljedice. Gospodarske posljedice su specifične i prelaze okvir ovog rada.

Agrarna preobrazba nije korjenito promijenila poljoprivredu, koja je ostala ratarsko-stočarska i samo se prilagodila novim prilikama. Poljoprivreda je ostala prehrambena. Produkti, koji idu na tržište (mlijeko, sir i perad), toliko su neznatni, da ne predstavljaju osobitu vrijednost i izvoze se na račun vlastite prehrane. Poljoprivreda čitavog kraja je jednolična.

Fragmentacija se odrazila na općegospodarskim prilikama kraja, a njih dobro ilustrira visina seljačkih dugova između dva rata. Od 21.567 gospodarstava bilo je god. 1934. zaduženo 9.118 ili 42,47% gospodarstava s prosječnim iznosom duga od 5.601 dinara¹⁹⁷. Broj zaduženih bio je velik, a visina duga težak teret slaboj seoskoj ekonomiji. Iako su dugovanja ukinuta, nema nikakve sumnje, da problem time nije riješen, jer uzroci još uvijek djeluju.

Fragmentacija se odražava i u nedovoljnom poljoprivrednom prinosu. Prema količinama, koje je utvrdila Gospodarska sloga¹⁹⁸, jednom je stanovniku (uključujući i potrebe za stoku) potrebno 110 kg pšenice i 300 kg kukuruza ili 410 kg žitarica na godinu. Domaća žetva god. 1953. dala je po stanovniku samo 199 kg svih žitarica (uključujući ječam i raž)¹⁹⁹, pa to znači, da vlastiti prinos može zadovoljiti prehrambene potrebe samo za oko šest mjeseci. Iako su indeksi dobiveni anketom možda nešto preveliki, nemogućnost vlastite prehrane je van svake sumnje. Očito je, da postoji velik broj stanovnika, koje domaća žetva ne može prehraniti. To u poljoprivredi suvišno stanovništvo nužno ovisi o zaradi na drugim radnim mjestima, a ta su u našem kraju nedovoljna.

Rudarska i industrijska poduzeća sa preko sto radnika (Sl. 13) prosječno zaposluju samo oko 7.000 radnika godišnje²⁰⁰, što je nedovoljno s obzirom na broj stanovnika (1953. god. 122.396 st.) i mali agrarni prinos.

¹⁹⁷ M. J. Komadinić, Problem seljačkih dugova, Beograd, 1934.

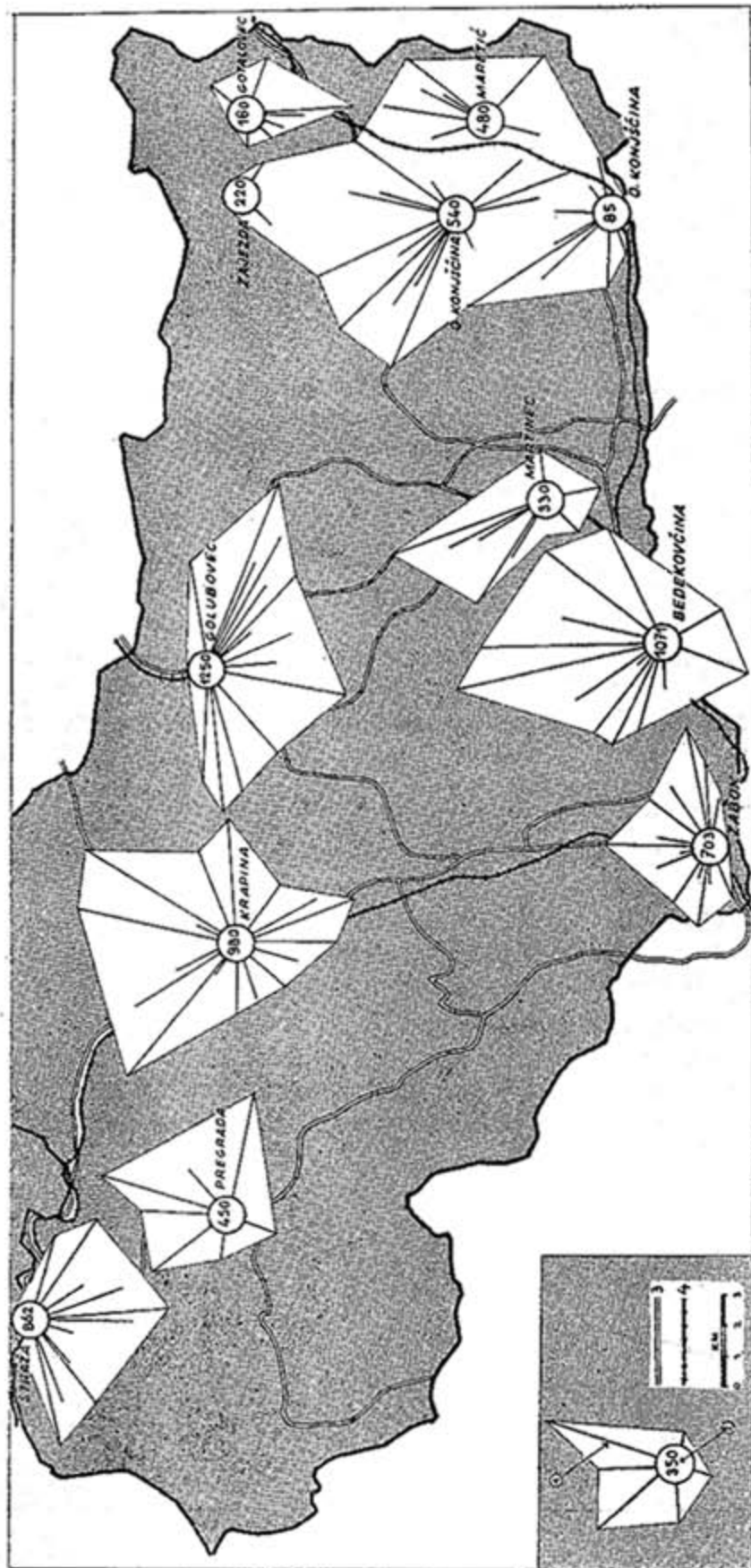
¹⁹⁸ Najnužnije narodne potrebe, Zavod za proučavanje seljačkog i narodnog gospodarstva, Zagreb, 1940., str. 15.

¹⁹⁹ PO — Zavoda za statistiku i evidenciju NRH, Zagreb 1953, br. 5.

²⁰⁰ Prema podacima pojedinih industrijskih poduzeća za 1953.

Mogućnosti zaposlenja van poljodjelstva nisu ranvomjerno raspoređene. U kotarskom području Pregrada postoji samo staklana u Straži, kojoj počeci sežu u sredinu 19. stoljeća, a nastala je zbog nedalekog nalazišta kvarcnog pijeska (kod Kostelja) i smeđeg uglja. Domaća sirovina omogućuje samo produkciju zelenog stakla, a prijelazom na produkciju bijelog stakla tvornica je postala ovisna o uvozu kvarcnog pijeska iz Pule. Godišnja produkcija iznosi 7.500 tona stakla. Tvornica snabdijeva sve pivovare i proizvođače mineralne vode u državi, ali i veći broj tvornica likera te medicinsku i kemijsku industriju. U prosjeku zaposluje oko 850 radnika, koji dolaze iz brežuljkastog zaleđa Desiničke gore i Kune gore. Pored staklane je u kotaru i rudnik kod Pregrade, osnovan god. 1953., s godišnjom produkcijom od oko 45.000 tona. Rudnik u prosjeku zaposluje samo 450 radnika. U području krapinskog kotara industrija je koncentrirana na dva mjesta, i to u Krapini i Zaboku. Industrijski razvoj Krapine počeo je god. 1873. otvaranjem rudnika uglja (s godišnjom produkcijom do 40.000 tona), koji u prosjeku zaposluje oko 200 radnika. God. 1926. podignuta je u nedalekom selu Žutnici industrija vunениh tkanina za muška odijela i kapute te za ženske haljine i ogrtače. Tvornica u prosjeku zaposluje oko 600 radnika. Dok tekstilna industrija uvozi sirovine, mjesna pilana i industrija drvenih predmeta počiva na korištenju šuma Strahinčice i Brezovice i godišnje zaposluje oko 150 radnika. To su tri najveća poduzeća Krapine i ona zaposljuju pretežni dio radne snage. U Krapini su razvijeni obrti, koji su god. 1953. zaposljivali oko 150 radnika. Industrija i rudarstvo Krapine dobiva radnu snagu iz zaleđa i užeg prigorja Strahinčice i Brezovice do mjesta Velika Ves. Industrijski razvoj Zaboka, u najjužnijem dijelu kotara Krapina, započeo je tek god. 1933. podizanjem tekstilne tvornice (danas ZIVT) za proizvodnju vunениh tkanina. Godišnja produkcija tvornice iznosi oko 1 mil. metara i zaposluje prosječno 700 radnika. Sabirno područje radne snage zahvaća neposrednu okolicu i relativno je maleno. U području kotara Zlatar izdvajaju se dvije zone s nejednako razvijenom industrijom i rudarstvom. Južni dio neposredno uz željezničku prugu Varaždin—Zagreb ima više poduzeća, koja pretežno pripadaju ugljenokopima Konjščina (Zajezda, Maretić, G. i D. Konjščina i Martinci). Početi tog poduzeća počinju u drugoj polovici 19. stoljeća, ali se ono stalno širilo otvaranjem novih otkopa. Današnji broj radnika u prosjeku iznosi 1650. Pored kamenoloma i vapnare u Gotalovcu (godišnje oko 160 radnika), jedino veće industrijsko poduzeće ovog prostora je industrija glinene robe u Bedekovčini («Zagorka»), osnovana god. 1888. U prosjeku zaposluje 1000 radnika. Sjeverni dio kotara ima samo rudnik smeđeg uglja u Golubovcu (počeo je s radom u drugoj polovici 19. stoljeća) sa oko 1150 radnika, te kamenolom Očuru sa oko 100 radnika, koncentriranih uz stari put preko Veterničke previje u sutjeski Očure. Područje kotara Zlatar ima jače razvijeno rudarstvo, a sabirna područja radnika pojedinih radnih mjesta zahvaćaju gotovo čitav južni rub prigorja Ivančice, dok stanovništvo podgorske zone nema mogućnosti sporednih zarada.

Malen broj industrijskih i rudarskih poduzeća ne osigurava dakle dovoljnu zaradu u poljoprivredi suvišnom broju stanovnika, a kako su postojeća poduzeća i nejednako raspoređena, to neki prostori nemaju mogućnosti sporedne zarade. Velik dio kraja ovisi dakle o nedovoljnom poljo-

Sl. 13. Kretanje radne snage prema dolaska radnika — 1 pravci dolaska radne snage, 2 ukupan broj radnika, 3 ceste, 4 željezničke pruge.

Fig. 13. Mouvement de la main-d'oeuvre dans les entreprises à plus de 100 ouvriers — 1 direction de l'arrivée de la main-d'oeuvre, 2 nombre total d'ouvriers, 3 routes, 4 lignes de chemins de fer.

privrednom prinosu, pa se agrarna glad odražava i u najmlađim promjenama pejzaža, do kojih dolazi krčenjem pogodnijih prostora unutar šumara. Na taj su način nastale enklave malih obradivih površina redovito siromašnih gospodarstava.

Većina takvih krčevina nastala je na početku 20. stoljeća, a posljednje su dobivene između dva svjetska rata. Rijetki su primjeri, gdje se takve krčevine stvaraju i danas, jer se iskrčilo sve, što je bilo rentabilno. Najveće su takve krčevine u području tercijarnog plašta, između litavskih bedema i planinskih trupina. Pijesci oligocena relativno su pogodni za stvaranje oranica, koje su ovdje djelomično i starijeg datuma. Prevladavaju krčevine, koje su nastale širenjem starije obradive jezgre. Taj tip nije međutim ograničen samo na ove prostore, jer ga nalazimo i u nižem prigorju, gdje prevladavaju izolirane mlađe krčevine. Oba su tipa pretežno na strmijim i osojnim prostorima, zbog čega su, kao i zbog relativno slabije kvalitete tla, manje vrijednosti. Vrlo su česti slučajevi kliženja, jer tanak sloj rastresitog materijala leži na strmoj laporovitoj podlozi. Uništavanjem ranijeg šumskog pokrivača površinski slojevi nisu više stabilni i klize. Ima i drugih negativnih elemenata, pretežno antropogeografske prirode.

Tamo, gdje se obradivi prostor širio oko prvobitne obradive jezgre, parcele najstarijeg i središnjeg dijela obično su usmjerene pravcem izohipsa, dok su mlađa proširenja usmjerena bez obzira na nagib terena. Položaj, oblik i pružanje ovih površina uglavnom su određeni posjedovnim prilikama već usitnjenog posjeda. »Divljim krčenjem« ne vodi se računa ni o štetnim posljedicama ispiranja humusnog sloja. Kod onih prostora, koji u cjelini pripadaju periodu mlađeg krčenja, parcele su obično položene ne vodeći računa o nagibu terena, pa su tu štetne posljedice još veće. Parcelarna struktura ovih dvaju tipova mijenja se znatno od mjesta do mjesta, stvarajući niz prelaznih oblika, ali se navedene osnovne karakteristike u najvećem broju slučajeva ipak mogu uočiti.

I pored navedenih negativnih strana, ovi krčevinski prostori imaju i neke prednosti prema kompaktnim obradivim površinama uz naselja, jer su parcele redovito veće od onih starijih uz naselja. Postoje razlike i u obliku. Kako su mlađa krčenja vršena u vrijeme pluzne obrade, sve su parcele kvadratičnih oblika i nisu izdijeljene na uske i duge dijelove, što je tipično za starije obradive površine uz naselja. Kvadratični oblici ne znače, da se plugom i obrađuju. Zbog strmine terena više se upotrebljava motika. Vjerojatno je kvadratičan oblik rezultat već uobičajene prakse, u vrijeme, kad su oblici ranijih nepravilnih blokova već nestali.

Nove su krčevine redovito uključene u sistem plodoreda gospodarstava, kojima pripadaju. To je moguće zbog toga, što ti prostori obično nisu od sela udaljeni. Uostalom, nedovoljni posjedi u neposrednom seoskom prostoru sile, da se i nove krčevine iskorišćuju na isti način, kao i starije oranice u seoskom prostoru. Zbog nepovoljnih prirodnih osobina i primitivnije obrade, kulture su u krčevinama redovito slabije, a na njih loše utječu i okolne šume.

Mlađe se krčevine ne vežu dakle uz neposredan seoski prostor i prvobitno uz njih nisu bila domaćinstva. Mjestimično su uz njih osamljena

domaćinstva, koja su nastala između dva svjetska rata. Nova domaćinstva imaju malen posjed i raspolažu skromnim kućama. Uz malu je kućicu obično samo staja i kakvo spremište. Iako odvojena i osamljena, njihov posjed nije okupljen, jer su ta gospodarstva upravo i nastala kao posljedica izvanredno velike usitnjenosti i razbacanosti parcela. Teško je zbog toga reći, da li će ta osamljena gospodarstva postati jezgra novih naselja, kao što je to bio slučaj kod osamljenih gospodarstava s okupljenim posjedom. Najvjerojatnije je, da će ona postojati u sadašnjem stanju tako dugo, dok se ne uvidi njihova nerentabilnost i dok se bilo kakvom gospodarskom preorijentacijom poljoprivrede postojeće stanje ne popravi.

Seoska naselja i raspored stanovništva — U čitavom kraju prevladavaju seoska (ruralna) naselja. Naselja isključivo »centralnog značaja«²⁰¹ ne postoje, jer i sva naselja s izvjesnim »centralnim funkcijama« imadu i jaku agrarnu komponentu. Dok su naselja s centralnim funkcijama pretežno uz željezničke pruge i cestovna raskršća, raspored ruralnih naselja ovisi o prostranstvu poljoprivrednih površina. Iznad gornje granice obradivih površina, osim sela Macelj i sela Pokojec, nalaze se samo rijetka i izdvojena seoska gospodarstva.

Osim navedena dva sela, sva su naselja smještena ispod visine od 400 m, ali nisu jednako raspoređena u svim visinskim zonama. Najveći broj sela (oko 55%) nalazi se u visinama od 200—300 m, dakle prostranoj dislociranoj zaravni prigorja. Usprkos tome, što je više od polovice sela i sta-

Tab. 19. Raspored sela i stanovnika po visinskim zonama²⁰²

Tab. 19. Répartition des villages et des habitants par zones d'altitude

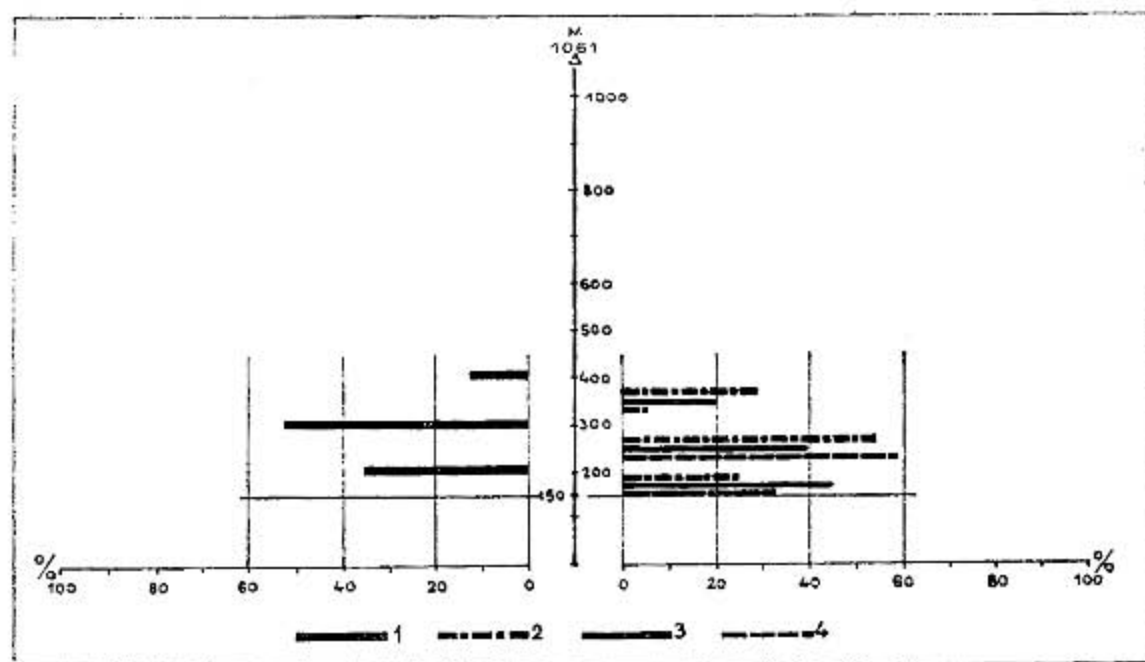
Visina u m:	Broj sela i stanovnika b. kotara:							
	Zlatar		Krapina		Pregrada		Čitav kraj	
	sela	stanovnika	sela	stanovnika	sela	stanovnika	sela	stanovnika
400 — 500	1	133	1	273	—	—	2	406
300 — 400	5	3325	14	5642	19	6395	38	15362
200 — 300	74	31667	39	14230	45	18833	158	64730
150 — 200	30	17662	37	15574	23	8500	90	41736
Svega	110	52787	91	35719	87	33728	288	122234

novnika (oko 52%) na zaravni, ona nije najgušće naseljena, jer su sela i stanovnici rasprostranjeni po relativno većoj površini nego po ostalim visinskim zonama. Najjaču aglomeraciju sela i stanovnika nalazimo u visi-

²⁰¹ »Centralna mjesta« su naselja s pretežno prometnim, rudarskim, industrijskim, trgovačkim, kulturno-prosvjetnim ili administrativnim funkcijama (»centralne funkcije«), koje uglavnom služe široj ili užoj okolici.

²⁰² Podaci o selima i broju stanovnika uzeti su iz: Administrativno-teritorijalna podjela i imetak naseljenih mjesta NRH, Zavod za statistiku NRH, Zagreb, 1954., a visine sela određene su na osnovu orohidrografske karte 1 : 100.000.

nama od 150 do 200 metara, odnosno po rubovima dolinskih ravni i na riječnim terasama. Na tim, relativno malim prostorima, smještena je oko trećina svih naselja i nešto više od trećine svih stanovnika kraja. Ostatak naselja (oko 13%) i stanovnika (oko 12%) smješten je u podgorskoj zoni, koja zaprema relativno najmanji postotak površine kraja, te je gustoća veća od one na zaravni. Altimetrijski raspored pokazuje, da su najgušće naseljeni najniži dijelovi kraja, a to je posljedica mlađe kolonizacije i postepenog spuštanja stanovnika sa susjednih brežuljaka u prometnije doline, kojima idu ceste i željeznice. Proces spuštanja naročito je oživio početkom agrarne preobrazbe i izgradnjom željeznica, i još je uvijek u toku.

Sl. 14. Raspored stanovnika po visinskim zonama²⁰³ — 1 čitavog kraja, 2 bivšeg kotara Prograde, 3 bivšeg kotara Krapine i 4 bivšeg kotara Zlatar.

Fig. 14. Répartition des habitants par zones d'altitude: 1 de l'ensemble de la région, 2 de l'ancien arrondissement de Prograde, 3 de l'ancien arrondissement de Krapina, et 4 de l'ancien arrondissement de Zlatar.

Ne postoje velike razlike u broju stanovnika sela pojedinih visinskih zona. Sva su malena i broj članova domaćinstva uglavnom je svuda isti. To je znak, da je agrarna preobrazba jednako potisnula stari porodični život u selima svih visinskih zona. Pet članova po domaćinstvu je prosjek za sve visinske zone. Prema statističkim podacima dvije trećine seoskih naselja broji manje od 500 stanovnika. Posljednji podatak je (Tab. 20) savim proizvoljan, jer je broj sela određen prema administrativnoj podjeli. Velik je broj zaselaka uključen u sela (u administrativnom smislu), a da međusobno nemaju nikakve gospodarske ni društvene veze. Njihovo je spajanje

²⁰³ Podaci sređeni na osnovu tab. 21.

Tab. 20., Broj i veličina seoskih naselja prema broju stanovnika²⁰⁴
 Tab. 20. Nombre et grandeur des habitats ruraux par rapport au nombre des habitants.

Kotar:	Broj sela	Broj sela u %					
		s brojem stanovnika					
		do 300	300-500	0-500	500-700	700-1000	Više od 1000
Zlatar	112	36.9	26.4	63.3	16,8	16,0	3,9
Krapina	92	38.6	36.5	75.1	15,0	5,4	4,5
Pregrada	89	48.1	32.5	80.6	11,2	4,4	3,8
Prosjek	—	41.2	31.8	73.0	14,3	8,6	4,1

izvršeno uključivo na teritorijalnom principu, jer su u sela uključeni najbliži zaseoci.

Zaseoci²⁰⁵ predstavljaju osnovni oblik naših seoskih naselja, a sastoje se od skupine gospodarstava, kojih broj od primjera do primjera znatno varira. Bitna im je karakteristika okupljenost kuća (i njihovih posjeda) na uži prostor te administrativna nesamostalnost, a u većini slučajeva posjeduju vlastito ime, pretežno patronimičko. Kako je zaseoke često puta teško razlikovati od manjih sela, bilo je pokušaja, da se pojam zaseoka odredi izvjesnim brojem kuća.²⁰⁶ Primjena ovih kriterija je s geografskog stanovništva nepodesna usprkos tome, što predviđeni broj kuća mjestimično i odgovara prilikama na terenu. Važno je, da ova naselja u svom razvoju nisu stigla do stupnja, da bi unutar sebe razvila dovoljno ekonomskih i društvenih snaga, koje bi ih činile samostalnim i neovisnim od susjednih.

Odrediti broj zaselaka vrlo je teško, a nisu ih registrirali ni statistički popisi. Da bih pokazao barem približan broj i veličinu tih osnovnih oblika seoskih naselja, poslužio sam se raspoloživim statističkim podatkom o ukupnom broju stanovnika sela i domaćinstava kraja i utvrdio sam broj zaselaka i raspored domaćinstava jednog sela,²⁰⁷ za koje pretpostavljam, da predstavlja srednju vrijednost za naš kraj. Pomoću navedenih podataka utvrdio sam ukupni broj zaselaka, prosječan broj zaselaka u selu i stanovnika u zaseoku. (Tab. 21). Iako podaci tabele predstavljaju tek približne vrijednosti, oni su ipak daleko bliži stvarnom stanju nego statistički podaci o broju sela i njihovih stanovnika, i bolje nam odražavaju izgled agrarnog pejzaža.

²⁰⁴ Administrativno-teritorijalna podjela i imetak naseljenih mjesta, Zagreb 1954.

²⁰⁵ U smislu njemačkog »Weiler«, engleskog »hamlet«, francuskog »L'hameau«.

²⁰⁶ Austrijska statistika ubrajala je u zaseoke skupine od tri do deset kuća, a A. Meitzen smatra, da zaseoke čine skupine od tri do šest kuća. M. Sidarič smatra skupine do deset kuća kao najveći zaselak (Uporedi: Z. Dugački, o. c. str. 49).

²⁰⁷ Za primjer uzimam selo Temovec (kotar Krapina, nedaleko Začretja) sa pet zaselaka i šezdeset domaćinstava, što znači, da na jedan zaselak otpada dvanaest domaćinstava (ili približno isti broj kuća).

Tab. 21. Struktura sela, prema broju domaćinstva i stanovnika

Tab. 21. Structure des villages d'après le nombre des ménages et des habitants.

Kotar:	Broj po statistici ²⁰⁸			Prema proračunu ²⁰⁹		
	Stanovnika	Sela	Domaćinstava	Ukupni broj zaselaka	Broj zaseoka jednog sela	Broj stanovnika jednog zaseoka
Pregrada	32.142	89	6961	580	6,5	55
Krapina	36.508	92	7533	627	5,8	58
Zlatar	53.582	112	10920	910	8,1	58

Koliko je zaselak tipičan oblik naselja našega kraja, vidi se po tome, što izraz »selo« označuje zaselak, dok se selo u administrativnom smislu naziva mjesto²¹⁰. Zaseoci i rastrkana sela nisu dva različita oblika seoskih naselja, već su prvi sastavni dijelovi drugih. Ne može se dakle govoriti o prevladavanju dvaju tipova sela u našem kraju (i ostalom Hrvatskom Zagorju): zaselaka i rastrkanih naselja²¹¹. Zaseoci (administrativno grupirani u selo) dominiraju agrarnim pejzažem i u njima je uključeno više od 90% seoskih domaćinstava. Broj zbijenih sela je manji, i ona za izgled pejzaža nisu toliko značajna.

Iz ranijeg izlaganja znademo, da postoje različiti tipovi zaselaka. Već i Z. Dugački²¹², kad kaže, da je »velik broj zaselaka nastao diobom zadruga, koje su nastavale osamljene domove daleko od ostalih kuća, izdvaja tipove²¹³. Taj tip zaseoka, »kod kojeg je prvobitno ime zadruge (ili nadimak) ostalo zajedničko ime zaseoka«, razlikuje se od onih zaselaka, koji su na-

²⁰⁸ Na osnovu: Administrativno-teritorijalna podjela i imenik naseljenih mjesta NRH, Zagreb, 1954.

²⁰⁹ Ukupan broj zaselaka dobiven je omjerom ukupnog broja domaćinstava s prosječnim brojem domaćinstava (12) jednog zaseoka, broj zaselaka jednog sela omjerom ukupnog broja zaselaka s ukupnim brojem sela (administrativnim), broj stanovnika jednog zaseoka omjerom ukupnog broja stanovnika s ukupnim brojem zaselaka.

²¹⁰ Z. Dugački, Naselja i naseljenost Hrvatskog Zagorja, Geografski vestnik, Ljubljana, 1940., str. 49.

²¹¹ U slučaju da se pod rastrkanim naseljem ne misle samo ona, koja su sastavljena isključivo od razbacanih osamljenih gospodarstava. Z. Dugački, o. c., str. 49.

²¹² Z. Dugački, o. c., str. 49 i 50.

²¹³ Tip naselja određuju: 1. stupanj zbijenosti (t. j. da li naselje čini zatvorenu jedinicu ili su pak pojedini njegovi dijelovi razbacani unutar većeg ili manjeg prostora), 2. tlocrt (raspored seoskih domova), 3. oblik zemljišne razdiobe. Teško je reći, kojemu od navedenih triju elemenata treba dati prvenstvo pri klasifikaciji u tipove, ali se u novijoj literaturi sve više naglašava važnost zemljišne razdiobe. Moglo bi se reći, da između navedenih elemenata postoje razlike u tom smislu, što stupanj zbijenosti i raspored domova predstavlja važne elemente za analizu izgleda seoskih naselja, a oblik zemljišne razdiobe za njihovu genezu. Prednost posljednjeg elementa je očita. U skladu s time, različiti tipovi seoskih naselja odraz su određenih sistema zemljišne razdiobe, odnosno agrarne organizacije.

stali okupljanjem kuća oko crkve. Takva podjela nije u cjelini opravdana²¹⁴. Iz analize zemljišne razdiobe znademo, da — pored zaselaka, nastalih diobom zadruga — postoje i takvi zaseoci, koji su takav oblik dobili odmah u početku kolonizacije. Prvi su vezani uz zemljišnu razdiobu na sekundarne blokove, a drugi na prvobitne blokove. O uzrocima i načinu stvaranja, te o njihovim karakteristikama (naročito sekundarnim) bilo je govora u prethodnim odjelcima ovog rada. Ističem, da je tip sekundarnog zaseoka daleko najrašireniji, jer su se, tokom agrarne preobrazbe, sva osamljena gospodarstva s okupljenim posjedima pretvorila upravo u ovaj oblik seoskog naselja.

O nekom pravilnom međusobnom odnosu domova unutar zaseoka i prema putovima obično se ne može govoriti. Tek se na ravnijim dijelovima osjeća težnja stvaranja pravilnijih i izduženih dvorišta duž seoskog puta, ali tamo, gdje to nije pogodno, kuće i gospodarske zgrade zbite su bez ikakva pravila i reda. Obično nema ograde, koja bi izdvajala susjedna dvorišta. Malen broj sitnih gospodarskih zgrada omogućuje zbijanje na uskom prostoru, iole pogodnijem za stvaranje naselja²¹⁵. Dubrišta su obično neuređena i neozidana. Bunari se tek u novije vrijeme grade u većem broju. Naišao sam na više mjesta, gdje čitav zaselak iskorišćuje zajednički bunar, kojem bi jedva pristao ovaj naziv. Često puta je to obična rupa pokrivena daskama i ništa nije učinjeno, da bi se spriječilo površinsko zagađivanje vode gnojnicom ili podzemnim pritjecanjem vode s okolnih dubrišta²¹⁶.

Prilike se donekle mijenjaju kod mlađih i malobrojnih niznih naselja, nastalih redanjem kuća uz putove, duž bila rebara ili duž dolinskih ravni. Kuće su pretežno na ocjeditijoj strani. Mnogo su rjeđi slučajevi, gdje su kuće duž obje strane puta ili ceste. U oba se pak slučaja nizna naselja razlikuju od zaselaka po pravilnijem smještaju domova povezanih sa uskim česticama, koje se nastavljaju iza kuće prema susjednim brežuljcima, odno-

²¹⁴ Povlačeći analogiju sa sličnim naseljima u drugim zemljama, Z. Dugački (o. c., str. 51) naziva skupine kuća oko crkve župnim zaseocima. Mislim, da takav naziv u našem slučaju nije prikladan (naročito ne »župni zaseoci«) zbog toga, što se obično crkva veže uz naselje, a rjeđe ono uz crkvu. To uostalom izlazi i iz teksta Dugačkog, kad kaže: »pored crkve i župnog dvora, nalazi se ovdje škola, dućan, gostionica, eventualno i koja obrtnička radionica. Premda se tu nalazi i koja seoska kuća, ovakva se crkvena sela razlikuju po obliku i funkciji od ostalih seoskih naselja, a ona su za određeni kraj duševni centar, a donekle i privredni«. Budući da takva naselja zauzimaju pogodan prometni položaj, očito je, da privlačna snaga, zbog koje dolazi do koncentracije stanovništva, ne dolazi od crkve (ili barem ne pretežno od nje), već od prednosti položaja, koji zauzima. U našem su prigorju osim toga takva naselja rijetka i u većini slučajeva ona su mlada, na što ukazuje njihov funkcionalni značaj. Većina njih služe (ili su služila) i kao općinska središta (Mače i Mihovljan), zbog čega se također ne mogu zvati zaseocima.

²¹⁵ Imena naselja u znatnoj su mjeri odraz načina stvaranja i zaseoci u većini slučajeva nose patronimičke oznake (Z. Dugački, o. c., str. 49., navodi da se mjesto Poznanovec sastoji od »sela« — zaselaka: Jugi, Munjki, Tuđi, Novaki, Žigi, Bani). Nazivi za sela (»mjesto«) su raznovrsniji. Brojni su nazivi po položaju (povišenim lokalitetima, uz podvodne doline, uz vinogradarska područja, dio naselja sačuvao je uspomenu na nekadašnju zemaljsku gospodu, po vegetaciji, po krčevinama po crkvenih patronima).

²¹⁶ Sanitarne prilike sela, naročito s obzirom na opskrbu vodom, predstavljaju zaista velik problem.

sno dolinskim ravnima; iza kuće je dvorište. Karakteristično je, da su i tu domaćinstva prenatrpana i u većini seoskih dvorišta nalazimo po više domaćinstava, od kojih svako ima posebnu kućicu i gospodarske zgrade. To je posljedica prevelike diobe gospodarstava i fragmentacije posjeda.

I u građi kuće i gospodarskih zgrada postoje znatne razlike, što se ogleda u pejzažu. God. 1910.²¹⁷ u našem je prigorju bilo 81% drvenih kuća za stanovanje (b. kotar Zlatar 91,40%, b. kotar Pregrada 76,36% i b. kotar Krapina 75,74%), a taj je postotak danas znatno manji.²¹⁸ Smanjenje nije međutim bilo svuda jednako, i najviše zidanih kuća imamo u blizini putova te industrijskih i rudarskih centara. Drvene kuće još uvijek dominiraju u izoliranim i od putova udaljenim prostorima.

Prevladavanje drvenih kuća u g. 1910. ostatak je posjedovnih odnosa do agrarne preobrazbe, jer su seljaci do tada u vlastelinskim šumama imali pravo drvarine za ogrjev i građevni materijal. Nije slučajno, da su drvene kuće bile najjače zastupane upravo na području b. kotara Zlatar, gdje je konstatiran najveći broj zemljišnih zajednica (što je znak, da su ovdje seljaci koristili vlastelinske šume), a najmanje u kotaru Pregradi, gdje ove uopće nisu utvrđene. Pored toga, u tom relativno nižem i vlažnijem prostoru, šume su bile prostranije, što je i danas slučaj. U kotaru Pregrada drvene su se kuće počele ranije napuštati, jer je do god. 1860. drvo i ovdje bilo jedini građevni materijal kao i u ostalom području kraja.²¹⁹

I tip kuće daje svoj prilog izgledu kraja. Iako prevladava jedinstven tip, lokalne su razlike znatne pa čak i u slučaju, kad se radi o kućama unutar jednog sela (ne zaseoka). Razlike su uvjetovane socijalnim prilikama, odnosno stupnjem dioba i fragmentacije u doba gradnje.

²¹⁷ Popis žiteljstva od 31. XII. 1910. god. u kraljevinah Hrvatskoj i Slavoniji, Zagreb, 1914., str. 68.

²¹⁸ Noviji popis seoskih zgrada nije vršen, pa uspoređenje nije moguće.

²¹⁹ Pregledom katastarskih mapa utvrdio sam, da su g. 1860. drvene kuće bile jedine, zidanih seoskih nije bilo.

ZAKLJUČAK

U društvenom razvoju kraja ističu se četiri različita razdoblja, kojih je razvoj bio usko ovisan ne samo o društveno-političkim prilikama kao i stupnju savršenosti tehničkih pomagala, već i o prirodnim karakteristikama pojedinih dijelova kraja. Ta uska povezanost prirodne sredine i društvenih faktora odrazila se u interesantnom geografskom sadržaju, čije rezultate istraživanja sumiramo u ovom zaključku.

Prigorje planinskog niza Ivančice predstavlja posebnu regionalnu jedinicu Hrvatskog Zagorja. Sjevernim rubom kraja pruža se niz izdvojenih gora (visine variraju od 505 do 1061 m); na njih se prema jugu nastavlja zaravan prigorja.

Visina zaravni postepeno pada od sjevera (oko 300 m) prema jugu (u aluvijalnu ravan Krapine, od 175 do 145 m). Zasječenost zaravni u poremećenim pontskim sedimentima ukazuje, da je do njezina stvaranja došlo u postpontsko doba, nakon taloženja pontskih sedimenata i pokreta koji su ih poremetili. Nagnutost zaravni u smjeru današnjih tokova i nalazi riječnog šljunka na njoj upućuju, da je zaravan fluvijalnog postanka. Odnos geološkog sastava, građe, reljefa i riječne mreže ukazuje, da je smjer tokova stariji od današnjeg reljefa i da se detalji površja mogu objasniti difrenciranom erozijom.

Visinu fluvijalnog inicijalnog reljefa teško je sa sigurnošću utvrditi, jer su erozivni tragovi u pontskim i starijim sedimentima oskudni. Sigurno je međutim, da je nivo, u kojem je počelo fluvijalno djelovanje, prelazio visinu od 400 m, jer su to visine grebena koje presijeca većina epigenetskih sutjeski i proboja. Toj pretpostavljenoj visini inicijalnog fluvijalnog reljefa odgovara i najveća visina, u kojoj nalazimo pontske sedimente na Strugači.

Fazi stvaranja zaravni odgovara period tektonske stabilnosti. Tada su vjerojatno nastali i nivoi u oligocenom materijalu na rubovima proširenja Strahinja i Đurmanca unutar planinskog niza između Strahinčice i Brezovice.

Zaravan je naknadno raščlanjena brojnim dolinama. Ta se mlada disekcija vršila krajem pliocena i početkom pleistocena i vjerojatno je u vezi s gibanjima zemljišta, koja općenito karakteriziraju kraj pliocena i početak pleistocena.

Pleistocene klimatske prilike dovele su do daljnjih promjena reljefa, jer je tada došlo do jake akumulacije u dolinama. Postpleistocenim usijeca-

njem tokova pleistocene su naplavine znatno erodirane i očuvane sa strana u obliku riječnih terasa.

Abrazijski oblici ne mogu dakle postojati u visinama do 400 m, a jaki tektonski pokreti i intenzivna erozija u postpontijsko doba nameću opreznost u rekonstrukciji reljefa i u većim visinama gora sjevernog ruba našega kraja. Uravnjeni oblici nisu sačuvani, i gore se relativno strmo ruše prema prigrorskoj zaravni.

Reljefne su prilike utjecale i na naseljavanje kraja, i u visinama iznad 400 m seoska su naselja izuzetna. Glavni naseljen prostor je zaravan prigorja, ali ni ova nije bila naseljena odmah na čitavom prostranstvu. Naseljavanje se širilo od podgorske zone (kontakt zaravni i gora) prema nižim dijelovima zaravni. Pored obrambenih razloga, na ovakav su tok naseljavanja utjecali i prirodni elementi kraja.

Podneblje je najpovoljnije u podgorskoj zoni, što naročito vrijedi za temperature i raspored magla, a dalje od gora klima je oštrija. Temperaturni srednjaci pojedinih godišnjih doba i godine u našem su kraju niži od odgovarajućih srednjaka u susjednim hrvatskim regijama, a temperaturni srednjaci zimskih mjeseci jedino su u našem kraju ispod 0° C. To je posljedica zatvorenog oblika, što uvjetuje pojavu inverznih temperatura. Najniži dijelovi zaravni i doline najjače su pogođeni inverzijama, a tu su i česte magle.

Pleistoceni je nanosom korito Save podignuto, i smanjena je prijenosna moć Krapine i njenih pritoka, te su doline postale podvodne. Na podvodnost utječu i noviji društveni utjecaji. Širenjem obradivih prostora, smanjene su površine trajnijeg biljnog pokrivača i poremećena je ravnoteža u stvaranju i eroziji tla. Niske temperature, vlaga i podvodnost razlozi su, što su niži dijelovi zaravni i doline najkasnije kolonizirani. Spuštanje estanovništva u doline počelo je izgradnjom željeznice i razvojem industrije.

Na ranije naseljavanje podgorske zone utjecao je i granični položaj kraja prema Sloveniji. Taj se položaj odrazio u postojanju upravno-političke organizacije Zagorske županije i u velikom broju utvrđenih gradova u njoj. Sredovječna su naselja bila u blizini utvrđenih gradova, a ovi su u našem kraju koristili južne padine gora, dakle strateški povoljnija i za dominaciju okolnog područja pogodnija mjesta. I najveći broj vlastelinskih posjeda bio je pored utvrđenih gradova ili pak uz mjesta, čija su se imena očuvala u današnjim naseljima podgorske zone. I razmještaj crkvenih župa god. 1334. pokazuje, da je do 14. stoljeća podgorska zona bila jače naseljena od nižih dijelova zaravni ili užeg prigorja.

Nedostaju podaci o izgledu sredovječnog agrarnog pejzaža u podgorskoj zoni. U našim su prilikama ti vremenski odsjeci često puta i izvan dosega uspješne geografske rekonstrukcije. Nalazi zaselaka s prvobitnom i sekundarnom razdiobom na blokove isključivo samo u ovom području (naročito zaselaka s prvobitnom razdiobom na blokove) opravdavaju tvrdnju, da u našem kraju za vrijeme sredovječne kolonizacije, odnosno već u doba plemenskog života, osamljena gospodarstva s okupljenim posjedom nisu bila jedini oblik seoskih naselja i zemljišne razdiobe, kako bi to.

POCINJE
 1911

prema postojećem shvaćanju o ovisnosti ovih oblika seoskih naselja uz zadružna gospodarstva (starog slavenskog tipa) trebalo biti.

Čitavo 15. stoljeće predstavlja u razvoju našeg kraja prelazno doba. Glavna naseljenost još je bila vezana uz podgorsku zonu, ali već počinje sekundarna kolonizacija, odnosno naseljavanje i nižih dijelova zaravni. Kraj gubi raniju upravno-političku ulogu i administrativnu samostalnost, a dolaskom brojnijeg plemstva u njemu jačaju i novi društveno-ekonomski odnosi. Sve se to odrazilo i na pejzažu.

Sekundarna kolonizacija počela je iza Krbavske bitke god. 1493., kad se hrvatsko stanovništvo iseljava iz ugroženih ili okupiranih dijelova Hrvatske i Bosne. Broj, veličina i raspored vlastelinskih posjeda u prvoj polovici 16. stoljeća, te broj i raspored crkvenih župa i seoskih naselja u drugoj polovici 17. stoljeća upućuju, da je sekundarna kolonizacija bila najintenzivnija od polovice 16. do polovice 17. stoljeća. U drugoj polovici 17. stoljeća u našem kraju već imamo 140 naselja, o kojim u ranijim spisima nije bilo spomena. Tu brzu kolonizaciju treba međutim shvatiti kao brzo prostorno širenje naseljenog prostora, a ne kao brzo trajno naseljavanje stanovnika u manji broj većih sela. Naseljavanje se naime vršilo postepeno i to je vjerojatno glavni razlog, što o detaljima nema historijskih podataka. Kolonizacija se nastavila sve do kraja 18. stoljeća i god. 1802. u našem kraju živi oko 45.000 stanovnika.

Značenje sekundarne kolonizacije dolazi do izražaja poređenjem broja i rasporeda kmetskih selišta god. 1543. i god. 1843. U vremenskom rasponu od tih triju stoljeća broj je kmetskih selišta porastao od oko 700 na 2219, ali dok je god. 1543. uz vlastelinstva prigrorske zaravni i dolina bilo vezano samo oko 22% kmetskih selišta (ili 140 njih), god. 1843. te su vrijednosti 64% ili 1442; broj kmetskih selišta porastao je sekundarnom kolonizacijom u ovom dijelu za oko 10 puta.

Povećanje broja kmetskih selišta u nižem prigorju bilo je moguće krčenjem šuma i širenjem obradivih površina. Ranije pretežno šumovit kraj postao je sekundarnom kolonizacijom prostran krčevinski prostor. Obradivi prostori razbacani su između šumaraka, preostalih na strmijim brežuljcima. Stvorena je karakteristična pejzažna slika, koja je trajala do sredine 19. stoljeća. Takav je izgled moguće razumjeti (genetski i evolutivno) jedino poznavanjem posjedovnih odnosa u doba kolonizacije. Za naše su potrebe naročito interesantni posjedovni odnosi pašnjaka i šuma, jer se posjedovni odnosi obradivih površina nisu razlikovali od prilika u ostaloj civilnoj Hrvatskoj.

Promatranjem zakonskih odredaba o posjedovnim odnosima pašnjaka i šuma i razmatranjem stanja u našem kraju početkom druge polovice 19. stoljeća, utvrdio sam dva različita načina uživanja pašnjaka i šuma tokom feudalnog perioda. U prvobitno naseljenoj podgorskoj zoni prevladavao je princip zajedničkog drvarenja i ispaša na vlastelinskom posjedu, dok su seljaci područja sekundarne kolonizacije pretežno individualno uživali pašnjake i šume. Te se razlike ne mogu objasniti izobiljem odnosno smanjkanjem šuma i pašnjaka u odgovarajućim područjima, jer ih je bilo dovoljno u oba dijela. Podudaranje područja nejednakih posjedovnih odnosa s prostorima vremenski različitog naseljavanja očito ukazuje, da se

različiti načini uživanja pašnjaka i šuma mogu objasniti samo različitim agrarnim sistemima u doba uvođenja tih odnosa.

Analiza posjedovnih odnosa pokazala je, da su ovi u području sekundarne kolonizacije pogodovali stvaranju osamljenih gospodarstava s okupljenim posjedima. Studij toka sekundarne kolonizacije potvrđuje, da su ti oblici seoskih naselja i zemljišne razdiobe stvoreni u doba najrazvijenijih feudalnih odnosa. Kako su seljačka gospodarstva (bilo inokosna, bilo zadružna) individualno uživala ne samo oranice i livade, već i pašnjake i šume, bilo je moguće da se posjed okuplja oko kuća.

Osamljena gospodarstva s okupljenim posjedom našega kraja imala su sve karakteristike tipa naselja, poznatog u njemačkoj literaturi pod nazivom »Einzelhof« i »Einöde«, odnosno zemljišne razdiobe poznate pod imenom »Einödfur« u njemačkoj literaturi, »enclosure« u britanskoj, te »bocages« u francuskoj literaturi. S obzirom na postanak i osobine u našem kraju, ovaj oblik možemo izdvojiti u dva podtipa — zatvorena i vezana osamljena gospodarstva s okupljenim posjedom. Zatvoreni su oblici površinom obično bili veći i u najčistijim oblicima nađeni su u podvodnijim dijelovima dolinskih ravni — podalje od prometnih putova. Od susjednih su gospodarstva bili odvojeni pojasima šuma, tokovima potoka ili putovima, koji su vodili duž reljefnih rebara. Vezani su podtipovi površinom obično bili manji, jer su u većini slučajeva i nastali cijepanjem prvobitno zatvorenih podtipova ili pak okupljenjem gospodarstava, koja nisu bila u rodbinskim vezama. Gospodarstva nisu bila strogo odvojena, već su se neposredno vezala s susjednim obradivim površinama. Ovi su podtipovi prevladavali na povoljnijim lokalitetima, u blizini vlastelinskih centara i putova.

U daljnjem razvoju vezani su podtipovi diobama prerasli u zaseoke sa sekundarnom razdiobom na blokove. Takav razvoj (zatvoreni podtip — zaselak) u manjoj je mjeri počeo već u feudalno doba, ali je ukidanjem kmetstva i socijalno-ekonomskim promjenama u vezi s tim ukidanjem, od god. 1848. postao naročito brz i njime su osamljena gospodarstva s okupljenim posjedima (oba podtipa) gotovo posve nestala tokom druge polovice 19. stoljeća. Slika agrarnog pejzaža posve se izmijenila u roku od 50 godina. Umjesto osamljenih gospodarstava nastali su zaseoci (»Weiler«), a umjesto okupljenih posjeda malena otvorena polja (»Weilerflur«) sa zemljišnom razdiobom na sekundarne blokove. Većina zaselaka nosi patronimičke nazive domaćinstava, od kojih su diobama nastali.

Promjene su bile brze i radikalne, i uzroke tako brze transformacije pejzaža, odnosno nestanka osamljenih gospodarstava s okupljenim posjedom, možemo uočiti tek onda, ako upoznamo uzroke njihova postanka. U radu je dat pregled različitih gledišta o uzrocima stvaranja i o vremenu postanka osamljenih gospodarstava, s okupljenim posjedima u drugim evropskim zemljama. Posebno su naglašena shvaćanja, koja osamljena gospodarstva s okupljenim posjedima kod slavenskih naroda vežu uz zadrugu, kao osnovnu socijalnu jedinicu. U našem se kraju ta ovisnost nije mogla dokazati. Došao sam naprotiv do zaključka, da je relativno dugo podržavanje zadruga (a u izvjesnom pogledu i postanak) i uz njih vezanih okupljenih posjeda bilo uvjetovano specifičnim društveno-ekonomskim prilikama feudalnog perioda, kojemu je okupljen posjed odgovarao kao

najprikladniji oblik zemljišne razdiobe, a zadruge tek kao najpogodniji subjekt njihova vlasništva.

Osamljena gospodarstva s okupljenim posjedima u našem su kraju nastala od početka 16. stoljeća i stvarala su se do kraja 18. stoljeća, dakle u doba najrazvijenijih feudalnih odnosa, kad elementima stare plemenske organizacije nije više bilo ni traga. Bila su osim toga vezana ne samo uz zadružna, već i uz individualna gospodarstva. Krvna veza, postepena kolonizacija u manjim grupama, izolirani prostori pogodni za obradu, te teški društveni odnosi i ekonomske prilike bili su razlozi stvaranja osamljenih gospodarstava s okupljenim posjedima. Ukoliko su u početku zadruge, odnosno krvna veza, i bile od nekog utjecaja na stvaranje tih oblika seoskih naselja, srodstvo je postepeno izbljedjelo, a da se kod toga okupljeni posjedi nisu razbijali.

Osamljena gospodarstva s okupljenim posjedima u našem su prigorju kompleksna pojava, uvjetovana društveno-ekonomskim prilikama feudalnog sistema, i kad on sredinom 19. stoljeća nestaje, nestalo je i njime uvjetovanog oblika seoskih naselja i zemljišne razdiobe. Što u isto vrijeme nestaju i zadruge, ne znači, da je nestalo subjekta, o kojem su okupljeni posjedi bili ovisni, već da su nestali uvjeti, koji su i tu zadrugu podržavali.

Iako se početak raspada zadruga podudara s počecima opće ekonomske evolucije sredinom 19. stoljeća, nagle se diobe zadruga ne mogu objasniti isključivo samo utjecajem novih ekonomskih prilika i novčanog gospodarstva. Uzroke napuštanja zadruga treba tražiti i u prestanku uvjeta, pod kojima su zadruge stvorene i razvijale se. Raspad zadruga nije počeo zabranom njihova postojanja, već dozvolom dioba posjeda. Ta uska ovisnost zadruga o oblicima posjeda malo je naglašavana.

U pitanju fragmentacije posjeda došao sam do konstatacije da je uvjetovana malom posjedom i velikim brojem članova domaćinstava, i općenito slabim ekonomskim prilikama Hrvatske u doba dioba (agrarne krize, povećanje poreza). Posebno značenje ima polikultura na brežuljkastom terenu, zbog čega je kod dioba svaki dionik dobivao dijelove različitih kategorija iskorišćivanja.

Fragmentacijom posjeda i paralelnim povećanjem stanovnika nužno je došlo do povećanja obradivih površina na račun pašnjaka i šuma. Glavna se pažnja posvećuje oranicama, koje daju osnovnu hranu. Porasle su površine zasijane pšenicom, a naročito kukuruzom, i ovaj redovno zaprema preko 50% oraničnih površina. Smanjene su površine, na kojima se zasijava raž, zob i ječam. Opao je udio industrijskih kultura, a porasle su površine pod krmnim kulturama zbog stajskog stočarenja i krčenja pašnjaka. Pred Prvi svjetski rat uvodi se crvena djetelina i lucerna. Filokserom su uništeni vinogradi na domaćoj lozi i na američkoj je podlozi regenerirano oko 70% vinogradarskih površina. Između dva svjetska rata proširili su se direktno rodeći hibridi, što je dovelo do pada kvalitete vina.

Usprkos intenzivnoj obradi i povećanoj mogućnosti gnojenja, agrarni prinos nije u stanju prehraniti stanovništvo zbog prenaseljenosti i fragmentacije posjeda. Vlastita žetva može zadovoljiti potrebe prehrane tek za nešto više od polovine stanovnika, a industrijska i rudarska poduzeća sa preko sto radnika godišnje zaposljuje tek oko 7.000 radnika prosječno.

Velik dio kraja je ovisan isključivo o poljodjelstvu, pa se ta agrarna glad odrazila u najmladim promjenama pejzaža. Između dva svjetska rata krčeni su iole pogodniji prostori. Na taj su način nastale enklave obradivih površina i na njima osamljena gospodarstva, ali ne više sa okupljenim posjedima. To krčenje predstavlja zapravo četvrtu fazu u razvoju pejzaža našeg kraja, fazu, koja je dovela do proletarizacije sela.

DODATAK

Priložen je popis katastarskih općina i seoskih naselja s brojem stanovnika 1869. i 1953. g. Pregled rasporeda katastarskih općina je nužna dopuna slici 7, koja nam prikazuje položaj detaljno ispitanih i pregledanih katastarskih mapa. Navedenu sliku i popis u dodatku potrebno je konzultirati kod čitanja teksta o posjedovnim odnosima kraja. Budući da o toj problematici nisam našao dovoljno potrebnih podataka u odgovarajućoj stručnoj literaturi, to sam tu problematiku uglavnom sam rekonstruirao studijem pravnih izvora i poređenjem zakonskih članaka s prilikama našeg kraja. Popis naselja i broj stanovnika je dopuna teksta o naseljenosti kraja do sredine 19. st. On nam posebno ukazuje na naknadni razvoj naselja i naseljenosti do posljednjeg popisa stanovništva.

POPIS KATASTRALNIH OPĆINA, NAVEDENIH NA SL. 7

Red. br.	Općina	Red. br.	Općina	Red. br.	Općina
1.	Gotalovec	27.	Začretje	53.	Kostel
2.	Zajezda	28.	Pustodol	54.	Plemenščina
3.	Belec	29.	Mirkovec	55.	Vrbno
4.	Budinščina	30.	Špičkovina	56.	Pregrada
5.	Konjščina	31.	Zabok	57.	Sopot
6.	Donja Batina	32.	Gubaševo	58.	Vinagora
7.	Veleškovec	33.	Vel. Trgovišše	59.	Desinić
8.	Zlatar	34.	Jezero	60.	Košnica
9.	Oštrc	35.	Velika Erpenja	61.	Poljana
10.	Purga	36.	Selno	62.	Miljana
11.	Vojnovec	37.	Vrtnjakovec	63.	Sela Zag.
12.	Petrova Gora	38.	Klokovec	64.	Razvor
13.	Veternica	39.	Krap. Toplice	65.	Jelenjak
14.	Šemnica	40.	Čret	66.	Horvatska
15.	Mihovljan	41.	Škarićevo	67.	Gorjakovo
16.	Perša ves	42.	Svedruža	68.	Cigrovec
17.	Komor	43.	Petrovsko	69.	Erpenja Mala
18.	Mače	44.	Krapina	70.	Črešnjevo
19.	Martinci	45.	Putkovec	71.	Tuhelj
20.	Bedekovčina	46.	Djurmanec	72.	Brezje
21.	Poznanovec	47.	Hlevnica	73.	Klanjec
22.	Lovrečan	48.	Lupinjak	74.	Sv. Križ
23.	Jesenje	49.	Hum na Sutli	75.	Temovec
24.	Radoboj	50.	Prišlin	76.	Dubravnica
25.	Velika ves	51.	Brezno	77.	Strmec
26.	Pečetina	52.	Druškovec	—	—

POPIS NASELJA KRAJA S BROJEM STANOVNIKA

Red. br.	Naselja	Broj stanovnika 1869.	Broj stanovnika 1953.	Red. br.	Naselja	Broj stanovnika 1869.	Broj stanovnika 1953.
1.	Brestovec	141	209	53.	Jesenje G.	629	942
2.	Bedekovčina D.	440	730	54.	Lužani	224	406
3.	Bedekovčina G.	654	1892	55.	Benkovec	110	168
4.	Kebel	377	693	56.	Brezovica	124	205
5.	Lug (Orehovečki)	90	244	57.	Gredenec	131	213
6.	Lug (Poznanovečki)	?	604	58.	Pačetina M.	108	150
7.	Martinec	283	527	59.	Petrovsko	195	263
8.	Poznanovec	612	836	60.	Podgaj	245	310
9.	Pustodol (Oreh.)	237	513	61.	Preseka	231	297
10.	Vojnić-breg	188	295	62.	Rovno	147	228
11.	Židovinjak	181	274	63.	Slatina	404	525
12.	Belovar Zlat.	100	191	64.	Stara ves	149	213
13.	Grabe	437	700	65.	Stuparje	315	701
14.	Mače	604	838	66.	Svedružba	528	729
15.	Bukovec Mali	145	371	67.	Škarićevo	848	1258
16.	Komor Mali	153	206	68.	Vidovec Petr.	393	226
17.	Orehovica	493	717	69.	Pretkovec	?	93
18.	Bukovec Veliki	613	776	70.	Rad. Bregi	323	757
19.	Komor Veliki	477	751	71.	Jazbine	172	329
20.	Zadavec	129	336	72.	Orehovec Rad.	152	360
21.	Bobovje	167	217	73.	Radoboj	1157	1810
22.	Dolići	365	421	74.	Strahinje	139	179
23.	Krapina	1212	1653	75.	Bračak	?	43
24.	Lazi	70	91	76.	Pačetina G.	?	342
25.	Mihaljekov Jar.	192	400	77.	Lepajci	219	391
26.	Podgora	135	148	78.	Velika ves	344	502
27.	Polje Krap.	357	509	79.	Bočadir	154	272
28.	Pristava	151	224	80.	Bočakj	102	242
29.	Strahinje	26	41	81.	Brlkovo	180	257
30.	Straža	185	269	82.	Konjščina D.	106	311
31.	Šušelj-breg	114	60	83.	Galovec	133	197
32.	Tkalci	248	339	84.	Konjščina G.	235	428
33.	Trški vrh	185	204	85.	Jalovec	166	267
34.	Vidovec	393	392	86.	Klīmen	152	444
35.	Zagora	71	123	87.	Kosovečko	143	234
36.	Žutnica	59	264	88.	Krapina-selo	211	434
37.	Macelj D.	534	413	89.	Turnišće	254	474
38.	Macelj G.	—	416	90.	Budinščina	347	606
39.	Đurmanec	350	639	91.	Gertovec	361	761
40.	Goričanovec	250	449	92.	Gotalovec	162	392
41.	Hlevnica	331	407	93.	Krapinica	266	478
42.	Hromec	259	529	94.	Marigutić	62	114
43.	Jezerišće	127	211	95.	Pažurovec	95	195
44.	Koprivnica	81	118	96.	Pece	256	642
45.	Lukovčak	211	332	97.	Pokojec	?	150
46.	Podbrezovica	221	391	98.	Pomperovec	49	78
47.	Prigorja	445	706	99.	Prepuštovec	84	189
48.	Putkovec	199	301	100.	Sv. Križ	204	385
49.	Ravninsko	234	428	101.	Topličica	217	333
50.	Brdo	276	457	102.	Zajezda	480	1024
51.	Cerje	347	324	103.	Momovec	106	234
52.	Jesenje D.	447	575	104.	Kraljevac D.	118	217

Red. br.	Naselja	Broj stanovnika 1869.	Broj stanovnika 1953.	Red. br.	Naselja	Broj stanovnika 1869.	Broj stanovnika 1953.
105.	Gornjaki	195	316	159.	Žbilj Gornji	111	176
106.	Kraljevec G.	225	665	160.	Gostenje	187	218
107.	Hrašćina	158	236	161.	Grohot	74	55
108.	Husinec	127	261	162.	Hum Košnički	238	225
109.	Habekov Jarek	152	314	163.	Ivanić Des.	400	497
110.	Maretić	160	361	164.	Ivanić Košn.	93	134
111.	Peščeno	149	373	165.	Jazbina	209	145
112.	Trgovišće	53	119	166.	Jelenjak	149	209
113.	Šemnica D.	1231	1306	167.	Klanječno	98	179
114.	Ferkuljevec	144	191	168.	Košnica	153	212
115.	Gornja Vetern.	265	561	169.	Nebojse	102	137
116.	Gorjani Sutl.	?	368	170.	Osredok Des.	164	130
117.	Šemnica G.	557	321	171.	Ravnice Des.	270	447
118.	Gregurovec	470	901	172.	Stara ves	59	61
119.	Kraljevec Rad.	?	89	173.	Šimunci	178	249
120.	Kraljevec Šemn.	146	150	174.	Škalić Zag.	265	206
121.	Kuzminec Vetern.	433	832	175.	Trnovec Des.	254	199
122.	Mihovljan	1231	2177	176.	Turnišće Des.	237	261
123.	Golubovec N.	?	132	177.	Turnovo	59	98
124.	Očura	140	131	178.	Horvatska	291	479
125.	Šemnica Rad.	?	505	179.	Brezno-Gora	279	452
126.	Velika Vet.	?	434	180.	Donje Brezno	219	241
127.	Benkovo	333	534	181.	Druškovec gora	295	285
128.	Bregi Kost.	528	573	182.	Druškovec Hums.	330	349
128.	Bužin	250	312	183.	Gornje Brezno	453	495
130.	Cigrovec	793	1098	184.	Grletinec	236	373
132.	Gorjakovo	757	893	185.	Hum na Sutli	531	823
133.	Plemenščina D.	468	618	186.	Klenovec	346	549
131.	Plemenščina D.	276	291	187.	Lastine	125	148
134.	Klenice	126	191	188.	Lupinjak	294	495
135.	Kostel	231	250	189.	Tabor Mali	277	323
136.	Kostelsko	393	463	190.	Orešje Humsko	201	328
137.	Marinec	220	377	191.	Poređe	193	244
138.	Pavlovec Pregr.	359	380	192.	Prišlin	286	364
139.	Pregrada	617	819	193.	Rusnica	310	355
140.	Sopot	448	590	194.	Strmec	215	319
141.	Stipernica	294	401	195.	Vrbišnica	187	279
142.	Stetojurski Vrh	230	337	196.	Zalug	159	179
143.	Valentinovo	186	241	197.	Bregi Zabočki	271	352
144.	Višnjevec	233	338	198.	Dubrava Zab.	284	607
145.	Vojsek	158	289	199.	Grabrovec	279	573
146.	Vrhi Pregrad.	532	638	200.	Hum Zabočki	223	280
149.	Martiša ves	151	102	201.	Jakuševac Zab.	223	325
147.	Gabrovec	175	185	202.	Lug Zabočki	60	231
148.	Mala Gora	334	420	203.	Pavlovec Zab.	220	344
150.	Velika Gora	190	346	204.	Repovec	184	229
151.	Vinagora	187	153	205.	Špičkovina	331	797
152.	Desinić Gora	351	332	206.	Tisanić Jarek	169	329
153.	Jalšovec Des.	274	349	207.	Trebež	188	683
154.	Žbilj Donji	351	490	208.	Zabok	131	466
155.	Dubravica Des.	89	85	209.	Brezovo	?	278
156.	Gaber	216	275	210.	Ciglenica Zag.	390	666
157.	Gora Košnička	156	295	211.	Pačetina D.	?	923
158.	Jalšovec Gornji	204	280	212.	Dukovec	236	373

Red. br.	Naselja	Broj stanovnika 1869.	Broj stanovnika 1953.	Red. br.	Naselja	Broj stanovnika 1869.	Broj stanovnika 1953.
213.	Galovec Začret.	188	293	251.	Brestovec D.	132	230
214.	Grdenci	163	393	252.	Ervoink	197	533
215.	Komor Začret.	368	500	253.	Brosatovec G.	90	163
216.	Kotarice	176	257	254.	Grančari	255	635
217.	Kozjak Začret.	232	352	255.	Ladislavec	188	229
218.	Križanče	219	391	256.	Lipovec	277	499
219.	Mirkovec	292	336	257.	Lovrečan	354	556
220.	Prosenik	169	414	258.	Martinci Zl.	589	813
221.	Pustodol	194	353	259.	Martinščina	544	923
222.	Sekirišće	325	568	260.	Opasanjek	43	122
223.	Štrurcijevo	199	493	261.	Ratkovec Zl.	155	224
224.	Svaljkovec	118	219	262.	Veleškovec	191	387
225.	Temovec	153	311	263.	Zlatac	863	1612
226.	Vrankovec	196	329	264.	Znož	38	73
227.	Začretje	199	383	265.	Cebovec	92	133
228.	Završje	117	136	266.	Delkovec	301	440
229.	Zleč	107	219	267.	Ferkuljevec	64	82
230.	Čret	649	942	268.	Lobor	223	477
231.	Vino Donje	228	241	269.	Markušev breg	354	694
232.	Gregurovec	117	184	270.	Perša ves	368	568
233.	Hršak-breg	?	241	271.	Petrova Gora	652	1033
234.	Jasenovec Zag.	?	285	272.	Gelubovec St.	177	622
235.	Jurjevec Začret.	153	293	273.	Šipki Z	236	451
236.	Klokovec	587	493	274.	Petrovagorska	137	229
237.	Klupci	346	474	275.	Vinipotok	299	642
238.	Krap, Toplice	966	713	276.	Vojnovec Lob.	493	859
239.	Lovreča Sela	367	443	277.	Vukanci	356	453
240.	Vrhi Vinogorski	398	423	278.	Završje Lob.	478	757
241.	Erpenja Mala	1089	1435	279.	Belec	335	623
242.	Materovec	141	144	280.	Selnica D.	460	543
243.	Oratje	362	463	281.	Batina G.	279	447
244.	Selno	592	834	282.	Selnica G.	?	444
245.	Slivonja Jarek	?	159	283.	Juranščina	311	435
246.	Viča Sela	134	203	284.	Petroševac	168	371
247.	Vrtnjakovec	109	112	285.	Repno	287	456
248.	Borkovec	265	399	286.	Ščrbinec	49	24
249.	Cetinovec	?	129	287.	Vižanovec	152	383
250.	Batina G.	750	1296	288.	Završje Bel.	33	113

RESUME

LE PRIGORJE* DE LA CHAÎNE MONTAGNEUSE D'IVANČICA

Etude d'évolution d'un paysage agraire

par I. Crkvenčić

L'objet des recherches dont s'occupe ce travail sont les contreforts appartenant de la chaîne de montagne: Ivančica, dans le Zagorje Croate, partie de la Croatie, au nord ouest de Zagreb. Le paysage agraire tel qu'il apparaît sur les vastes contreforts, s'étendant jusqu'à 20 km de largeur et 50 km de longueur, est formé par des couches tertiaires (200—400 m d'altitude absolue), alors que les crêtes, dont le sommet le plus haut est de 1061 m, sont escarpées et formées surtout par des roches mésozoïques très résistantes. Les hauteurs supérieures à 400 m ne sont ni habitées ni cultivées.

Le caractère essentiel du Zagorje Croate est représenté par une grande densité de population (147 habitants par kilomètre carré) et une propriété minuscule (66,5% des économies ne dépassent guère 3 hectares), à parcelles dispersées dont le nombre est de 20 à 30 par économie. Prédominant dans ce paysage les hameaux, avec de petits champs ouverts et des bosquets encore conservés sur les pentes escarpées. Les ressources économiques de la région ne suffisent pas à nourrir sa population nombreuse (c'est la région la plus peuplée de Yougoslavie), de sorte que le Zagorje Croate représente un foyer d'émigration très intense. L'accroissement effectif du nombre de la population ne correspond pas à l'accroissement naturel, car depuis le début du XXe siècle le nombre des émigrés dépasse sensiblement celui des habitants restés à la maison. Depuis la deuxième guerre mondiale la population est en baisse.

Cette situation démographique est conditionnée par les caractères géographiques de la région, son rôle dans le passé et sa transformation agraire depuis la moitié du XIXe siècle. Le but de ce travail est d'expliquer, sur l'exemple des contreforts méridionaux de la chaîne d'Ivančica — partie la plus importante du Zagorje Croate — les causes de l'évolution et l'aspect actuel du paysage agraire ainsi que les possibilités économiques de sa population.

Sommairement, les résultats de ce travail dépassent le cadre de la région formant l'objet de ces investigations car une grande partie du reste de la Croatie appelée autrefois civile (par opposition aux Confins militaires) a connu une évolution analogue.

Dans la description des caractères naturels de cette région, on a démontré l'évolution du relief des contreforts et souligné leur genèse fluviale, jusqu'à une altitude de 400 m. Prigorje a la forme d'un plateau, ondulé par de nombreuses vallées en côtes saillantes. Cet aspect «côtélé» est typique pour l'espace du Prigorje. On a émis des doutes quant à la possibilité d'existence des formes abrasives même dans les altitudes dépassant 400 m, à cause de jeunes mouvements tectoniques et l'intense déblaiement de matériaux.

Les moyennes de température sont plus basses que les moyennes des régions voisines, ce qui est le résultat des inversions violentes de température (jusqu'à

* «Prigorje» est l'appellation générale des paysages exposé au soleil à climat doux et abrités par la montagne.

15e C.). Les parties les plus basses sont froides en hiver, avec des brouillards fréquents. Pour des raisons climatogènes (accumulation pleistocène de matériaux dans les vallées) et du lavement récent du sol (par suite de l'essartage intense des pâturages et forêts au milieu du 19e siècle), les vallées sont même sujettes à des inondations. On voit par conséquent que les conditions naturelles les plus favorables sont celles de la partie élevée des contreforts, dans la zone des crêtes, à une altitude de 300 à 400 m.

La zone submontagneuse, à cause de ses avantages naturels, a été peuplée la première. Au moyen âge, cette zone a dû être assez peuplée, ainsi qu'on peut le croire d'après le grand nombre de châteaux forts, demeures seigneuriales et paroisses. A la même époque, les vastes parties plus basses des contreforts ont été faiblement peuplées. Cependant, les données sur le paysage agraire moyenâgeux nous manquent dans cette zone de colonisation primitive. A l'heure actuelle, ces périodes historiques restent aussi en dehors de la portée d'une reconstruction géographique efficace. Le fait de trouver des hameaux avec la division primaire et secondaire en blocs justifie l'assertion selon laquelle, dans les espaces de colonisation moyenâgeuse, les économies isolées avec possessions groupées ne constituaient pas l'unique forme d'habitat rural et de répartition des terres ainsi qu'il devrait en être d'après l'opinion sur la dépendance de ces formes d'habitat rural de l'économie familiale (de l'ancien type slave).

Tout le 15e siècle représente une époque de transition dans l'évolution de notre région. La densité de la population est toujours encore limitée aux parties des contreforts situées le long des crêtes de montagnes, mais la colonisation secondaire commence déjà à se manifester, c'est à dire qu'elle s'élargit vers les parties plus basses du Prigorje. L'apparition d'une noblesse plus nombreuse conditionne de nouvelles formes sociales et économiques, ce qui n'a pas manqué de se refléter également sur le nouveau paysage tel qu'il a prédominé jusqu'à la transformation agraire du milieu du 19e siècle.

La colonisation secondaire commence après la bataille de Krbava, en 1493, quand la population croate émigre des régions de Croatie et de Bosnie envahies ou menacées par les Turcs. L'intensité de cette colonisation secondaire est démontrée par la comparaison de la grandeur et de la répartition des propriétés seigneuriales et des paroisses dans la première moitié du 16e siècle avec le nombre et la répartition des paroisses et des habitats ruraux dans la deuxième moitié du 17e siècle. Il ressort de ces données que la colonisation secondaire a été la plus intense de la moitié du 16e au milieu du 17e siècle. Cependant, cette colonisation rapide ne représentait nullement un peuplement rapide d'un nombre limité de villages, mais une extension accélérée de l'espace habité. Elle s'est poursuivie, quoique en moindre mesure, jusqu'au 18e siècle. Au cours des trois siècles de la durée de cette colonisation secondaire, le nombre hameaux des paysans corvéables a été décuplé dans la partie du Prigorje le moins densément peuplée jusque là.

La colonisation secondaire était accompagnée du défrichement des forêts et de l'aménagement des surfaces labourables. La région autrefois boisée changea son aspect en terrains essartés, où les parcelles cultivables étaient entourées par des bosquets, restés sur les versants plus abruptes. On ne peut expliquer ce nouveau paysage, en ce qui concerne sa genèse et son évolution, que par la connaissance des rapports de possession tels qu'ils existaient à l'époque de la colonisation, notamment quant aux pâturages et forêts. Car ces rapports ne différaient point de la situation existant alors dans les autres régions de la Croatie civile.

Si nous considérons les prescriptions juridiques générales et les circonstances spéciales de notre région au commencement de la deuxième moitié du 19e siècle, nous pouvons constater deux manières différentes de la jouissance des pâturages et forêts au cours de l'époque féodale. Dans la zone de la colonisation primaire des contreforts, le long des crêtes de montagne, le principe du droit de faire du bois et de pacage en commun a prévalu dans les domaines seigneuriaux, alors que les paysans de la colonisation secondaire ont pu jouir de leur droit de pacage et de faire du bois d'une manière individuelle. Ces différences ne peuvent s'expliquer par l'abondance ou par le manque de forêts et pâturages dans les zones respectives, car

il y en avait assez dans une partie comme dans l'autre. Par contre, la concordance des zones des droits de possession différents avec les colonisations intervenues à diverses époques, démontre que les manières différentes de la jouissance des pâturages et forêts ne peuvent être expliquées que par l'existence de différents systèmes agraires, à l'époque de l'introduction de ces rapports de possession.

Il résulte de l'analyse des rapports de possession que ceux-ci ont favorisé, dans la zone de colonisation secondaire, la création des économies isolées à champs groupés. La description du cours de la colonisation secondaire, nous démontre que ces formes de l'habitat rural et de la répartition de terres ont été introduites à l'époque des rapports féodaux le plus développés. L'usufruit individuel (dans les économies familiales aussi bien qu'individuelles) ngn seulement des champs mais aussi des pâturages et forêts, a rendu possible le groupement de la possession autour de la maison.

Dans la zone de colonisation secondaire on a organisé des économies isolées à champs groupés. Elles avaient tous les caractères du type d'habitat appelé dans la littérature allemande *Einzelhof* et *Einöde* et de la répartition de terres appelée *Einödfur*. Par sa genèse et ses caractères, cette forme peut, dans notre région, être divisée en deux variantes; économies isolées fermées et unies, avec propriété groupée. Les formes fermées ont été par leur superficie le plus souvent plus grandes. Elles sont surtout typiques dans les plaines marécageuses des vallées et à l'écart des voies de communication. Des ceintures boisées, des cours de ruisseaux ou des chemins, auxquels elles aboutissent par leurs côtes saillantes, les séparent des économies voisines. Quant au type uni ou enchaîné, il est le plus souvent plus petit par son superficie, car il résulte, dans la majorité des cas, d'une scission des variantes fermées primitivement ou bien d'un groupement des économies sans attaches familiales. Les champs n'étaient pas strictement séparés par les surfaces labourables voisines, mais restaient plutôt en liaison indirecte. Ces variantes de type ont prédominé dans les endroits plus favorisés par suite de leur proximité des centres des économies seigneuriales et des chemins.

Dans la phase ultérieure de leur développement, les variantes de types se sont transformées en hameaux avec une répartition secondaire en blocs. Une telle évolution (variante fermée — variante unie d'économies isolées — hameau) a commencé dès l'époque féodale. Mais depuis 1848, par suite de l'abolition de la servitude et des changements sociaux et économiques qui l'accompagnaient ces économies isolées à possessions groupées (les deux variantes) ont presque entièrement disparu, au cours de la deuxième moitié du 19e siècle. Dans un délai de 50 ans, l'aspect du paysage agricole a totalement changé. Les hameaux (*Weiler*) ont remplacé les économies isolées, de même que les propriétés groupées ont été remplacées par de petits champs ouverts (*Weilerflur*), avec répartition agricole par blocs. La plupart des hameaux sont désignés par des noms patronymiques de familles dont le partage a précédé leur formation.

Ces changements ont été rapides et radicaux et nous ne pouvons constater les causes de cette transformation si prompte que si nous connaissons les causes de leur genèse. C'est pourquoi l'auteur passe en revue les différentes hypothèses sur les causes ainsi que sur l'époque de la genèse des économies isolées à champs groupés intervenues dans quelques autres pays européens. Sont exposées dans la suite les opinions selon lesquelles les économies isolées à champs groupés seraient, chez les peuples slaves, attachées à la communauté de famille comme unité sociale de base. Cependant, en ce qui concerne la région, étudiée, une telle dépendance n'a pas pu être prouvée. Au contraire, on a pu conclure que l'existence prolongée des communautés (et, dans un certain sens, leur genèse) ainsi que des possessions groupées, attachées aux communautés, étaient conditionnées par les circonstances spécifiques de l'époque féodale lorsque la possession groupée représentait la forme la plus propice de répartition de terres et que les communautés n'étaient considérées que comme un élément particulièrement favorable à assurer leur propriété.

Les économies isolées à champs groupés ont pris naissance dans notre région au commencement du 16e siècle, processus qui a duré jusqu'à la fin du 18e siècle, par conséquent à une époque où les rapports féodaux avaient atteint le maximum de leur développement et où les éléments de l'ancienne organisation

tribale avaient disparu sans laisser de trace. Elles étaient en outre attachées non seulement aux économies des communautés familiales, mais aussi à celles appartenant aux particuliers. La consanguinité, la colonisation successive en petits groupes, les espaces isolés se prêtant au labourage, les rapports sociaux défavorables ainsi que la situation économique — telles devaient être les causes de la constitution des économies isolées à champs groupés. Si, au commencement, les communautés ont pu garder une certaine influence sur la naissance de ces formes de l'habitat rural, les liens de parenté sanguine ont peu à peu perdu de leur force, sans que pour autant les possessions groupées fussent morcelées.

Les économies isolées à champs groupés représentent donc dans notre région un phénomène complexe, conditionné par les circonstances sociales et économiques du système féodal. Et quand, au milieu du 19e siècle, ce dernier disparaît, ce fut en même temps la fin de la forme conditionnée d'habitat rural et de partage de terres. Si les communautés de famille disparaissent à la même époque, cela ne signifie point que le facteur dont les possessions groupées dépendaient ait également disparu, mais, au contraire, que les conditions favorables à l'existence de cette communauté ont disparu elles-aussi.

Bien qu'il y ait simultanéité entre le commencement de la désagrégation des communautés et le début d'une évolution économique générale qui ne se manifestait en Croatie que dans la deuxième moitié du 19e siècle, les fréquents et rapides partages des communautés ne peuvent pas s'expliquer seulement par l'influence de nouvelles circonstances économiques et par l'économie financière. Les causes de la décomposition des *zadruga* doivent être cherchées aussi dans la cessation des conditions dans les quelles elles étaient fondées et pouvaient prospérer. La désagrégation des communautés n'a pas commencé à la suite de leur interdiction légale, mais plutôt à la suite de l'autorisation de leur partage. Il faut souligner que cette interdépendance des *zadruga* et des formes de possession a été jusqu'ici rarement mise en relief.

La fragmentation des propriétés a été causée par les petites économies, par le grand nombre des membres d'un ménage et, en général, par la mauvaise situation économique en Croatie à l'époque du partage (crises agraires, augmentation des impôts). Un rôle à part revient aussi à la polyculture pratiquée en terrain accidenté, par suite de laquelle chaque associé avait droit à sa part de tous les produits cultivés.

La fragmentation des possessions et l'augmentation de la population ont dû causer un agrandissement des surfaces labourables au dépens des pâturages et forêts. Les terres labourables commençaient à être particulièrement recherchés dans le but d'assurer la nourriture principale de la population. Les superficies ensemencées de blé, et plus encore celles de maïs, s'agrandissent de telle manière que le maïs représente plus de 50% des champs labourés. En même temps diminue la part des cultures industrielles (lin, chanvre), mais les cultures des plantes fourragères augmentent elles-aussi, à cause de l'élevage d'étable et de la perte des pâturages. Avant la I-ère guerre mondiale, on a commencé à introduire la culture de la trèfle rouge et de la luzerne. Le phylloxéra éprouva les vignes du pays dans de telles proportions que 70% de terres viticoles durent être régénérées par des boutures américaines. A l'époque entre les deux guerres se sont multipliées les vignes à cépages hybrides directes, ce qui a entraîné une baisse considérable de la qualité du vin produit.

Malgré un labourage plus intense et des conditions améliorées de l'emploi de l'engrais, les produits agricoles ne suffisent plus à l'alimentation de la population de plus en plus nombreuse, dont l'accroissement est dû à la longue durée des imigrations à l'époque des incursions turques, ainsi qu'à l'accroissement naturel qui leur a succédé. La récolte locale ne peut satisfaire les besoins de l'alimentation que d'un peu plus de la moitié du total des habitants qui en 1953, étaient, dans notre région, au nombre de 122.396. D'autre part, les entreprises industrielles et minières employant plus de 100 ouvriers, ne procurent du travail qu'à 7000 ouvriers. Dans ces conditions, il n'est pas étonnant si l'émigration est devenue très fréquente. Pays d'immigration pendant trois siècles, notre région est devenue, depuis la deuxième moitié du 19e siècle, un foyer d'émigration intense, à tel point que, depuis la IIe guerre mondiale, sa population est en baisse.

L'agriculture étant la principale ressource, il est tout naturel si, dans cette région surpeuplée, la population est tellement avide de terres que cette circonstance se reflète aussi dans les derniers changements survenus dans le paysage. Dans l'entre-deux-guerres, tous les emplacements tant soit peu cultivables ont été essartés. C'est ainsi que des enclaves de terre cultivée ont pu être formées, assurant une existence précaire à des économies isolées, dont les possessions ne sont naturellement plus groupées. Cet essartage représente la quatrième phase dans l'évolution de notre région, phase qui a amené la prolétarianisation du village.

(Traduit par R. Meixner)

GEOGRAFSKI INSTITUT
BIBLIOTEKA